MEZOPOTAMYA KİTAPLIĞI

MEZOPOTAMYA'DA

1915-1920 SİVİL YÖNETİMİ

Gertrude L. Bell

Çeviren
VEDİİ İLMEN

yaba

1910 yılının baharında, Mezopotamya'daki Osmanlı yönetimi, bir İngiliz dergisi olan "Political Diary"ın Mart sayısında şöyle özetleniyordu: "Her bakımdan Irak'a uygun değildir".

İstanbul'da hazırlanmış kurallar Irak'ta yeterli olmaz ve Türk sivil yönetiminin temel bulması zordur. O topraklarda yaşanan tarihte bugünü görürüz. İttihak ve Terakki Cemiyeti, gerçekleşemeyecek vaadlerle halkı umutlandırmış, ama özgürlük ve eşitlik sözlerinin çekiciliğine kapılan halklar, Osmanlı yönetimine karşıdırlar. Özerklik isteği önce Suriye'de yankılanır. Bu istak, Mozepotamya'da yalnız Araplar'da değil, Asuriler, Ermeniler ve Osmanlının zaafı dolayısıyla hep baskı gören Kürtler arasında da yankı görür. Mezopotamya'da karışıklık son sınırına varmıştır. Kitapta bazı konu başlıkları şöyle: Aşiretlerin kontrol altına alınması, Şii kentleri ile ilişkiler, Arap ve Kürt aşiretleri, Musul'un ele geçirilmesi, Kürt sorunu, Adalet yönetimi, Bayındırlık işleri, Demiryolları, Ulusal Hareket, Mezopotamya'da İngiliz askeri işgali, Sivil Yönetimi.

Kanlı topraklarda iz sürmeye devam ediyoruz.

yaba

MEZOPOTAMYA'DA

1915-1920 SİVİL YÖNETİMİ

Gertrude L. Bell

İngilizceden çeviren:
VEDİİ İLMEN

yaba

YABA YAYINLARI: 126
Bilim Kültür Dizisi
Tarih / Mezopotamya Kitaplığı: 7

ISBN 975-386 - 101 - X

Bu kitabın imtiyaz hakları Yaba Yayınlarına aittir.
Tanıtımlar dışında alıntı yapılamaz, çoğaltılamaz.

• 1. Basım: Eylül, 2004
• Editör: A. Doğan
• Kapak düzeni: D. Piranlı
• Teknik uygulama: Cengiz Bostan
• Düzelti: Cengiz Yıldırım
• Montaj: Ümit Tuvan
• Basım, cilt: Engin Matbaacılık

Dağıtım ve Satış:
YABA YAYINLARI
(Yaba Sahaf) Galipdede Cad. 67 / 1
80050 Tünel - Beyoğlu / İSTANBUL
Tel/Faks: 212- 293 36 06
e-posta: yaba_edebiyat@yahoo.com

İnternetle sipariş: • www.ideefixe.com
• www.kitapyurdu.com • www.weblebi.com

İÇİNDEKİLER

1- Basra Kentinin Ele Geçirilişi 9
2 - Yönetimin Örgütlendirilmesi 18
3 - Aşiretlerin Kontrol Altma Alınması ve Bağdat'm Düşüşüne Kadar Şii Kentleri İle İlişkiler 45
4 - Bağdat Düştükten Sonra Arap ve Kürt Aşiretleri ile ve Kutsal Kentlerle İlişkilerimiz 70
5 - Musul'un Ele Geçirilmesi 96
6 - Kürt Sorunu 115
7 - Yönetimin Gelişmesi ve Gelirler Bölümü 146
8 - Adalet Yönetimi 175
9 - Eğitim Bölümünün Örgütü, Asker Toplama ve Polis, Sivil Sağlık Hizmetleri, Ticaret ve Endüstri Bölümü, Bayındırlık İşleri, Demiryolları, Finans ve Kuruluş 197
Dil Konusu 200
Arkeoloji 204
Asker Toplama 205
Polis 211
Sivil Yönetim 213
Sağlık İşleri 214
Ticaret ve Sanayi 218
Bayındırlık İşleri 221
Demiryolları 222
Finans 224
Kuruluş 229
10 - Ulusal Hareket 236
Sonuç 258
Resimler 277
Adlar Dizini 289

Kitabın yazırı (Gertrude L. Bell)

SUNU

Bu eser Mezopotamya'nın İngiliz işgalindeki dönemi ve İngiltere'nin Mezopotamya Mandası'nı kabul ettiği zamanı, yani izleyen yılın yazında bir Arap hükümetinin kuruluşuna kadarki İngiliz sivil yönetimini anlatmaktadır.

Kraliyet hükümeti, bu güç zamana dair bir raporu, Vekil Sivil Komiser'den istemiştir. Sivil Komiser bu raporun hazırlanma işini Bayan Gertrude L. Bell'e vermiştir.

Hindistan Yönetim Bürosu
3 Aralık 1920

MEZOPOTAMYA

SİVİL YÖNETİMİN GÖZDEN GEÇİRİLMESİ

1

BASRA KENTİNİN ELE GEÇİRİLİŞİ

İngiltere'nin Bağdat'taki temsilcisi, çok yetkin bir gözlemci olan J. G. Lorimer tarafından, 1910 yılının baharında, Mezopotamya'daki Osmanlı yönetimi en iyi biçimde özetlenmişti. "Political Diary" (Politik Günlük) dergisinin Mart sayısına "Hiçbir bakımdan Irak'a uygun değildir" diye yazmıştı. Burada Türkler'in başarısız olduğunu anlamaları gerekir. Nedeni yeteri kadar açık olduğu halde ancak birkaçı bunun bilincine varabiliyor. Irak, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir parça olmayıp açık deyimle bir ek parçasıdır. Yerli yöneticilerle, İstanbul'un Batı Türkiye için ince hesaplanmış kanunlar, hiçbir zaman Irak'ta yeterli olmaz. Bağdat'a gelmeden önce Türkiye'nin bu kadar kırtasiyeci, memurlarının bu kadar kör ve düşüncesiz olduğuna ve Türk egemenliğinin ne kadar az fiziksel güce dayandığına dair bir düşüncem yoktu. Bununla birlikte insan, Türk sivil yönetiminin gerçekleşmesi olanaksız görevlerini yakınmadan ve inatla kanun maddesine göre uygulamasına ve iskelet ordunun düzeni kurmakta direnmesine hayranlık duymaktadır.

Bu açıklama, savaşın başlangıcındaki durumu anlatmaktadır. Ancak geçen dört buçuk yılda İttihat ve Terakki Cemiyeti, eski dönemin kötülüklerini abartmış ve gerçekleşmeyecek iyileştirmeler için halkı umutlandırmıştı. Cemiyetin değiştirdiği rejimdekinden fazla merkezileştirmek isteğine, özgürlük ve eşitlik sözlerinin çekiciliğine kapılan Osmanlı İmparatorluğu'na bağımlı halklar, karşıt istekler duyuyorlardı. Yerel özerklik isteği önce Suriye'de açıklandı.

Orada daha yüksek sesle söylenen bu istek, Mezopotamya'da yalnız Arap nüfus içinde değil, ama Araplar kadar dışlanan ve Osmanlı'nın zaafı dolayısıyla birden, gelip geçen bir baskı uygulanan Kürtler arasında da yankı buldu. Mezopotamya kentleri olan Basra, Bağdat ve Musul'da yönetime rağmen karışıklık son sınırına varmıştı. Geçmiş yıllarda İngiliz konsolosluk yetkilileri, İngiltere'nin ülkenin kontrolünü eline geçirerek dayanılmaz karışıklığa son vermesi konusundaki yerel zenginlerin ve aşiret beylerinin can sıkıcı isteklerine alışmışlardı.

Basra Körfezi'ndeki İngiliz deniz çıkarları Hint Hükümeti'ne olan önemiyle birlikte bize kaçınamayacağımız sorumluluklar yüklemişti. Kıyılarında hüküm süren aşiret liderlerine göre durumumuz onlarla yavaşça birleştirilmişti. Maskat sultanıyla, Körfez şeyhleriyle ve Bahreyn adasıyla anlaşma ilişkileri kurulmuştu. 1913'te denize kadar olan yerleri ele geçiren Necd egemeni İbni Sa ud kendisini tanımamızı ve desteklememizi istiyordu. Osmanlı tecavüzünden hep korkan Kuveyt şeyhine koruma güvencesi verdik. Arap olduğu halde İran uyruğundan olan Muhammara şeyhi hem sultana hem de şaha karşı olan durumunu desteklemek için bizden yardım istiyordu.

29 Ekim 1914'te Osmanlı'ya savaş ilan ettiğimizde bu bağlaşıklıklar çok değer kazandı. Körfez'deki başkanlara Osmanlı'yla olan kopmanın nedenini anlatmak birinci dereceden önemli olmuştu. Buna dayanarak Majesteleri hükümetinin temsilcisi 31 Ekim'de, Körfez başkanlarma bir açıklama yayınlayarak Türkiye'nin Almanlar'ın zorlamasıyla savaşa kendi zararına girdiğini ve artık Osmanlı'nın varlığının korunmasının olana-

ğını anlattı. İngiltere'nin koruyuculuğu altına girmiş başkanlara İngiltere'nin hiçbir eyleminin onların özgürlüklerini ve dinini tehdit etmeyeceğine dair güvence verildi. Onlardan istenilen ise bölgelerindeki düzenin ve dinginliğin korunması ve uyruklarından akılsızların İngiliz çıkarlarını bozacak eylemlere kalkışmalarını önlemek olacaktır. Bu yolu tutarak onları saran belalardan daha güçlü ve özgür çıkacaklardır. 1 Kasım'da, Irak'taki kutsal yerleri konu edinen daha geniş açıklamalı ikinci bir bildirge yayınlandı.

Bu güvencelerle Körfez'deki aşiret liderleri tatmin oldular. Bütün savaş süresince onlardan bir düşmanlık görmedik. Şeyh Muhammara, Kuveyt şeyhi ve Necd egemeni gibi önderlerinin sarsılmaz dostluğu hem İngiltere, hem de Arap amacı bakımından, önceden kestirilemeyecek kadar değerli oldu.

6 Kasım'da, Bahreyn'de yığınak yapmış Hint-İngiliz gücü, General Delamain'in komutasında, donanma toplarının koruyuculuğunda Şat-ül Arab'ın ağzındaki Fao Kalesi'ni aldı. Aynı gün askeri güçle birlikte Baş Siyasal Yetkili olarak gelen Sir Percy Cox, bir bildirge yayınlayarak, Osmanlı Hükümeti'nin bir kışkırtma olmadan savaşa girmesi dolayısıyla üzüntülerini tekrarladı. Bildirgede "Herkes bilsin ki, ırmak kıyılarında yerleşik Araplar dostça davrandıkça, Türk güçlerinin yerleşmesine izin vermedikçe, silahlı gezmedikçe korkacakları bir şey yoktur. Ne onlara, ne taşınmazlarına bir saldırı olmayacaktır" dendi.

Kasım ayında Türkler, eylem için engellerini temizlediler. Basra'daki 25 yıllık barış bozuldu. Önde gelen bir Sünni ailesinin üyesi Nakib'in büyük oğlu Sayyid Talib birbiri ardı sıra gelen valilerin uykusunu bozdu. Sırayla, önce İttihat ve Terakki partisine sonra onun rakibi İtilaf ve Hürriyet'e üye olan Sayyid Talib'in umudu Basra kentini bağımsız bir emirlik yapıp kendisinin de emir olmasıydı. Bir süredir o ve yardımcıları Basra kentini baskı altında tutuyorlar ve yerel Osmanlı yetkililerini karşılarına alıyorlardı. Sayyid Talib tehlikenin farkındaydı ve Ekim 1914'de Enver Paşa onunla baş etmenin en iyi

yolu diye onu ısrarla İstanbul'a çağırınca şeyh Muhammara vasıtasıyla bize yaklaştı. Yerel başkan olarak tanınmak koşuluyla bir Arap başkaldırısı düzenlemeyi önerdi. Ona Muhammaralı Şeyh Hazal aracılığıyla Basra'da kalması, Muhammara, Kuveyt ve İbni Saud'la işbirliği yapması yanıtı verildi. Ona hurma bahçelerinden vergi alınmayacağı ve Türkler'in öç almasından korunacağı, babası Nakip'le kendinin kalıtımsal ayrıcalıklarının süreceği sözü verildi. Burada görüşmeler kesildi; güçlerimiz Basra'ya varmadan önce Sayyid Talib'in durumu çok güvenilmez olmuştu. Önce Kuveyt'e, sonra da İbni Saud'a kaçtı. İbni Sa'ud bizimle onun yararına aracılık yaptı. Sonunda Hindistan'a gönüllü sürgüne gitti. 1917'de Mısır'a gitmesine izin verildi. Orada 1920 yılına kadar kaldı, sonra Basra'ya döndü.

Said Talib'in yaptıkları bize göre zararsızdı. Aynı şey Acaymi el Sadun için söylenemez. Sünni toprak sahiplerinin en canlı üyesi, Basra kentinin derebeyiydi. 1911'de babasını tuzağa düşürüp Türklere teslim eden Sayyid Talib'in can düşmanıydı. Sa dun Paşa Halep'e sürgün edildi ve orada hapiste öldü. Garip bir karşıtlıkla Sayyid Talib'e olan nefreti Acaymi'yi Türk tarafına geçirdi ve dinsize karşı kutsal savaş yapmak için Arapları ayaklandırmakta ona güvendiler.

Bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda bağnazlığı harekete geçirmek için Cihat çağrısı yapıldı ve Mezopotamya'da başarılı gibi gözüktü. İslam'ın dinsel güçleri seferber edildi. Necef ve Kerbela'daki müçtehit (din bilgini) Şii liderler Muhammara şeyhini İngilizlere karşı çıkmaya çağırdılar. O ise müçtehitlerin baskı altında davrandıklarına inandığını ve bir İran uyruğu olarak tarafsız davranması gerektiği yanıtını verdi. Fırat ve Dicle'nin aşiretleri heyecana kapılıp öteki dünyada ödüllendirilmeden çok, sınırsız yağma hevesiyle ırmaklardan aşağı inip Şat-ül Arab'da karşımıza vahşi ve sorumsuz bir sürü olarak çıktılar ve ilk direnmede dağıldılar. Savaşçının biri aylar sonra, Basra'da yerleşmiş bir İngiliz'e, İngiliz topları üzerine "Havayı gürültüye boğdular, toprağı deştiler, hurma ağaçlarını

devirdiler. Sahip... bu savaş değildir" dedi. Kısa süren bu alışılmamış yıldırıcılıklardan sonra söz konusu kişi bizim yönetimimizi kabul ederek bahçesini işlemeye döndü.

11 Kasım'da öncülerimiz Sayhan'da Basra garnizonundan birkaç yüz Türk'le karşılaşıp geri püskürttü. Ayın 16 ve 17'sinde Sahil ve Kut al Zayn'de çarpışmalar oldu. Türk gücüne ek olarak toplanmış Araplar da vardı. Acaymi 250 başıbozuk süvariye komuta ediyordu ama savaşın kenarında duruyor ve olaylara karışmıyordu. Çok sayıda aşiretli savaşmadan kaçtı. Anglo-Persian, Petrol Şirketi, Abadan rafinerisine bir şey olmadı. Onu korumak İngiliz gücünün birinci göreviydi. Bu rafineri savaş süresince Kraliyet hizmet bölümlerinin ham petrol, gazyağı ve benzin gereksinimini karşılayacaktı. Orada çalışanların bağımlı olduğu petrol alanlarındakilerle birlikte gurur duyacağı biçimde işini yerine getirdi. İyi dostumuz Muhammara şeyhinin endişe veren durumu da güvene kavuştu.

Türkler 17 Kasım yenilgisinden sonra Basra'yı bırakarak ivedilikle Kurna'ya çekildiler. Acaymi de Zübayir'e çekildi. Basra'ya kaçan aşiretlerin ve kendi aşağı katmanlarının acımasına bırakıldı. Onlar da gümrük binasını ve çarşıları yağmaladılar. İngiliz gücüne yerel zenginlerden ve İngiliz konsolosundan kentin acele işgali için iletiler gönderildi. Kenti 22 Kasım'da, gümrük binasını yanarken ve halkı büyük endişe içinde bularak, işgal ettik. İşgal günü, Sir Percy Cox, Başkomutan adına bir bildirge yayınlayarak yerel halka bir düşmanlık ve kötü niyet beslemediklerini ve onları koruyup iyi dost olduklarını göstereceklerini açıkladı. "Bu bölgede Türk yönetimi kalmamıştır. Bundan böyle İngiliz bayrağı altında özgürlük ve adaletle din ve dindışı işlerinizi çözebileceksiniz. Zafer kazanmış birliklerime kesin emir verdim. Görevlerini halkı dikkate alarak ve dostça yapacaklardır. Siz de onlara aynı anlayışı gösterin.»

Kent askeri valinin yönetimine verildi. Kısa bir süre sonra, biri Basra, diğeri Aşar varoşu için, yönetim iki askeri vali yardımcısına verildi. Türk güçlerine yardım etmemiş Şat-ül Arab

kıyılarındaki aşiretler bize yaklaşmaya başladı. İlk gelenlerden biri Zübeyirli Şeyh İbrahim'di. Aşiretin yeri Basra'nın 13 km. batısmda, çölün kenarında, masal kahramanı Sinbad'ın limanındaydı. Zübeyir şeyhine Türkler yarım bağımsızlık vermişlerdi. Köy halkı Sünniydi; orada Mezopotamya'dan ziyade bir Arap atmosferi hakimdi. Orası kıyılarda bulunan pazarlardan biri olup, çöl içinin aşiret dedikoduları ve siyasetiyle doluydu. Bu yüksek konular şeyhin kahve ocağının önünde konuşuluyordu. Kendisi bedevileri ilgilendiren her konuda bilgi ve yetkili kişiydi. İngiliz siyasi yetkilisinin gözü, kulağı gibi davranıyordu. İlkbaharda Türkler Şu'ayba'nın 5-6 km. kuzeyinde yığınak yaparken dostluğu çok değerli olmuştu.

9 Aralık'ta Dicle ile eski Fırat kanalının birleştiği yerdeki Kurna'yı işgal ettik. Kurna şeyhi Basra'ya iletiler gönderiyordu ve işgalden beri bize karşı davranışını değiştirmemişti. Huzursuz ve kurnaz bakışlarıyla, kınalı sakalıyla, konuşkan zamanlarıyla, Siyasal Büro'nun bilinen bir kişisi olmuştu. Biraz bilgin geçinen, küçük bir kütüphanesi olan, Adem'den itibaren aralıklı olarak bildiği tarihle övünen birisiydi. Basra ile Kurna arasındaki Hartha Şeyhi zaten dostlarımızın arasında sayılıyordu. İngiliz Hükümeti'nin hizmetine girenlerden biriydi. Anlatmaktan zevk aldığı ilişki, Kut-el Zayn savaş meydanında bize karşı savaşırken yaralı olarak kaldırılmasıyla başlamıştı. Muhammara şeyhinin onun için şefaat etmesi bağışlanmasını sağlamış ve elimizdeki tedavisi sonsuz minnettarlığını sağlamıştı.

Şubat 1915'de Hindistan Valisi Lord Harding, Basra'yı ziyaret etti ve İngiliz toplumundan birinin söylevine karşılık, bağlaşıklarıyla tam bir görüş alış verişi ve geleceğin planını yapamamalarına rağmen, güvenle inanılabilir ki zengin kaynaklarının Irak'a yaraşır zenginliği getireceği cevabını verdi. 1 Ocak'ta İngiliz Kralı, Basralı altı zenginin imzaladığı ve kendilerini İngiliz bayrağı altına koyan durumu protesto eden bir telgraf aldı. 1915 Baharı'nda İngiliz bayrağının varlığı ciddi olarak tehdit altındaydı. Batı'da Zübeyir ve Nasıriye arasında aşiretler toplanıyordu. Aşiretlerin beceriksizliğine bakmadan

Fırat ve Dicle kıyılarındaki önderlerini Şu'ayba saldırısına çağırmışlardı. Siyasal Memurlar, şeyhler ve seyitlerden bu seferin öyküsünü dinlemişlerdir. Bunlardan birçoğu sonradan bizim yönetimimizde güvenli yerler tutmuşlardı. Bunlardan biri "Ne yapabilirdik? Türkler savaşmamızı istedi. Onların ellerindeydik. Ama... Sahip savaşmadık. Nuhayla'dan (Şu ayba'dan 16 km. ileride) öteye gitmedik. Türk kumandan bizi gücendirdiğinden orada durduk. Türkleri kaçarken görünce biz de acele harekete geçtik ve son hızla evlerimize kayıkla döndük.» Savaş süresince bir daha görev almadılar.

Türk birliği 6.000 - 7.000 askerden oluşuyordu. Türklerle birlikte çarpışan Araplar da, Acaymi ve kuzeni Abdullah el Falih'in komutasında 9.000 kişiydi ve 1.000 de Kürt vardı. Aşiretlerin asker mevcudu 18.000'i buluyordu ki bunun yarısını iki Sa'dun sağlıyordu. Savaş değerleri sıfırdı. Basra'nın ele geçirilmesinden sonra Acaymi, Sir Percy Cox'a karışık iletiler göndererek İngilizler'le ilişki kurup Sir Percy ile görüşmek istediğini bildirmişti. Vali yanıt olarak Iraklı Araplarla veya şeyhlerle bir anlaşmazlıklarının olmadığını, onları Türk baskısından kurtaracaklarını iletti. Acaymi ile buluşmak için uygun bir yer bildirmesini istedi, çünkü Türkleri atlatıp Basra'ya gelmesinin olanağı yoktu. Ama bu yanıta Acaymi bir karşılık vermedi. Kısa bir süre sonra hizmetkârlarından Muhammet Acaymi'yi, Sir Percy Cox'u görmesi için gönderdi. Dostça kabul edildi ve önceki teklif tekrarlandı. Sonunda 30 Ocak'ta Baş Siyasal Yönetici Acaymi'ye ültimatom biçiminde bir mektup gönderdi. Olanları özetleyerek, hâlâ Acaymi ile görüşmek istediğini ve ona dokunulmayacağı üzerine güvence verdi; buluşma yeri olarak Şu'ayba'yı ileri sürdü. Zamanın geçtiğini ve Acaymi'nin üç gün içinde yanıt vermesi gerektiğini ekledi. Acaymi Türkleri terk ettiği vakit saygınlığını kaybetmekten korktuğunu ama onları terk etmek için bir neden bulacağını bildirdi. Kuşkusuz çektiği güçlük hangi tarafın kişisel çıkarına yararlı olacağını bilmemesiydi. Türklere güvenmiyordu ama Türkler, Basra kentindeki bütün Seniye / Yüce topraklarını, yani vaktiyle Sultan Abdülhamid'in uzak görüşlülük gösterip

satın aldıklarını, vaat etmişlerdi. Diğer taraftan İngiliz kararlılığı güven vermeyen ve bilinmeyen bir birimdi. Kararsız davranırken aşiretlerin Şu'ayba'da toplanması Türkleri bırakmanın vaktinin daha gelmediği hakkındaki inancını destekledi.

Ulemanın kutsal savaşa katılmaları için ellerinden geleni yaptığı, yalnız aşiretlerin Muntafik konfederasyonu değildi. Ocak ayında Necef'in en büyük müçtehidinin oğlu Muhammet Kazım Yazdı, Amara'ya, Cihat vaazı vermek için geldi. Bu salgın Haviza bataklıklarındaki aşiretlere, oradan da Muhammara şeyhinin bölgesine geçti. Şeyh endişelenmeye başladı. Basra civarındaki yığınak bütün dikkatimizi topluyordu. 9 Nisan'da Korgeneral John Nixon Basra'ya geldi ve Hint "D" sefer gücünün komutasını eline aldı. Üç gün sonra da Şu'ayba savaşı başladı. Türk generali Süleyman Askeri, Kurna'da yaralanmış ve bir sedyede taşınıyordu. Yardımcısı Ali Bey, Acaymi'nin adamlarını sağ kanada ve diğer aşiret güçlerini sol kanada koydu. Bunların bir bölümü biraz savaştı, bir bölümü hiç savaşmadı. Olağanüstü bir sel Basra'daki üssümüzle Şu'ayba sırtındaki durumumuz arasına bir su kuşağı koymuştu. Bu gölün üzerinde nakliyemiz yapabildiği kadar yapılıyordu. Daha güç bir iletişim düşünülemezdi ve yenilgi yok edilmekti. Savaş 72 saat sürdü. Üçüncü günün akşamında düzenli güçler geri çekilmeye başladılar. Aşiretler zaten kaçmıştı. Ali Bey, Süleyman Askeri'ye genel geri çekilme buyruğunu vermesi için rica etti. General istemeyerek kabul etti. Ali Bey ondan birkaç yüz metre uzaklaşmadan bir tabanca sesi duydu. Süleyman Askeri Bey kendini yattığı sedyede vurmuştu. Nuhayla'ya gömüldü. Araplar daha savaşmaktaki paylarını almamışlardı. Kaçan Türk askerleri Hammar Gölü'nün güney kıyısından gittiler. Aylar sonra Nasıriye demiryolunu yapacak mühendisler, Türk ulaştırmasının izlerini sürerken beklemedikleri bir düşmanla karşılaştılar. Araplar onlara saldırıp öldürüp yağmaladılar. Ali Bey geri kalan gücüyle Nasıriye'de zafer kazandı.

12 Nisan'da Şu'ayba savaşının olduğu gün karışık bir Türk-Arap birliği Ahwaz'daki küçük birliğimize saldırdı ve bu bir-

lik püskürtüldü. Düşmanın bu bölgedeki başarısı Cihad'a uyan aşiretlerin petrol bölgelerinden gelen boru hattını geçici olarak kesmeleridir. Muhammara Şeyhi'nin kararlı tutumu ve Şu'ayba'daki zaferimiz, Araplar'ın daha fazla ayrılmasını önledi. Kuzeyde Amara'ya doğru ilerleyen Tümgeneral Gorringe güçleri tarafından Türkler, Karh(x)a üstünden geri atıldılar. Aynı anda Tümgeneral Townshend, Dicle boyunca ilerliyordu. 3 Haziran'da Amara işgal edildi. Abul Muhammed aşireti, Araybi Paşa ve Macit el Halife başta Türkler'le birlik olmuşken, Kurna'nın düşmesiyle evlerine dönüp ilk fırsatta Baş Siyasal Memurla yazışmaya geçtiler.

Bundan sonraki adım Şu'ayba saldırısının tekrarını önlemekti. Bunun için Basra-Kurna-Nasıriye üçgeninin batı ucu işgal edildi. Temmuz ortasında General Gorringe'nin Fırat kıyısından kuzey yönünde ilerlemesi askerimizin dayanaklılığını gösterdi. Irmağın kenarındaki palmiye ağaçlarıyla işaretlenmiş kıyıda yapılan savaşta 6.000 kişilik Türk gücü, bütün toplarını kaybederek, dörtte biri öldürülmüş, yaralanmış ve tutsak düşmüş olarak çekildi. Yine burada Araplar Türklere hiç yardım etmedi. Muntafik bölgesinin yüreği ellerinden çıkmıştı.

Amara ve Nasıriye'nin elimize geçmesiyle Mezopotamya savaşlarının ilk bölümü sona erdi. Şimdi Basra kentinin neredeyse tamamı elimize geçmişti ve onun öyküsü savaştan çok barışı anlatır.

2

YÖNETİMİN ÖRGÜTLENMESİ

İşgal edilmiş bölgelerde sivil yönetimi kurmaktaki ilk güçlük, birkaç Arap memurun dışında bütün Türk memurların son belgeleri ve kayıtları alarak kaçmış olmalarıydı. Basra'yı alır almaz bildirgelerimize uyan bir hükümet biçimine başlandı. İngiliz askeri yetkililerinin parasal ve gelir konularında gümrükler dışında düzen kurma yetkileri yoktu. Ama Ocak ayının ortalarında, Gelirler Genel Müdürü Mr. Henry Dobbs Hindistan'dan Basra'ya geldi ve Türkler'den kalan belgeler elden geçirildi. Bunlar çoğunlukla süresi geçmiş belgelerdi ve bürolaın zeminindeki kereste yığınlarının arasında yatıyordu. Yegane düzgün kayıtlar tapu kayıtlarıydı. Bu kayıtların kurtulmuş olması iyi bir olaydı; tersi toprak sahiplerine ve kentin tüccarlarına ciddi bir darbe olurdu. Yönetimin en son kayıtlar ve yetkin personel olmadan yabancı ve karışık bir düzeni ivedilikle ayağa kaldırması gerekiyordu. Eldeki belgeleri düzene koymak haftalarca sürdü. Aynı zamanda düşman güçlerinin bu kadar yakında bulunuşu halkta bir güvensizlik duygusu yaratıyordu. Dolayısıyla da bize yardımda ve vergilerini ödemekte çekingen davranıyorlardı. Türkler'in ayrılmadan önce zorla aldıkları vergiler dolaysıyla yönetim bir karışıklığa düştü. Bir taraftan Bağdat'la, diğer taraftan Hindistan ve Avrupa'yla ticaretin durması ve buna ek olarak kötü bir hurma mevsimi, halkı geçici olarak parasız ve kredisiz bıraktı. Sivil adaletin yöne-

timi askıda kaldı. Borç ve kiraların tahsilatı uzlaşmanın dışında olanaksızdı. Bu nedenle geçici bir gelir ve mali yönetim kurmak gerekiyordu. Sonunda halkın alışmış olduğu Türk yöntemini korumak, ancak yolsuzlukları kaldırmak ve randımanı yükseltmek gerektiğine karar verildi. Yabancı memurların sayısı isteyerek az tutuldu. Diğer atamalar çoğunlukla Müslüman olan ve dürüst tanınmış yerlilerden yapıldı. Ne olursa olsun bu durum kaçınılmazdı, çünkü bütün bölümlerin belgeleri Türkçeydi. Bütün kayıtlar ve makbuzlar, diğer resmi işlerle birlikte, halkı memnun eden Arapça'ya çevrildi. Türk rejiminin bir belası da memurlarıydı. Kontroller, karşı kontroller ve gecikmeler, yeni atamalara fırsat çıkarmak için yapılırdı. Bunun sonucu olarak kimse gündelik işini yapmıyordu. Her büroda boş gezenler vardı. İngiliz örgütünde en az sayıda memur tekrar işe alındı.

Halk yeni düzene genellikle olağanüstü bir sevinçle kendini uydurdu. Kurna'nın ele geçmesiyle Şu'ayba savaşı arasında geçen dört ayda, Basra kapısında büyük bir Türk gücü bulunmasına rağmen kentin yaşamı düzenli, çarşılar dolu ve sokaklar güvenliydi. Bu durum Türk propagandasına verilecek yanıt olup yerel halka da yüksek not vermekti.

Şuayba zaferi yakın tehlikeyi kaldırdı ve iki ırmak boyunca üç aylık ilerleme, yönettiğimiz alanı üç katından fazla büyüttü. Oradaki üst rütbeli subayın emri altında Amarra ve Nasıriye'ye askeri valiler ve onların altına da siyasal memurlar ve gelir yönetimi için yardımcı siyasal memurlar atandı. Yardımcı siyasal memurlar, sivil yönetim için, Baş Siyasal Memura bağlıydı. Levazım sağlamak ve iletişimi korumak için oradaki askeri otoritenin emrinde çalışıyorlardı.

Osmanlı yönetimindeki karışıklık, sistemin kötü olmasıyla birlikte, Türk memurların randımansızlığına da dayanıyordu. İngiliz işgalinden iki üç yıl öncesine kadar Basra ve Bağdat kentlerinin bütçesi finansal olarak açık veriyordu. Bu açık, yöntemde bir gelişmeyle değil ama hesap ayarlamasıyla ve vergi arttırmasıyla ufak bir fazlaya çevriliyordu. Mevcut mali

sistemin karışıklığı şuradan anlaşılabilir ki maliyenin dışında beş bölüm birbirinden bağımsız olarak para toplayıp İstanbul'a gönderiyordu. Bu bağımsız bölümler önce Tekel (Rece), Düyunu Umumiye'ye bağlı yönetim; ikincisi vakıflar, üçüncüsü devlete bağlı topraklar, dördüncüsü Osmanlı borçları. Bu borçlar için 12 küçük vergi ve % 3 gümrük resmi alınıyordu. Beşincisi Uluslararası Sağlık Yönetimi, hem ölüden hem de diriden tarafsızca karantina ücreti almaktaydı. Bu beş fazlalığın sonucu olarak insanların normal yaşamına her adımda bir girişim oluyor ve bu vergilendirme yöntemini birleştirmek olanaksız bir durum alıyordu. Yönetimin küçük ayrıntıları için İstanbul'a başvuru sürekliydi. 1908 yılından sonra doğan Arap kentlerine özerklik umudu resmen onaylansa dahi pratikte gerçekleşemezdi.

Yönetimin uygulama ve gelir bölümleri arasında büyük bir uçurum vardı. Memurlar zorla vergi topluyorlardı ama gelir yönetimiyle bir ilişkileri yoktu. Vergiler genellikle iltizamla veya belirli bir vergiyi toplamak için atanmış küçük memurlarca toplanıyordu. Birkaçı dışında bütün istekler oynaktı. Her yıl vergilendirecek mallar koyun, manda ve deve veya hurma ve meyveağacı sayısıyla, tahılda ise verim kestirimiyle saptanıyordu. Bu işin büyük bölümü geçici bir memurla yapılıyordu. Bu adamın bütün ilgisi işini kısa sürede bitirmekti. Her hangi bir alanda tahsildarın dürüstlüğünden sorumlu bir kimse yoktu. Bu yol zimmete geçirmeyi ve yolsuzluğu davet ediyordu. Bu davet az reddediliyordu.

Türk yönetim biçiminde her bölüm, İstanbul'daki bölüm başkanlığıyla yazışıyordu. Savaş dolayısıyla İstanbul'la iletişimin kesilmesi randımansız olan bu sistemin kaldırılmasını kolaylaştırdı. Hazine arazileri gelir bölümüne bağlandı. Düşman bir kurum olan Tekel Yönetimi kapandı. Bağdat'ı alıncaya kadar az olan tütün ticaretinin düzene konulması bizim tütün yetiştiren alanlarla ilişki kurmamıza neden oldu. Tütün geliri de çeşitli gelirlerle birlikte aynı bölüme bağlandı. Bu çeşitli gelirlerden bir çoğu devlet borçlarına ayrılmış ve memurlar tarafından toplanmıştır. Borcun yönetimi, 1917 yılında borcun ayrı

örgütü kaldırılıncaya kadar, gelirler bölümüne bağlanmıştı. Türkler'in zamanında daha çok İran'dan gelen hacılar dolayısıyla bir görevi olan karantinanın savaştan dolayı hacıların gelmemesiyle görevi kalmamış ve kaldırılmıştır. Denizden gelen yolcularla Liman Başkanlığı ilgileniyordu. Ek olarak vakıflar ve eğitim gelirleri de gelirler bölümüne bağlanmıştı. İngiliz memurlarının ve onların yetenekli Arap yardımcılarının az olması dolayısıyla gelirlerin bir bölümde birleştirilmesi geçici olarak kaçınılmazdı. Memurların artması ve yönetimin gelişmesiyle Gümrükler ve Vakıflar ayrı birimler oldu. Yönetim merkezinde çalışan Gelirler Bölümü yerel olarak bölgedeki siyasal memurlara bağlı çalışıyordu ve dolayısıyla da, eskiden gerçekleşen, uygulama bölümüyle gelirler bölümü arasındaki uçurum ortadan kalkmış oldu. Vergi toplama yöntemlerine gelince, amaç iltizamı ve oynak isteği kaldırıp yerine değişmez bir nicelik koymaktı. İkisini birden hemen kaldırmak olanaklı olmadı.

Gelirler Bölümü adı yanıltıcı olabilir. Yönetimin bu bölümünün daha doğru anlaşılması için sahibi olan Irak adındaki bir mülkün temsilcisi diye düşünmek gerekir. Bu Osmanlı kavramıydı ve Türkler'in tarım düzeninin temeliydi. Onlar için Mezopotamya fethedilmiş bir ülkeydi ve özel kişilere verilmemiş topraklar kuramsal olarak devletindi. Miri topraklar Defterdar'ın yönetiminde olan Maliye Şubesine bağlıydı. Kişilere verilen topraklar gelir bakımından Defterdar'a bağlı olmakla beraber, Tapu yönetimi toprakları kaydedip sahiplerini doğrulamakla yükümlüydü. Tapu, kararlarını Maliye'ye bildirmek zorunluluğunda değildi. Sultan II. Abdülhamid'in özel mülkleri, Seniye toprakları, Yerel Yönetimden tamamen bağımsız olarak, başka bir kurumca yönetiliyordu. Topraklara iyi bakılıyordu ve orada çalışanların birtakım ayrıcalıkları vardı, örneğin askerlikten bağışıklık gibi. 1908 yılındaki anayasayla bu topraklar hazine arazisine çevrilmiş olup onlara Müdevvere denilmekteydi. İstanbul'la ilişkileri kesildiği ve Defterdar'a bağlandıkları halde, Miri araziyle birleştirilmeyip ayrı ayrı kuruluşlarını koruyorlardı. Bu değişim ilgili mülkler için iyi ol-

madı ve Türkler'in elindeki diğer kuruluşlara benzedi. Basra'nın işgalinden sonra bütün bu toprak biçimleri Gelirler Bölümüne bağlandı.

Toprağın dışındaki bütün gelirler, devlet borçları dışında, doğrudan veya dolaylı olarak Defterdar tarafından kontrol ediliyordu. Askerlik bedeli ve Hicaz demiryolu vergisi gibi bazı vergiler ölmüştü. Medine demiryolu hattının borcunun ödenmesi için konan özel verginin toplanmasına, borç çoktan ödendiği halde devam ediyordu. 1903 yılında bir kuruş olarak toplanan gelir vergisi gibi bazı vergileri toplamakta başarısız olduklarından, bu vergilerden vazgeçildi. Merkezi hükümetin, kentlerin gelirini kendi lehine boşalttığına dair ve özellikle imparatorluğun Arap bölümlerinde daha yüksek olan bağırışlar dolayısıyla, 1908 Anayasal devresinde her kentte, Defterdarın yetkisinin dışında bir özel hesaplar bölümü kuruldu. Doğrulanmış bir öykü olarak, yönettiği halkın tutmadığı, ama üstlerince tutulan, Suriye'de ki bir Türk Mutasarrıfı bütçesinde hiç masraf gözükmediğiyle övünüyordu. Bütün bütçe yalnız gelirdi. Mutasarrıftan başlayarak bütün memurlar maaş almayıp kuşkulu gelirlerle yaşıyorlardı. Bayındırlık işleri, tamir ve bakımlar ihmal ediliyordu. Özel Hesaplar Bölümü'nün açılması beğenilecek bir eylemdi ama uygulamada etkisi sıfırdı, çünkü valiye bağlıydı. Vali, bütçesindeki açıkları kapatmak için büyük miktarlarda borç alabiliyordu. İşgalden sonra bu bölüm kaldırıldı.

1917 yılına kadar gümrük ve vakıf bölümlerinin, gelirler bölümündeki gelişmesini devlet borcunun yönetimiyle birlikte anlatmak, uygun olur. Basra'nın işgaliyle gümrüklerin değerlendirilmesi ve toplanması Gray-Mackenzie & Co. firmasına verildi ama Amara'nın düşmesinden sonra ithalat çok arttığından, adı geçen firma çekilmek istedi. Hindistan imparatorluk gümrüklerinden Mr. Watkins, Basra gümrüklerine tahsil memuru tayin edildi. Daha sonra yükselerek Askeri Gücün Tahsilat şefi oldu, sonra da Ticaret Sekreteri Bölümü'nün örgütlenmesini büyük bir tutku ve verimlilikle ele aldı. Gümrükler,

Gelirler Genel Müdürü'nün yönetiminde kaldı. Şubat 1917'de kurulan Gelirler Kurulu, Genel Müdürlüğün yerine geçti.

Kara gümrüğüyle deniz gümrüğünün arasında gümrük resminin ayrı biçimlerde toplanması dolayısıyla bir ayrıcalık vardır. Deniz gümrük resmi Basra'da toplanıyordu ve paraları toplayan gümrükçü, Gelirler Genel Müdürlüğü'ne bağlı çalışıyordu. Amara'da, Ali Qarbi'de ve Bağdat alındıktan sonra, kara gümrüklerinde paraları toplayan gümrükçüler, Siyasal Memurlara veya onların yardımcılarına bağlı olarak, çoğalıyorlardı. Deniz gümrükleri dışsatım gümrük resmini de içerir. Türkler ithalattan, değeri üzerinden % 11 gümrük resmi alıyorlardı ki bunun % 3'ü Osmanlı borçlarına gidiyordu. Ekim 1914'te ithalat gümrük resmi % 15'e yükseltildi. Savaş süresince, başka zamanlarda % 30'a kadar çıkartıldı. İşgalden sonra, birkaç mal dışında, gümrük resmi % 10'a indirildi ve Osmanlı borçlarına giden bölüm kaldırıldı. Türkler'in değer üzerine % 1 dışsatım resmi, önce kaldırıldı sonra tekrar kondu. Deniz gümrüklerinden gelen gelir sürekli olarak arttı. 1917-1918'deki gelir 1915-1916'daki gelirin üç katıydı. % 10 olan resim % 11'e çıkartıldı.

Türkler'in zamanında İstanbul'a sorumlu bir genel müdürün yönetiminde, Bağdat'ta bir Gümrük Merkez Binası vardı. Bu gümrük ister iç tüketim, ister transit gidecek mallar için olsun, Bağdat kentine İran'dan giren ve oraya satılan bütün mallardan gümrük resmi toplardı. Daha küçük gümrük binaları İran sınırında Hanikin, Kızıl Robat, Mandali ve Badra'daydı. Bu gümrüklerin görevi gelen ve giden malların kontrolünü yapmaktı. Asıl gümrük Bağdat'ta ödeniyordu. Bu gümrüklerin diğer önemli bir görevi de İran'dan Şii kutsal yerlerini ziyarete giden İranlı hacıları kontrol etmekti. Her hacı sınırda kontrolden geçiyor, taşıdıkları kaydediliyor ve kendilerinden bir depozito alınıyordu. Dönüşlerinde tekrar yoklanıyordu. Bir eksiği varsa o eksik için kendisinden gümrük resmi alınıyor ve depozito kendine geri veriliyordu.

Bağdat'ı aldığımız vakit sınır bölgeleri etkili denetimimiz

altında değildi. Belirli bir nicelikteki tütün kaçakçılığının dışında ticaret durmuştu. Hacı trafiği de belirsizdi. İşler düzene girinceye ve İran'la trafik başlayıncaya kadar yeniden bir canlanma beklenemezdi. Aynı zamanda İran'dan sigara ve pipo tütününün girişine izin verildi. Bu mallardan değerine göre % 10 gümrük alınıyordu. Gelirler Kuruluna bağımlı, Bağdat'ta geçici bir gümrük açıldı. Giren bütün tütün veya mallar en yakındaki Siyasal Memura açıklanacaktı. Eğer o, iç tüketim için olduğuna karar verirse, gümrük resmini alırdı ama çoğunlukla Bağdat için olduğundan bir belgeyle oraya yollardı.

Mandali yetkin denetimimiz altına girince orada bir gümrük binası açıldı.

Dışsatım, askeri amaçlarla yasaklanmıştı. Yiyeceklerin girişi dışalımı özendirmek için gümrük resminden bağışıktı.

1918 yılı Mayıs ayında gümrükler, Gelirler Bölümünden ayrıldı ve ayrı bir bölüm oldu.

Aynı yılın ortasına kadar vakıflar, gelirler bölümüne bağlı kaldı. Bir taşınmazın sahibine, İslam Yasası'na göre, onu İslam olsun olmasın dinsel bir amaç için sonsuza kadar vakfetmeye izin verir.

Türk Hükümeti vakıflar dışında hiçbir kuruluşun gerçek mülk sahibi olması yeteneğine güvenmiyordu. Osmanlı kuruluşu olduğuna göre Sünniydi. Şii kutsal yerlerine hibe edilenler bir özel emanette tutuluyor ve bu durumu ne hükümet ne de mahkemeler denetliyordu. Vakıflar yönetimi Mezopotamya'da 60 yıl kadar önce açılmıştı. Her kentte İstanbul'a bağlı bir müdür vardı ve kentteki bu işle uğraşan memurların başında bulunuyordu. Bu bölümün ana görevi vakıf mallarının, birçok caminin ve kutsal yerin yönetimiydi.

Bu mallar kabaca üç kategoriye ayrılıyordu. Awqaf Ma'buta, doğrudan bölümce yönetiliyordu. Awqaf Mulğaqa, vakıf görevlilerince yönetiliyor ve bölüm tarafından denetleniyordu. Awqaf Durriya, kendi ardıllarının yararlanması için kurulmuş, satışı yasaklanmış, ardıllarının aldığının artanı Mekke'de veya

Medine'de dinsel bir yere bağlanmış bir vakıf. Ardılların tükenmesi çok seyrek olan bir olay.

Eğitim için adanmış mülkler Awqaf Al-Macarif (Öğretim ve Eğitim Vakfı) ve Müftü'nün bildiği gibi dağıttığı yardım vakıfları, yani Awqaf Al-Iftağ da vardı.

Türkler Ma'buta vakıflarının amacını tamamen ihmal ediyorlardı. Tarım alanlarının ve kent mülklerinin gelirlerini bir havuzda toplayıp bir din kurulunca, onları Sünni camileri personelinin maaşlarına, yeni Sünni camilerin yapımına, var olan camilerin ve vakfa ait binaların tamirlerine ve vakıflardaki memurların maaşlarına veriyorlardı. Artan herhangi bir miktar İstanbul'daki Vakıflar Bakanlığına gönderiliyordu. Orada ne yapıldığı belli olmamakla beraber her yıl Mekke ve Medine'ye yüklü gönderimler yapıldığı bilinmektedir. Basra kentinde, Mekke'deki kutsal anıtların bakımı için ayrılmış büyük vakıf arazileri vardı. Bunların yönetimini eline almak isteğine rağmen, yönetimleri Vakıf yönetiminin dışında, Mekke'den gönderilen siyah hizmetçi köleler tarafından yapılmaktaydı.

Vakıflar yönetimi Osmanlı yönetiminin bütün bozukluklarını yansıtıyordu. Resmi yönetimin amacı İstanbul'a elinden geldiği kadar çok para göndermekti. Bunu yapmak için memurlara maaş verilmiyor, tarım arazisi ihmal ediliyor ve evlerle camiler harap oluyordu. Aynı zamanda vakıf mülklerinin tam bir kaydı yoktu. Bundan dolayı alacaklar birikmişti. Bizler vakıfların kasasını boş ve bağlı taşınmazları yıllarca ihmal edilmiş bulduk.

Camilerdeki personelin maaşlarını işgal gününden itibaren ödemek ve acil tamirleri yapmak için Gelirler Genel Müdürü'nün ilk yaptığı iş, kentteki taşınmazları ve tarımdaki arazilerini denetlemek oldu. Camilerdeki helalar özellikle tamir istiyordu. Vakıfların görevlerini yapması halkı hem şaşırttı hem de memnun etti. Hurma bahçelerinin kiracılarının sorumlu oldukları iyileştirmeleri yapabilmeleri için onlara küçük avanslar verildi. Uygun olduğu vakit kent dışı arazilerin iltizamı kaldırıldı ve binaların doğrudan kiralanması hem yönetimin hem de

kiracıların yararına oldu. İlgilendikleri binaların bakımına sarfedecekleri miktar çıktıktan sonra geri kalanının dörtte birini yönetime vermeleri için, Mulğaqa'nın vakıf görevlilerinin doğru hesap vermeleri zorlandı. Eğitim için bağışlanmış olanların gelirleri yerine harcandı, yardım için toplananlar İslam yardım fonuna yatırıldı. Baştan beri imamların tayini veya işten el çektirilmesi ve camilerin tamiri gibi dinsel işler önde gelen Sünniler'in kurdukları bir kurula bırakıldı. Nisan 1917'de Basra Kenti Vakıflar Kurulu gerçekleşti. Şubat 1918'de resmiyet kazanıncaya kadar gayri resmi olarak onlara danışıldı.

1918 yılının sonunda, imamların ve çalışanların maaşları arttırıldığı halde, Basra'nın hesapları 250.000 Rupi fazla verdi. Bu miktar vakfa ait binaların tamirine işçi azlığı ve inşaat malzemesinin yokluğu yüzünden harcanamadı. Kullanma olanağı oluncaya kadar saklandı.

İşgal zamanında Bağdat'taki vakıf taşınmazlarının durumu Basra'dakilerden kötüydü. Bağdat'ta komşu olan özel girişimcilerin bahçeleri bakımlıyken, bir tane bile bakımlı hurma bahçesi yoktu. Çok kere çevresinde hurma ağaçları olan boş bir araziydi. Türkler bütün yeni belgeleri götürmüşler, müdür ve şef kaçmışlardı. İskelet bir kadro gerçekleştirildi ve Vakıf yönetiminin aşağı yukarı doğru olarak varlıkları ve borçları çıkartıldı. Dinsel ve sivil, yerel önde gelenlerin bu örgütlenmeye yardımcı olmaları istendi. Baş Siyasal Memur bir müdür seçmelerini istedi, onlar da beğenilerini göstermek için çok dürüst birini seçtiler. Vakıf uygulamalarını bilen ulemadan beş kişi onun yardımcısı seçildi. Basra kentinde uygulanan yönetim biçimi orada da uygulandı. Türk yönteminde memurlar vakıf işlerini Bağdat'taki yöneticinin denetiminde yürütürlerdi. Bu yöntemden vazgeçildi. Her Siyasal Memur kendi bölgesindeki vakıf işlerinden sorumlu oldu. Genel denetim, Gelirler Kurulunca yapılıyordu.

Bağdat'taki vakıflarda, Basra kentindekine göre ek gelir kaynakları vardı. Bağdat kentine özel olarak "Cuqur" (Ukr)[1]

1 - Eski toprak sahibine, toprak gelirinden verilen belirli bir pay. (Editör.)

diye bir resim vardı. Bu bir toprak taşınmazıydı ve üretilen ürünün değerinin 1 / 20 - 1 / 30 arası bir gelirdi. Kaynağı belirsizdi. Bunu 1872 yılında Mithat Paşa'nın kurduğu bir komisyon düzenledi. Toprak Kayıt Dairesi'nce de kaydedildi. Devletin hakkı dışında bütün hakların önünde gelmektedir. Hatta bazen hükümetinkinin dahi önüne geçer. Toprak Yasası'na bağlı olmayıp meşru yasaya bağlıdır. Yalnız Vakıf topraklarında bulunmaz, daha çok hazine arazisinde vardır. Nerede varsa, sahibi başında yok demektir. Ukr sahibine hiçbir zaman toprağa ekilene veya yönetimine karışmasına izin verilmez. İkinci olarak Bağdat kentinde arazi veriminin adandığı birçok olay vardır. Bir Türk Sultanı devlet gelirlerinden uygun bir miktarını bir bölgede, dinsel bir varlığa adayabilir. Vakıf bölümü dolayısıyla devletin bir miktar gelirini almaya hak kazanır. Basra'da tamamen özel adaklar olan ve Sünni vakıfça denetlenmeyen Şii vakıflarının, Bağdat'taki bölümünde önemli bir yeri vardı. Kuzey kentinde bulunan bütün Şii kutsal yerlerine gömülmek için ödenecek ücretler, kasasına ödeniyordu. Türkler'in yönetimindeki vakıfların, Sünnilerce yönetildiği ve yalnız Sünniler'in yararına olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir. Yerel memurların dışında topluluğu olmayan Sünni imamı maaşını vakıflardan alıyordu ama bütün köyün Şii imamı rasgele yardımlarla geçiniyordu. Şii defin ücretlerinden büyük gelir geldiği halde Necef, Kerbela, Kazimiye ve Samarra'daki kutsal yerlerin ışıklandırılması ve temizliği için çok küçük ödemeler yapılıyordu. Bu kutsal yerlerdeki ücretler Sünni camilerine göre çok azdı. Şii toplumu sofu Şiiler'in kutsal yerlere gömülmesi için alınan ücrete değil, bütün bu eşitsizliğe kızıyordu. İşgalden hemen sonra Şiiler ücretlerin ve tahsislerin vakıflardan yapılmasını ve arttırılmasını istediler. Bu isteğin reddedilmesi gerekliydi. Ona uymakla, bütün borçlar ödeninceye kadar işgal sırasındaki ücretlerin arttırılmaması kuralını bozmuş olacaktık. Bununla birlikte icabında bir Şii vakfı kurmak üzere, Şii ve Sünni vakıflarını ayrı tutma kararı alındı.

Havralar, kiliseler ve İslami olmayan okullar için emanette tutulan birçok mülk vardı. Vakıfların bunların üzerinde bir yetkesi yoktu. Onlar kendi sözleşmelerine göre yönetiliyordu.

Eğitim bölümü 1918 Yazı'na kadar vakıf gibi, gelirler bölümüne bağlanmıştı. Irak'taki eğitim Suriye'dekinden çok geride kalmıştı. Avrupa'ya daha yakın olan Suriye, daha önceden Batı düşüncelerinin etkisi altında kalmıştı. Misyoner derneklerinin büyük çabalarıyla Beyrut'taki Fransız ve Amerikan Cizvit Kolejleri'nin kurulması sağlanmıştı. Bu kuruluşlar yalnız orada yetişen öğrenciler için değerli olmamış aynı zamanda eğitimin genel düzeyini yükseltmişti. Irak bu etkiyi, Suriye'den daha az duymuştu. Latin Pederler, Yahudi Birliği ve Kilise Misyoner Derneği'nin okulları, ilköğretim veriyordu. Bu okullarda Müslüman olmayanlar okuyordu. Müslümanlar, Türkler'in bu konuda yaptıklarında okuyorlardı. Okulların amacı Arapları Osmanlılaştırmaktı.

Molla yetiştiren cami okullarında Arap yazısıyla Kuran okumanın dışında bir şey öğretilmiyordu. Bunların dışında, Basra kentinde bir öğretmen okulu, yine Basra'da bir ortaokul ve sekiz ilkokul vardı. Amarra, Nasiriye ve Suk el Şiyuh'da birer ilkokul vardı. Okutulan anadil Türkçeydi. Arapça ikinci dil gibi öğretiliyordu. Çoğunlukla öğretmenler Türk'tü ve çok az Arapça biliyorlardı. Hepsi kötü karakterliydi. Yüksek maaş aldıkları halde yeteneksizdiler. Okul binaları pis ve sağlıksızdı. Okullarda her türlü kötülük olduğundan saygıdeğer Araplar oğullarını okullara göndermekten çekiniyorlardı. Sünni olmayan, öğretmen olamıyordu. Özellikle, Şii olan çevrede, okula devamı engelliyordu. Kayıtlar yalan adlarla dolduruluyordu. Bütün kentte öğrenci 500'den aşağıydı. Cami okulları kısmen Vakıflar ve kısmen de eğitim müdürlüğünce parasal olarak destekleniyordu. Özel eğitim kuruluşlarına parasal yardım yoktu. Oysaki Amerikan Misyonu'nca yönetilen çok iyi bir ilk ve ortaöğretim okulu vardı ve (Batılı Katolik misyoner, ed.) Karmelit Pederlerince ve aynı yerde Kildani Kilisesi ruhbanlarınca da yönetilen, Fransızca eğitim yapan okullar vardı.

Hocaların çalıştığı cami okullarında, İngiliz yönetimi, Vakfın gelirlerinden onları destekledi. Dindışı yönetime gelince, var olan okulları binalarında ve aynı görevlilerle devamı isten-

miyordu. Zaten görevlilerin çoğu kayıplara karışmıştı. Diğer taraftan, devlet hizmeti için eğitimli Araplara acele gereksinim vardı. Siyasal bakımdan İngiliz yönetimi eğitimi ihmalle suçlanmak istenmiyordu. Yüksek nitelikte öğretmen bulmak amacıyla yavaş ilerlemek ve uygun öğretmen bulmadan okul açmamak gerekiyordu. Halkın her katmanı ticari düşünceyle çocuğunun İngilizce öğrenmesini istiyordu. İngilizce kullanılır bir dil olmasaydı, toplumun en alt katmanından itibaren öğrencileri devletin ilköğretim okullarına çekmenin olanağı yoktu. Birçok ana-babanın isteklerine yetecek kadar Arapça eğitimi cami okullarından almanın olanağı vardı. Herhangi bir Yüksek Öğretim düzenini düşünmek, sağlam bir ilköğrenimi yerleştirmeden vakitsiz olacaktı.

Bu düşüncelerle eğitim dilinin baştan aşağı Arapça olup İngilizce'nin ikinci dil olmasına karar verildi. Bulunabilen İngilizce konuşan öğretmen sayısı kadar ilkokul açılması ve ilköğrenimin başarısı kanıtlanmadan ortaöğrenime başlanmaması ve yeterince ortaöğrenim görmüş kişi olmadıkça üniversite açılmamasına karar verildi. Öğretmen sağlamak için Basra'daki Amerikan Misyon Okuluna parasal yardım yapıldı. Bu okul daha çok Müslümanlar'ın eğitimiyle ilgileniyordu. Parasal yardımın birinci koşulu, iki ilköğrenim okuluna derhal eğitilmiş öğretmenler sağlanması ve her yıl üç iyi öğretmen yetiştirecek sınıfların açılmasıydı. Amerikan okulu aynı zamanda ilkokulların genel denetimini yapacaktı. İlkokul ders kitapları Mısır'daki resmi ilköğrenim okulları arasından dikkatle seçildi. Sınıfların eşyaları dışarıdan getirtildi. Ekim 1915'de iki ilkokul açıldı. Biri Basra'da diğeri ırmağın aşağısındaki Abu Al-ÿasib'de. Her ikisinde de devam baştan itibaren çok iyiydi.

Basra'da önemli sayıda Hıristiyan vardı. Bunlar daha çok Doğu (Kildani, ed.) Katolikleri'ydi. Türkler ve özel firmalar bunları kullanıyorlardı ve gelecekte de kullanacaklardı. Onların eğitimleri Karmelit ve Kildani ruhbanlara bağlıydı. Bu okulların İngilizler'in denetimini kabul etmeleri ve İngilizce'nin ana eğitim dili olması koşuluyla parasal yardım yapıldı. Yalnız Amerikan okuluyla ortaöğrenim yapılmaya devam edildi.

1916 yılı İlkyazı'nda gelecek vaat eden bir merkez olarak Zübeyir'de üçüncü bir okul açıldı. Halk saf Arap ırkından olan Necd'den gelen göçmenlerdi. Zübeyir gibi küçük Pazar yeri kasabaları, Araplar'ın girişimiyle, yerleşilmiş arazinin kenarlarında kurulmuşlardır. Kurucuları özgür karakterli ve ticari düşünceli olup, çölde çok etkili olduklarından oraya hatırı sayılır ölçüde servet toplamışlardır. Her ilerleme adımıyla kâr etmek isterler. Zübeyir'de İngilizce öğrenmeye o kadar hevesliydiler ki, on yaşındaki bir çocukla altmış yaşındaki bir kır sakallının telgrafhanede oturup Babu memurunun umursamaz eğitimiyle İngiliz dilinin kurallarını öğrenmeleri olağandı. Araplar'ın dil öğrenmeye büyük yetenekleri vardır. Okulun açılışı bir yıl olmadan çocuklar ailelerini sevince boğarak birbirleriyle İngilizce konuşuyorlardı. 1917 ve 1918'de ilköğrenim okulları Fırat üzerinde Nasıriye'de, Suk el Şiyuh'da, Ali Qarbi'de, Medine'de ve Basra'nın varoşu Aşar'da açıldı. Okul ücretleri tartışmalı bir konu oldu ve küçük bir ücretin geçerli olacağı düşünülerek çocuk başına Rupi ücret kondu. Bu durum çok esnek olarak düşünüldü. Siyasal memurun düşüncesine göre, çocuğun ailesi bu ücreti ödemeyecek kadar yoksul ise, ücret alınmıyordu. Abu Al-ÿasib'de ortaöğrenim için bir istek vardı ve ortaöğrenim bölümü 1917 yılının sonuna doğru başlatıldı. Basra'da Musevi okulu "Alliance İsraelite"ye, Karmelitler Okulu'na ve Basra ve Aşar'daki Katolik topluluklara ve Amerikan Misyonu'nun başlattığı kız okuluna da para yardımı yapıldı. Amerika'daki Reformcu Kilisesinin Arap Misyonunun 1912'de başlattığı erkek çocuk okulu Basra kentindeki en iyi okuldu. Disiplinli ve iyi öğretilmiş çocuklar. Her sınıfta her gün Arapça İncil okutulmaktadır. Müslüman aileler bu uygulamaya karşı çıkmamaktadırlar ve çocukları İncil'e çok saygılı davranmaktadır. Amerikalı Müdür, Müslümanlar'ın duygularını anlatan şu öyküyü anlatıyor: İncil sınıfında bir Hıristiyan öğrenci çok hiddetlenerek İncil'ini yere atmış ve okumaya devam etmemiş ve azarlanmıştır. Müslüman öğrencileri bu ceza memnun etmemiş ve kutsal bir yapıtı yere atması dolayısıyla müdüre giderek, bunu yapan öğrencinin sınıftan atılmasını istemişler.

Bağdat kentinde Türkler'in eğitim programı, Basra'ya göre daha fazla anlaşılabilirdi. Bir hukuk fakültesi, bir lise (Sultani), bir ortaokul, bir sanat okulu ve 71 ilkokul vardı. Haritalar ve istatistiklerle dolu Türk Eğitim Yıllığı, işgal edilmiş bölgelerdeki İngiliz makamlarını gıpta ettirerek umutsuzluğa düşürebilirdi. Haritada bir nokta olarak gösterilen okulun yeri doğruydu ama okula kayıt ve devamı soruşturmayı veya orada güdülen eğitim yönteminin Rugby'li Arnold'un veya Mr. Wopsle'nin büyük halasının mı olduğunu, Türkler umursamıyorlardı.

Bu devlet okulları hiçbir vakit yalnız değillerdi. Bunlar halkın düşüncesinde Sünni Müslüman öğretimiyle tanıtlanmışlardı. (Bu doğaldı. Bu okullar özellikle öğrenciler arasında Türk etkisini yaymak içindi ve orada verilen din bilgisi Sünniydi.) Şii, Hıristiyan ve Yahudiler'in, masraflarını kendi karşıladıkları okulları vardı. Bu okullarda Türkçe'nin okutulması kaydıyla Özel Hesaplar Dairesince, bir para yardımı yapılıyordu.

Süryani, Kildani, Ermeni, Protestan ve Latin Katolik toplumlarının her birinin özel, Şiiler'in de erkek çocukları için bir Caferi okulu vardı. Yahudiler'in kızlar ve erkekler için birtakım okulları vardı. Bunların bir bölümü Alliance Israelite Universelle tarafından, geri kalanı yerel Museviler'ce denetleniyordu.

Türkler'in 1917'de çekilmesiyle Hukuk, Sultani ve Sanat okulları kuruluş olarak yok oldu. Bu okullardaki öğretmenlerin hepsi Anadolu'luydu, geri kalan İstanbullu memurlarla birlikte gittiler. Sanat okulunda makineleri bozup binayı yaktılar. İlkokulları da halk yağma etti. Bağdat'taki okulların beklenenden geç açılması halkın yağması nedeniyledir. Bütün döşemeler, kapılar, pencereler, taşınabilir her şey götürülmüştü. Kalan bütün öğretmenler daha düşük nitelikteydi. Hiçbir ders kitabı kalmamıştı; olanlar özel kişilerin elinde ve onlar da Türkçe'ydi.

Basra'daki, iyi öğretmenler bulununcaya kadar okul açmamak politikamızı uygulayabilseydik bu kadar sıkıntı çekmezdik. Basra, eğitimden fazla hurmalarla ilgiliydi ama Bağdat'ta

halkın bir bölümünün eğitime ilgisi vardı. Bu ilgi Bağdat'ın bir bilim merkezi olmuş olmasına dayanıyordu. İşgalden bir iki gün sonra, yağmadan kurtulmuş olan bir okulun müdürü, yanına başka okul müdürlerini de alarak eğitime devam izni istedi. Geçici olarak bu izin verildi. Öğretmenler üç kent merkezindeki okullara gönderildi.

Bu konuda kamuoyunun ne durumda olduğunu anlamak için bir Eğitim Komitesi kuruldu. Bu komite yalnız danışma içindi, eğitim politikasını yapmayacaktı. Gelirler Kurulunun sorduklarına verdiği raporlar yararlı oldu.

Giderilecek en acele gereksinim, ilkokul öğretmenlerine olan gereksinimdi ve Basra kentindeki devlet okullarına hep iyi öğretmenler yetiştiren, Basra'daki Amerikan okulu gibisi yoktu. Nisan ayında bir eğitim okulu açılmasına karar verildi. Eski öğretmenlere ve ilgilenen eğitilmiş gençlere üç aylık, eğitim üzerine genel bilgi ve metot kursu verilecekti. Sıkışık durumumuzda yarım yamalak da olsa, daha iyilerini buluncaya kadar, ilköğrenim verecek öğretmenlere üç aylık kursun yeterli olması gerekirdi. Öğretmen okuluna öğretmen bulmak da kolay değildi ama zamanla dört tane bulundu. Üç Süryani ve bir Bağdatlı. Birkaç hafta öğretim metodu dersi vermesi için, Basra'daki Amerikan okulundan bir öğretmen ödünç alındı. Okul 81 kişiyle başladı. Meslekte kalmak isteyen bütün eski öğretmenler kaydoldu. Kurs eğitiminden geçmemiş birinin devlet öğretmeni olarak tayininin güç olacağı bilgisini edinmişlerdi. Öğrencilerin üçte biri bir şey vaat ediyordu. Köy okullarından gelen geri kalanının durumu çok kötüydü. Birkaçı sonuna kadar dayandı, sınavları geçti ve öğretmen olarak tayin edildi. Çoğunluğu dökülüp camilere bağlı Kuran okullarında ve başka yerlerde iş buldular. Birçok genç Şii okula girdi. Türkler zamanında olmayacak bir şey.

Öğretmen okulunun başına yetenekli ve enerjik bir Süryani bulduğu için, yönetim şanslıydı. Şerif'in ordusuna girmek için işini bıraktığı vakit yerini başka bir Süryani aldı. Bu kişi de aynı derecede yetenekli ve enerjik olup, Türkler zamanında

Eğitim Müdürlüğü dahil, birçok resmi görevde bulunmuştu. İlkokullar açıldıktan sonra, Gelirler Kurulunun denetiminde Eğitim Müdürü olarak çalıştı.

Üç aylık kurs sonundaki sınavdan geçen 27 öğrenciyle Bağdat ve varoşlarında beş ilkokul açtık. İki tane de başka kentlerde açıldı. Başarılı öğrenciler, öğretmen olarak bu okulları tamamen doldurmuyordu. Geri kalan öğrencilerden en iyileri, boşlukları doldurmak için, daha düşük ücretle öğretmen tayin edildiler. Bu okullar, devlet ilköğrenim okulları olarak sınıflandırıldı ve masrafları tamamen genel gelirlerden karşılandı. Kurstan geçmiş öğretmenlerin olmadığı okulların gelirlerini kamu gelirlerinden ödemeyi reddettik ama özel çabaları özendirmek için para yardımları yaptık. Bağdat'taki bütün dini okullara, Yahudi, Hıristiyan veya Şii olsun, hepsine aynı biçimde para yardımları yaptık.

Okulların eşyasızlığı ciddi bir güçlük çıkartıyordu. Kitaplara gelince, Mısır Hükümeti'nden yardım istendi. Mısır Hükümeti 20 ilk ve bir ortaokulu donatacak kadar kitabı hediye etti.

Sanat okulu için küçük bir başlangıç yapıldı. Türk ordusundan kalan birkaç subay dışında yerel halktan harita yapmaya yarayan aygıtları kullanacak kimse yoktu. Bu eksikliği karşılamak için bir topografya okulu açıldı. Bu okula girmek için istenilen bilgi yeterli aritmetik ve ölçüleri tanımaktı. Çok başvuru oldu ama yapılacak pratik iş dolayısıyla sınıfın en fazla 36 kişi olması icap ediyordu. 10 haftalık bir kurs düzenlendi ve sınavı geçenler sulama mühendislerinin yanına iş ve daha öğrenmeleri için verildi.

Üç yıllık savaştan doğan yoksulluk ve Türkler zamanında ilköğrenim, teknik ve ortaöğrenimin parasız olması dolayısıyla, kentin ilköğrenim okullarını ücretli yapması uygun gelmedi. 1919 yılına kadar bir ücret istenmedi.

Osmanlı devlet borçlarına gelince, Avrupalı tahvil sahiplerinin alacakları faizler 12 kaynaktan tahsis ediliyordu. Konan bu vergilere dokunulmadan, savaşın sonunda ayarlanmak üze-

re, bu durum korunabilir miydi? Önce bu düşünüldü. Bu durumu korumak olanaksız bulundu. Önce borç ödemesinde büyük payı olan tütün tekeli bir düşman şirketi olup savaş dolayısıyla ortadan kalkmıştı. İkinci olarak gümrük resimlerini indirmek gerekiyordu. Üçüncüsü, Türkler'in resmi pul, ki gelirleri bu borcu ödemek için ayrılmıştı, durumu belirsizdi. İngilizler de bu kadar sinir bozucu ve karışık bir yasayı uygulamak istemezlerdi. Sonuçta tekrar uygulamaya konunca değişik bir biçim verildi. Askeri makamların uygulamada, bu borçlara tahsis edilen vergiler bakımından tamamen özgür olmasına karar verildi. Bu bölümün memurları daha biz gelmeden kaçmışlardı. Ama Bağdat'takiler kalmışlar, işlerini az buçuk yapıyorlardı. Bazı vergilerin ortadan kalkması ve bazılarının da toplama biçiminin değiştirilmesinde güçlükler çıktı. Devlet borçları yönetiminin ayrı bir varlık olarak tutulması, tahvil sahipleri için savurganlık ve halk için de yüktü. Haziran 1917'de devlet borçları yönetimi kaldırıldı ama, bütün gelir kaynaklarına devlet borçlarına adanan gelirlerin istendiğinde hesap verilebilmesi için ayrı yönetilip hesabının ayrı tutulması buyruğu verildi. Birçok bölgede, borca ayrılan vergiler, gelirler görevlileri tarafından toplanıyordu. Yalnız, Basra, Bağdat ve Musul'da ayrı bir yönetim gerektiği saptandı. Devlet memurlarından daha yüksek maaş alan ve Türkler'den daha verimli ve dürüst çalışan devlet borcu memurlarına, hizmet olanakları verildi. Değişen koşulların izin verdiği oranda işgalden önceki durumda yaptıkları işlere yakın işler verildi.

Adalet yönetiminin tekrar kurulması, diğer bölümlerdeki sivil yönetimleri engelleyen nedenle, yani Basra'nın ele geçirilmesinden önce bütün Türk adliye memurlarının bırakıp gitmesi nedeniyle, aynı güçlükle karşılaşıldı. Geride kalanlar işlerini yapmak istemiyorlardı. Türk Yasası'nı bilen başka kimse de yoktu. Savaşın başında kapitülasyonların kaldırılmış olması ve işgal edilen bölgelerde de tekrar konmaması kabul edilmeliydi. Basra'daki yerleşmiş yabancı düşman firmaları işgalle birlikte ticareti bıraktılar. Bunların işleri, Baş Siyasal Memura sorumlu düşman Ticaret Şirketleri Bölümünce yapılmaya başlandı.

Ağustos 1915'de sivil halka, özel ve ceza hukuku uygulaması için Ordu Komutanı "Irak İşgal Edilmiş Bölgeler Yasası" adında bir yasayı uygulamaya koydu. Bu yasa "Hint Özel ve Ceza Yasasına" dayanıyordu. Hint Yasası'nı uygulama ve yerel durumlara göre iyileştirme yapma gücü alındı ve Basra'da mahkemeler açıldı.

Tutulan yol eleştiriye açıktı ama hızlı çalışan bir adalet mekanizması olmazsa, toplum birçok yönden duraklardı. Yeni mahkemelerin uygulaması, yerine geldikleri mahkemelere göre üstün ve Hint yasaları Türk yasalarından daha iyi ve basit olduğundan bu değişikliğe hiçbir tepki gelmedi. Türkler'in yavaş yöntemine alışmış halk, adaletin yerine hızlı getirilmesinden çok memnun oldu.

Irak Yasası'nda taraflardan biri Müslüman'sa Şeriat Yasası'na başvurulabiliyordu. İlgili taraflarca yerel bir hukukçu seçiliyordu. Seçim, halkın dinsel önder kabul ettiği herhangi bir kişi olabiliyordu. Hukukçulara başvurulan olaylar, Türkler zamanında Şeriat mahkemesinde kadı karşısına çıkardı. Genellikle bunlar aileyle ilgili evlenme, boşanma, nişanın bozulması, miras gibi konulardı. Hukukçunun kararını İngiliz mahkemeleri onaylıyordu. Hukukçu mahkeme masrafının yarısını alıyordu. Bu yöntem iyi yürüyordu. Taraflar bu hukukçunun karşısına isteyerek çıkıyorlardı ve kararına saygı duyuyorlardı. Sünniler bir süre kadı yönetimindeki Şeriat mahkemelerinden yoksun kalmışlardı. Halkın %90'ını oluşturan Şiiler ise hukukçuları resmen tanındığı için memnundular. Osmanlı yönetiminde, her vakit kadı bir Sünniydi ve sorunları Sünni hukukuna göre çözüyordu. Bu bakımdan Şiiler mahkemeye başvurmuyorlardı. Olaylarını kendi dinsel önderlerine göre çözüyorlardı ama bu kararların resmi değeri yoktu.

Ceza davalarının çoğunluğu mahkemelere gelmiyordu. Ciddi olaylar askeri komitelerce ele alınıyordu. Gerçek suçların az olduğuna dair düşünce birliği vardı. Olanlar hırsızlık ve soygundu. Basra ve Aşar'ın askeri vali yardımcıları ceza davalarının çoğuna bakıyorlardı. Bağdat'ın işgaline kadar Basra kenti-

nin dışında hiç mahkeme yoktu. Amarra ve Nasıriye kentlerinde her çeşit uzlaşmazlığa askeri valiler bakıyordu. Kırsal kesimde ise aynı işler siyasal memurlarca yürütülüyordu. Bütün olaylar için verilecek yargılara sınırlar kondu.

Irak halkı, Hintliler'de olduğu gibi, uzlaşmazlıktan hoşlanmıyorlardı ve özellikle toplumun alt katmanları başka yerlere göre daha dürüsttü. Kural olarak, savunan, olaydaki ayrıntıları kabul ediyordu. Daha yüksek katmanlarda yemin son derecede güvenilirdi. Kanıtları yeminle doğrulamayı davacı da kabulleniyordu. Halk hakem yöntemiyle uyuşmaya alışmıştı. Olayların %10'nu bu biçimde çözülüyordu. Basra'da hakemler, daha çok, zengin tüccarlar veya toprak sahipleriydi ve taraflar arasında eşit çözüm bulacaklarına güvenilebilirdi.

Kent dışındaki aşiretler Osmanlı'nın onları kandırmaya veya zorlamaya çalışmasına rağmen, Osmanlı mahkemelerine başvurmaya alışık değillerdi. Mezopotamya'nın büyük bir kısmında insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen ve kurallara uymadıkları takdirde cezalandıran, Türk yargı düzeni değildi. Bütün hukuk düzeninin altında eski gelenekler yatıyordu. Bunlar toplumsal gereksinmelerin sonucu olduğundan, anlaşılıyor ve saygı duyuluyordu. Şeyh, çadırında kahve ocağının yanında şikâyetleri dinliyor ve aşiret geleneğine ve kendi yeteneğine göre kararını veriyordu. Yerel Seyit, başkalarına göre Allah'ın buyruklarını daha iyi bildiği için ve uzun yıllar hakemlik deneyimi olduğundan, önemli veya önemsiz olaylarda akıllıca kararlar veriyordu. Bu kararlar doğal adalete ve tarafların alıştığı düşünceye uygun oluyordu.

Bu yerel adalet yöntemi bizim için düzen ve iyi davranış silahıydı. İngiliz askeri valileri olayları dinlerken muhtarları çağırıp danışıyorlardı. Aynı durumda, siyasal memurlar da aşiret şeyh ve köy şeyhlerinin düşüncesini soruyorlardı. Bu uygulamalar, ordu komutanının onayıyla Şubat 1916'da, Aşiret Uzlaşmaları Yasası olarak yasallaştı. Bu yasaya göre bir uzlaşmazlık çıktığında siyasal memur işi aşiret geleneğine göre seçilmiş şeyhlerin veya hakemlerin olduğu bir meclise gönderilebilirdi.

Bu kurulun kararı son derecede adaletsiz veya olayın esasına göre saptırılmış olmadıkça siyasal memur kararı onaylardı.

18 aylık deneyimden sonra bu yasanın işleyişi hakkında siyasal memurlardan bir rapor istenince sonuçlar memnuniyet verici çıktı. Nasıriye'de, Suk ve Kal'at Salih de ileri gelen Sünni ve Şiiler'den sürekli bir meclis kurulmuş, uygulamalar yasanın ruhuna uygun olarak, önceden düşünülmemiş kurumlara dönüşmüştü. Türkler'in vaktinde komşuları tarafından çok taciz edilen Sabi dininin[2] şeyhi, Sabiler'le bir olay olduğunda meclise çağrılıyordu. Nasıriye ve Suk'da belediyeyle çıkan anlaşmazlıklar meclise sunulduğu vakit, kurulun üyeleri onursal yargıç oluyordu. Kal at Salih de belediye sınırlarının dışında, her anlaşmazlık için, meclise başvurulmuş. Birçok olayda yargı kararını vermiş. Bazen tarafların ikisi de Müslüman'sa karar için olay yerel müftüye gönderilmiş. Yok iki taraf da Sabi ise bir Sabi ruhbanına gönderilmiş. Amarra'da aşiret kavgaları başşeyhe gönderiliyor. O da aşiretin diğer şeyhlerini danışmak için çağırıyor ve dava aşiret geleneklerine göre çözülüyordu. Dava birden fazla aşiretle ilgiliyse iki aşireti temsil eden şeyhlerden kurulu bir meclis toplanıyordu. Bu yönteme göre, aşiret davranışına hükümet karışmadığı için aşiretlerce beğeniliyordu. Kurna'da önemli işleri dinlemek için bir meclis kurulmuştu; önemsiz işler için ise olayın olduğu aşiretin şeyhine başvuruluyordu. Eğer belediye sınırları içinde ise belediye başkanına başvuruluyordu. Bir üçüncü çeşit de, köyler arasındaki olan uzlaşmazlıktı. Nahiye müdürü tarafsız hakem seçiliyordu. Mahkemenin başında meclis üyelerine görevleri iyice anlatılıyordu. Onlar kararı, doğruluğuna inandıkları gibi veriyorlardı. Kararları ilgi çekici ve genellikle usa uygundur. Yerel meclisler, tanıkların hemen orada olması dolayısıyla, daha uzaklarda olması durumuna göre, daha hızlı çalışabiliyordu. Aşiret anlaşmazlıklarında işlemlerdeki hızlılık büyük bir üstünlüktür. Meclisin

2 - Sabi ya da Sabiler: Sami kökenli bir halk ve eski bir dil ve dine sahipler. Onlara daha çok Vaftizci Yuhanna'nın ardılları denmekte. Dinlerinin temeli vaftiz üzerine kurulu. Ülkeleri Sabistan, günümüz Ürdün toprakları üzerinde yer alıyordu. Tarihte birçok defa soykırıma uğradılar. Bu yüzden de yoğun olan nüfusları şu anda birkaç onbini bulmakta. Irak, Ürdün ve İran'da yaşıyorlar. (Editör.)

bulduklarına dayanan Siyasal Memurun kararları kesinlikle taraflarca kabul edildiğine göre, aşiret adaletine uygun olduklarını gösterir. Bu kuralın siyasal memurun omuzlarından ağır bir yükü aldığı genel olarak hissedilmektedir. Siyasal memurun kararları, aynı zamanda şeyhlerinki kadar doyurucu olmayacaktı. Şeyhlere ufak adalet görevleri vererek düzeyini yükseltmekle ve sorumluluklarını arttırmakla da, bir yarar sağlanıyordu.

Bir aşiret geleneği, gözlerimizde memnuniyet verici değildi. Aşiretler öldürülen adamın ailesine verilecek diyeti katilin cezalandırılmasından da daha önemli görüyorlardı. Bu paranın ödenmesiyle cezası bitiyordu. Kural, siyasal memura sınırları iyice belirlenmiş bir ceza artırımı olanağını vermişti ama onlar akıllıca davranıp bu olanağı sıkça kullanmadılar. Meclisin kararları sık sık güçlendirilseydi, kararlar ceza standardının altına düşürülürdü. Aşiret uygulamasını siyasal memur kabul etseydi, İngiliz adalet geleneğine yabancı olan cezaları uygulama durumunda kalırdı. Kan davası olaylarında Fırat üzerindeki aşiretlerde, değişmez olarak, suçlu tarafın parasal diyete ek olarak, öldürülen tarafa bir bakire vermesi şart koşuluyordu. Bu geleneği yalnız bir ceza olarak değil, aynı zamanda bir korunma önlemi olarak görüyorlardı. Ceza verilmesi düşmanlığı ortadan kaldırmıyordu ama aileler arasında evlilik ilgileri birleştiriyordu.

Toprak davalarında mahkemeler, Türk yasaları ve kuralları-na uymak zorunluluğundaydı. Tapuya başvurmadan olmuyordu. Daha önce de yazıldığı gibi, Osmanlı Hükümeti Irak'ı fethedilmiş bir kent gibi görüyordu. Özel mülk olarak ayrılmamış bütün topraklar bu Türk kuramına göre fatihindi. Bu kural, ya fetih sırasında, yahut Sultanın fermanıyla veya 1871'deki, Mithat Paşa'nın toprak düzenlemesiyle kondu. Tapu İngiliz yönetiminde gelirler bölümünün bir şubesi oldu. Mithat Paşa'nın toprak yasasına göre bir komisyon kurulacak ve bu komisyon satın almayla veya işgalle veya diğer tapu belgesi uzlaşmazlıklarıyla olan bütün toprak anlaşmazlıklarını çözecekti. Ancak Basra bölgesinde bu çalışma tamamlanamamıştı.

Tapu Dairesine kayıt bir senet biçiminde oluyordu. Arazi el değiştirdiği vakit tapu senedini yenilemek icap ediyordu. Teknik olarak her el değiştirişte toprağı devlet alıyor ve yeni alana veriyordu. Bu yöntem hantal olmakla beraber resmen kaydedilmedikçe bağlayıcı olmadığından gizli ipotekleri önlüyordu. Ama göz önüne almak gerekir ki, verimli olmadıkça değeri kalmamaktadır. Sulh Mahkemeleri tapuya kaydedilmemiş bir el değiştirme olayına bakmıyorlardı. El değiştirmede vazgeçilen bir işleme tazminat saptıyorlardı ama uygulamasını zorlayamıyorlardı. Sulh Mahkemeleri, tapu senedine, şayet düzenbazlıkla elde edilmişse, değer vermiyorlardı. Tapu dairesinin ilgi alanıyla Sulh Mahkemelerininkini ayırmak güçtü. Kanunlar, kurallar her zaman açıkça anlaşılmadığından geçmişte birçok değişik yönteme ait uygulama bulunabiliyordu. Tapu dairesi miras olaylarını yasal mahkemelere başvurmak zorunda olup, onun verdiği hisse bölüm kararlarına uymak zorunluluğundaydı. Belirli bir olayda tapu yönetimi, başvurana Sulh Mahkemesi'nden karar alıncaya kadar, tapu senedi vermekten kaçınabilirdi. Bu durum da Tapu Dairesi, kendi soruşturmasıyla çözemediği karışık işlerde Sulh Mahkemesinin kararını istiyordu.

Ancak Tapu düzeni, iyi yanları olmakla beraber, bütün Türk işlerinde olduğu gibi bir olaydan çok, bir kuramdı. El değiştirmeler büyük oranda, uygulamada kayıtlı değildi veya olgu iyi bir inceleme yapılmadan kaydediliyordu veya tapu, memurlara rüşvet vererek alınıyordu. Toprak Yasası'nın işini bitirdiği küçük bir alanda, 1871 yılından önceki hak istekleri incelenmiş, istekler ya reddedilmiş veya bir tapu senedi verilmiştir. Bu düşünce bile, Türk yöntemi göz önüne alınırsa, büyük bir sav olur. Hiçbir karşı çıkma olmazsa bile senetlerin yanlışlarla dolu olduğu görülecektir. Olayın birinde, söz konusu arazinin sınırlarının tarifi yapılmamış, bir diğerinde dört tarafı da bataklık yazılmış. Bu durumda sınırlar mevsimlere ve su baskınına göre değişecektir. Türk yönteminin en tipik örneği, Basra'daki bir bahçe çevresine kıbleye doğru denmiş. Kıble belirsiz bir terim olup, yaklaşık olarak güneydoğudur. Kızıldeniz kıyısı gibi.

Bütün bunlara rağmen Türk Tapu Yasası'nın, toprak mülkiyetini açıklaması dolayısıyla yaşamsal önemi vardı. Bunun için Irak Yasası'nda korundu. Bu karar değerli oldu. Mezopotamya'nın zenginliği eskiden ve şimdi de tamamen tarımdandı. Türk toprak mülkiyeti düzeni gibi önemli bir konuda birden değişime karşı çıkılırdı. Üstelik Mithat Paşa'nın toprak yasası, ilerde anlatılacağı gibi, yanlış kavranmıştı. Birden iyileştirmesine gitmek olanaksızdı. Mahkemelerin yapacağı gibi saf hukuk düşüncesine göre uygulamak siyasal kargaşayı getirirdi. Tapuya başvurmakla, uzlaşmazlıkları gelirler bölümünün kavraması sağlandı. Kendisinin ilgili konuları daha geniş olarak görüp yetkesini siyasal memurlar vasıtasıyla uygulattırması olanaklıydı. Siyasal memurlar kendileri kanıtları yerinde toplayıp bütün hak aramalarını karşılayabiliyorlardı.

Toprağın verimiyle bir yönden ilişkili olan sivil halka, tıbbi ve sağlık kolaylıkları sağlamak gerekiyordu. Eğer insan gücü her toplumun ulusal ekonomisinde ana varlıksa, Mezopotamya'da koruma ve çoğalma sorunları ilerlemişti. Ülkenin büyük gelişmesi halkının çoğalmasına bakıyordu. Tarımla uğraşan yabancıları göç ettirip yerleştirmek, var olan toplumla ırk ve inanç ayrılığı dolayısıyla bağdaşamayacaktı. Böyle bir uygulama siyasal bakımdan tehlikeli olup etkin karşı koymalara ve kargaşaya neden olabilirdi. Diğer taraftan yerel halkla bağdaşıp kabul edilebilecek Arap, İranlı, Kürt gibi Iraklılar işgücü açığını kapatacak sayılarda göç ettirilemezdi. Irak'ın halkı az olmasına rağmen doğurgandır ama tıbbi olanakların yokluğu, sağlık kurallarının bilinmemesiyle nüfus artmamaktadır. Eğer çocuk ölümleri durdurabilseydi ve çocuklara yetişkin olma olanağı sağlansaydı gelecek 30-40 yılda nüfus iki kat olurdu. Ekonomik kalkınmanın uygun koşullardaki en güvenli etkenleri bundadır.

Kentlerin toplumsal sağlığı açısından askerlerin hastalanmaması için de askeri bakımdan önlemler alınmalıdır. İşgalden hemen sonra bir sivil dispanser açıldı. Askeri Vali Yardımcıları da kentlerin temizliği için adım attılar. 1915'de bir sivil hastane açıldı. Aşar'da da ek bir dispanser açıldı. Sivil bir doktor

bu gelişmelere bakıyordu ve Basra'ya sağlık müdürü atandı. Aşar'ın sağlık işlerine de bir askeri doktor bakıyordu. Hapishanenin sağlık tesisatı ve mahkûmların sağlığı önemliydi, bu konuya ilgi gösterildi. Delilere, yerel olarak bir şey yapılamadı ve Hindistan'a gönderildi. Dispanserlere ve hastaneye başvuru beklenenden fazlaydı. Halk vebaya karşı aşılanmayı ve alınacak önlemleri kabul ediyor ve aşılanmaya gönüllüydü. Amarra'nın işgalinden sonra, orada bir İngiliz askeri doktorun gözetiminde bir hastane ve dispanser açıldı. Onlar da Basra'daki kadar tutuldu. Suk'da, Idu, Nasıriye'de, askeri doktorun hizmetleri sivil hastane ve dispansere geçici olarak verildi. Bu görevdeki askeri doktorlar çok başarılı oldular. Yalnız meslek bakımından değil, hastalara gösterdikleri nazik davranıştan dolayı da övgüye layıktırlar. Aynı övgü Hintli çalışanlar için de geçerlidir. Dispansere yapılacak bir sabah gezmesi çocukların ve aşiret kadınlarının çekingenliklerinin, kuşkularının ve önyargılarının nasıl giderildiğini açıklayabilir.

Kentlerin sağlık tesislerinde 1916 yılında kaydedilir gelişme görülür. Helalar ve çöp yakıcılar her tarafta çalışıyordu. Kasaplar ve pazarlar denetleniyorlardı. Sinekler ve farelerle savaşılıyordu. Salgın hastalıklar kontrol altına alındı. Kurna, Kal'at Salih, Ali Qarbi hastane ve dispanserlerinde asker doktor, yanında genellikle Hintli cerrah yardımcısıyla hizmet veriyordu. Tıp alanında çalışanların çok sınırlı olması dolayısıyla Suk'da 1917 yılına kadar sağlık tesisi açılamadı. Türkler zamanında böyle bir şey düşünülemeyeceği halde bu durum şikâyet nedeni oldu. Hastanelerde tedaviyi kabul etme eğilimi dikkate değerdi. İngiliz doktorların şöhreti çevreye yayıldı ve uzaklardan hastalar gelmeye başladı. Gelen hastalar gerektiği söylendiğinde, bacakları kesilecek bile olsa, ameliyatı kabul ediyorlardı. Hastane ve dispanserlerin hizmetleri, en şöhretli bir vaizin veya broşürün yapabileceğinden daha inandırıcı propaganda yapmış oluyordu.

Yönetimin yayılması iki türlü işlevi yerine getiriyordu. Yalnız verim artmıyor, bir de yönetenle yönetilen arasında yakın iletişim kuruluyor ve bu durum güveni arttırıyordu. İngiliz su-

baylarıyle halkın yakın ilişki kurmasının örneği Şa'bana'ydı. Bu aşiretten güvenlik görevlileri yerel siyasal memur tarafından işe alınıp maaşları ödeniyordu. Görevleri düzeni ve iletişim hatlarını korumaktı. Aynı zamanda haber iletiyorlar, verilen işlere koşuyorlar ve koruma görevlisi olarak çalışıyorlardı. Şeyhleri aracılığıyla kaydoluyorlardı. Örgütlerine verilen rütbe iki sınıf yerli erbaştı. Bölgenin gereksinimlerine göre örgütleniliyordu. Amarra'nın altında Dicle'de şeyhlerin kişisel arazileri büyüktü ve yerel otorite iyice anlaşılmıştı. Her şeyh ırmağın kendi bölümünde adam tutuyordu. Bu güç, değişik aşiret kişilerinden oluştuğu için başlarına bir erbaş konmuyordu. Diğer taraftan Kurna ile Nasıriye arasındaki Hammar Gölü'nde aşiretlerin küçük anarşik eğilimleri göze çarpar. Bu bölgeye Şa'bana koymanın uygun olmadığı kanısına varıldı. Resmi görev yapacakları yerde kişisel kavgalarıyla uğraşacaklardı. Aynı biçimde Suk bölgesinde de, Şa'bana aşiret olarak örgütlenmedi. Ana güç karargâhta tutuldu ve kent civarındaki dost şeyhlerin olduğu yere üç küçük birlik yerleştirildi. Hem Suk'da, hem de Nasıriye'de askeri otoritece hizmete alınan aşiret süvarisi kullanılıyordu.

Aşiretler Şa'bana'ya veya başıbozuk süvari gücüne katılmaya tepki göstermiyorlardı. Her iki hizmet de onurlu sayılıyordu. Devlet memurluğundan atılarak saygınlığını kaybetmek ağır bir ceza gibi anlaşılıyordu. Kaçakçılık dışında sonuçlar genellikle iyiydi. Kaçakçılıkta hırslar dayanılmaz bir dereceye varıyor ve yasa dinlenmiyordu. Anayolları bu başıbozuk aşiretler denetliyordu. Bunlarla etkili güvenlik sağlanıyordu. Huzursuz kişilere de enerjilerini tüketmek olanağını veriyordu.

1916 yılı sonunda Şa'bana'lar 500'den çoktu. Güçleri geliştikçe, İngilizler tarafından işgal edilmiş Dicle kıyılarında küçük karakolların başına geçirildiler. İngiliz çavuşları onları eğittiriyordu ve İngiliz çavuşlar da, aşiretliler de Şa'bana'nın güvenilir bir görünüş alması için çok gayret ediyordu.

Tıbbi hizmetler, adalet yönetiminde birlik, iltizamın yavaş yavaş kaldırılması, vergi adaleti, cami ve köyün imarı ile bir-

likte aşiretlerin hoş tutulması yoluyla Türk ve Alman propagandası etkili olarak karşılandı. Okuyan halk, halkın küçük bir bölümünü oluşturuyordu; için düşmanınkinden daha dürüst haber vermek gerekiyordu. Basra'da bir devlet basımevi kuruldu. Baskı makine ve malzemesini sağlamak büyük güçlüklere rağmen başarıldı. Arapça ve Farsça günlük bir gazete yayınlandı. Yayınlanan haberler Reuter Ajansı'ndandı ama yerel haber vermek isteyenler de özendiriliyorlardı. Örneğin Türkler'in, Şiiler'in kutsal kentlerine yaptıklarının bilgisi, saygıdeğer bir seyitten alınıyordu. Baskı adedi çok olmamakla beraber sayıların gösterdiğinden fazla insana ulaşıyordu. Okuma yazmayı hiç bilmeyen halka, okur yazar biri kahvede okuyordu. Basım aygıtı daha donandıkça broşürler, Türkler'e karşı Necef ve Kerbela Şiileri tarafından İran'a verilen dilekçe gibi, önemli yerel belgelerin kopyaları yayınlanıyordu. Arapça ve İngilizce gazetelere ek olarak, daktilo bilenlerin azlığı ve steno bilenlerin yokluğu yüzünden basımevi daha çok gündelik resmi işler basmaya başladı.

Saygın Mısır gazetelerinin getirtilmesi için düzenlemeler yapıldı ve getirtilen gazeteler çoğunlukla parasız dağıtıldı. Bu gazeteler gündelik telgraflardan başka şey okumayan çok küçük bir halk tarafından beğenildi.

Arada bir, Bağdat'tan bir göçmen, Awqat Başra, Basra Times gazetesinin bir köyde veya bir Arap çadırında bulduğu bir sayısını getirirdi. Bu biçimde, devlet basımevinin sesinin işgal edilmiş bölgelerin dışında da duyulduğunu gösterirdi. Bu göçmenlerin çoğunluğu yerel Yahudiler'di. 1916 yılının ilkbaharında Liberal Komiteyi dağıttıktan sonra tanınmış Müslüman ailelerden birkaç kişi Basra'ya kaçmayı başardı. General Townshend'in güçleri Qh'isfon'a (Bağdat'ın dışında) vardığı zaman duydukları umudu ve geri çekilmeyi takip eden Osmanlı makamlarından duydukları hayal kırıklığını anlattılar. Onlara uygun harçlık verildi. Bağdat alındıktan sonra evlerine döndüler.

İşgal edilmiş bölgelerde oturanlar tarafsız kaldıkça savaş koşullarının etkilemesini önlemeye çalışmakla beraber, bazı

rahatsızlıklar önlenemiyordu. Bunlardan en önemlisi ambargoydu. Şimdi iyice stok edilmiş bulunan Basra, Amara ve Nasıriye'deki pazarlardan malların düşman eline geçmesini önlemek gerekiyordu. Bu önlem Kuveyt'e ve Necd'e ve İran içine uzanıyordu. Bu Irak halkına ciddi bir kısıtlamaydı ve yasadışı ticaret yapma eğilimine kapılan güvenilir dostlarla bizi de uyuşmazlığa düşürdü. Bir şikâyet konusu da askeri ve sivil amaçlar için evlere el konmasıydı. Daha gerçek, ama kaçınılmaz olan, yerel işgücüne istekti. Rıhtımlar, demiryolları, yollar, liman işleri her gün artıyordu. Kamplar ve askeri gereksinmeler bizim, hurma bahçelerinden ve ekili topraklardan tarım işçisini almamızı gerektiriyor. Oralardaki fazla işgücü gereksinime göre azdı. Bu işlerin çoğu genele faydalı değildi hatta bazıları yerel çıkarlara karşıydı. Savaş zorluyordu. İşçilerin yükünü hafifletmek için her şey yapılıyordu. Kısa bir süre sonra evlerine dönmeleri, iyi hazırlanmış kamplarda kalmaları, iyi ücret almaları ve iyi beslenmeleri sağlanıyordu. Arap işgücü iyi yönetildiği vakit orada kullanılan Hintli işgücünden aşağı değildi. Arap, Fars ve Kürt işgüçleri İngiliz subaylarının kontrolündeydi. Onlar da işçilere kendilerini nasıl sevdireceklerini öğrenip onlardan iyi iş alıyorlardı. İş organizasyonu sivil yönetimin korumasında başladı, 1916'da askeri bölüme devredildi, çünkü işlerin çoğu askeri amaçlıydı. Şeyhlerden kandırarak veya isteyerek adam almak yine siyasal memurun işiydi.

3

AŞİRETLERİN KONTROL ALTINA ALINMASI ve BAĞDAT'IN DÜŞÜŞÜNE KADAR Şİİ KENTLERİYLE İLİŞKİLER

Türk yönetiminin siyasal uygulaması da yönetimin verimsizliği kadar kötüydü. Kentlerin yakın çevresinin dışmda bütün halk aşiret halkıydı. Irmak kenarındaki topraklar sulanmcaya ve koyunlar kırlığa dönüşen çölde otlatılıncaya kadar, büyük veya küçük üniteler bazen gevşek gruplar veya konfederasyon durumunda, bazen rasgele bağlaşıklıklar yaparak yaşıyorlardı. Bazıları Mezopotamya'ya çok eski zamanlarda, bazıları iki-üç yüzyıl önce gelmişlerdi. Ancak bunların hepsi iç bölgelerde göçerlik ediyorlardı. Halkının sürekli kuzeye göç etmesi Arabistan tarihinde önemli bir etkendir. Bunun nedenleri karışıktır ama başlıcası iklimin yarımadada yavaşça değişmesi ve kurumasıdır. Artan nüfusun zayıflayan toprak yüzünden yaptığı baskı, göçe zorlamıştır. Aç kalan göçere, Suriye sınırındaki zengin otlaklar ve Mezopotamya'nın tükenmez verimliliği dayanılmaz bir çekicilik ve genişleme olanağını veriyordu. Türk, Bizans, Pers olsun, onlardan önceki imparatorluklar olsun, kuzeydeki devletler zayıfladıklarında, göç ediliyordu. Babil'in uzun kayıtları bize bu işlevin en önceki tarihsel evrelerini vermektedir. Şimdiki koşullar da bunun yakın bir zamana kadar sürdüğünü gösterdi. Bir öngörüde bulunmak gerekirse, göç gelecekte de duramayacaktır, ancak göçün doğası değişebilir. Çe-

kirge gibi tarla ve otlakları yok edici sürüler yerine, Arabistan'ın fazla nüfusu iyi bir yönetimle yalnız bol yiyecek bulmaz, toplumsal ve kültürel bir ilerlemeye de kavuşabilir. Sınırsız kaynaklarının eldeki iş gücüne orantılı olarak, verimliliğine göre, burada hoş karşılanacaklardır.

Göç eden bir deve yetiştiricisinin, Mezopotamya'da olduğu gibi, bir toprak çalışanına dönüştürülmesi kaçınılmazdı. Kuzeye doğru göçte, aşiretler kendilerini çölün sınırlarında buldular. Göçerlerin varlığına gerekli geniş alanlar önlerinde yoktu. Arkalarından gelenlerin baskısı da dönüşlerini önlüyordu. Tarıma bir geçim kaynağı olarak bakmaları zorunluydu. Bundan ötürü gerçek bedevi sınıfından saygınlık olarak aşağı düştüler. Bedeviler toprakla uğraşanlarla evlenmemelerine rağmen, aynı kan ve gelenektendirler ve aralarında eski aşiretlerden olanlar bulunmaktadır. Mezopotamya'daki parçalara bölünmüş Beni-Tamim aşireti, İslam peygamberinden önce Ortadoğu'nun efendisiymiş. Hâlâ vaha halkının büyük bölümünü oluştururlar. Mezopotamya'daki ilk görünümleri Muhammet zamanından başlar. Şimdi Dicle'de, Bağdat'ın üzerinde bulunan Xazrajlar / Hazraclar, çölün güneyinde savaşarak elde ettikleri toprakları ve Muhammet'ten önceki romantik şairleriyle ün yapmışlardı. Yerleşmeyi etkileyen koşullardan dolayı eski aşiretler işlenmiş toprakların kenarlarında genişçe dağılmışlardır. Çölün büyük parçaları üzerinde yerleşmiş büyük birlikler, aralarına başka aşiretlerin girmesiyle bölünmüşler ve ayrılmışlardır. Örneğin, şimdi yarı göçer olan Cubur aşireti, Dicle boyunca kuzeydeki Musul'a kadar ve Fırat kıyılarında, Suriye'nin Doğu sınırında bulunmaktadır. Zübeydler Mezopotamya ve Şam'ın doğusundaki volkanik bölgeler arasında bölünmüşlerdir.

Göçerlikten yerleşik yaşama geçiş, her vakit yavaş bir süreçtir. Türk yönetiminin verdiği kuşkulu güven de bu süreci çabuklaştırmamıştır. Bağdat ve Basra gibi büyük kentlerin dışında aşiret düzeni sürmektedir. Aşiret yasaları ve töreleri hâlâ geçerlidir ve aşiretler arasındaki kan davaları bir felakettir. Çadırlara geri dönüş normal olup bazı köylüler bile yarı göçerdir. Bir yerden bir yere giderler. Haritacı son eklediği coğraf-

ya bilgisinin gözlerinin önünde yok olduğunu ve başka bir yer de yeniden kurulduğunu görebilir. Bu huzursuz adamları artan toprak değerleri yerlerinde tutmaktadır ve çölde gezen, toprağı sürüp hasat yapmayan, aç ama onurlu kardeşlerine göre, yerleşir yerleşmez orantısız bir şekilde çoğalmaktadırlar.

Mezopotamya'nın aşiret halkı bedevi ile yerleşik toprak işleyenin arasındaki her aşamayı gösterir. Sapana hiç el vurmamış saf göçerler, yalnız, hurma, mısır ve pirinç tarlalarına bakan başkaları, tarımcılığı hayvancılıkla birleştiren ve kış yağmurlarının gelmesiyle topluluğun koyunlarına çölde bakmak için aşiretin yarısını çöle gönderen daha başkaları vardır. Bataklıklarda küçük gruplar balıkçılıkla ve kamışlardan kilim örerek geçinirler. Basra Körfezi'nden Kurna'ya kadar, aşiret düzeni aşağı yukarı kalkmıştır. Yalnız, hurma bahçelerinde çalışan köylüler, İran yakasındaki sağlam bağlaşığımız Şeyh Muhammara'nın aşiretindendir. Onları kendi aşiret eylemleri için geçmişte seferber etme hakkını almıştır.

Kurna'dan Bağdat'a kadar Dicle kıyılarını önemli aşiretler işgal etmiştir. Camara / Amara'ya kadar Abul Muhammed, onların yukarılarında Şeyh Sa ad'a kadar Beni-Lam aşireti, Kut çevresinde ve Bağayla'ya kadar Beni-Rabi alar yaşamaktadır. Fırat boyunca Hammar Gölü'nden itibaren Nasıriye ve Amara arasında yarı yola kadar her iki kıyı, Muntafik aşiretler birliğince işgal edilmiştir.

Bu halk üzerinde, şeyhlerin kalıtımsal veya kişisel güçlerinden gelen bir yetkeleri var. Bu durumda Osmanlılar'ın, bataklıkta veya çölde kaybolan bu aşiretler üzerinde kontrolleri yoktu veya çok az vardı. Onları izlemek olanaksızdı. Şeyhlerin gücünü kullanmak yerine, olağan düzeni bozarak kendi durumlarını iyileştirme şeklindeki klasik yöntemlerini kullandılar. Basra kenti Türkler'in yönetiminde anlaşılır bir yasadışılık görüntüsü verir. Dicle üzerinde büyük aşiret grupları arasındaki kalıtımsal düşmanlıkları ve yöneten sülalelerdeki kişisel rekabetleri körükleyerek gelip geçici bir yetke kurdular. Yerel yönetimi kabul edip çıkarına kullanmak Türk'ün kavrayama-

yacağı bir şeydir. Ancak bunu sürdürebildiler. İmparatorluğu birbirine bağlayan ayrılıkçı kavram eğer tuttuysa, nedeni de küçük birimlerle bölüşülmüş, eski kan davalarının sürdüğü bir ülke olduğu içindi. Kurna'dan Nasıriye'ye kadar bataklık, pirinç tarlaları, hurmalıklar ve çöl elli kadar değişik çıkışlı aşiret tarafından ele geçirilmişti. Bütün bu aşiretler bir vakitler Hicazlı güçlü Sa'dun ailesinin yönettiği Muntafik birliğine bağlıydı. Çoğunluğu hâlâ bu ünlü konfederasyona bağlıdır. Saduniler, Mekke Şerifi'nin yakın akrabası olup Mezopotamya'ya 15. yüzyılın başlarında, Abbasi devrinin sonuna doğru göç etmişlerdir. Kendileri Sünni olup Şii aşiretler üzerinde yetkelerini kurmuşlar ve ülkenin fırtınalı tarihinde önemli bir yer tutmuşlardır. Ortadoğu'da değerli bir hizmet yapmış ailenin çocuklarından birini, denemek üzere Basra'ya vali tayinini Babıali istemişse de, başarısız olduğundan vazgeçilmiştir. Son yıllarda iç rekabetler ve başkaldırılarla Sadun ailesinin gücü azalmış ve Muntafik, Osmanlı'nın bölme siyaseti için iyi bir alan olmuştur. Üstün bir yetenek gösteren her hangi bir şeyh resmen kıskanılıyor, düşmanlık ve entrikayla karşılaşıyordu. Gruba karşı grup, aşirete karşı aşiret, bölüme karşı bölüm çıkıyordu ve sonundaki kargaşadan ne Türk vergi tahsildarı, ne tüccar, ne yolcu güvenlikle geçebiliyordu. Her küçük lider, kendine çamurdan bir kule yapıyordu. Kuleden gördüğü kadar bir alanda, göl veya kanaldan geçen komşularını veya yabancıları saldırıp soyuyordu.

Aşiretler arasındaki huzursuzluğun kökeninde Osmanlı tarım düzeni yatıyordu. Bu düzen Türk fethinden önceki töre hukukunu göz önüne almıyordu. Türkler'in gelmesinden çok önceden birbirinin arkasından gelen göçlerle toprağa yerleşmişlerdi. Eğer yerleşmemişlerse, etki alanları saptamışlardı. Bu etki alanları Türkler'in anladığı gibi mülk değildi, ama kendilerinden başkasının otlak veya tarla olarak kullanamayacağı bir alandı. Osmanlı işgalcilerinin bütün toprakların devletin olduğu kuramına karşı çıkan bu tutumla, Osmanlı'nın kuramı savsaklanıyordu.

Irak'ın özelliği olarak, hiçbir bölge diğerine toprak sahipliği ve temel gelir kaynağı olan arazi vergisi olarak, benzemez. Amara ve Nasıriye birbirinden çok ayrıdır. Dicle üzerindeki bütün toprak Seniye, yani padişahın arazisi, şimdi de devletin olup beş yıllığına büyük çiftliklere kiraya verilmiştir. Kuramsal olarak kiracı seçimi sınırsızdı. Uygulamada bir aşiretin işgali altındaki toprağı başka bir aşiretin şeyhine veya bir kentliye vermek tehlikeliydi. Kiralayanlar ayrılıksız, yerel aşiretin şeyhiydi. Her şeyh durumunu korumak istiyorsa adamlarına iş verebilmek için yeterli arazi işlemek zorunluluğundaydı. Tersi durumda adamları başka bir şeyhe hizmetlerini sunarlardı. Bu durumdan yararlanan Türkler kiraları arttırmaya koyup, şeyhleri, arttırma değeri toprak değerinin üzerine çıkıncaya kadar kızıştırırlardı. Hem Türk memurları hem de çiftçiler bir para ödemesi olmayacağını biliyorlardı. Memurlar İstanbul'daki daire başkanlarına, kentlerden gelen çok büyük istekleri bildirmekten memnunluk duyuyorlardı. İstanbul'dakiler bu istekleri gelir olarak anlıyorlardı. Çiftçiler memurlara, onları ödemede sıkıştırmasın diye, sürekli rüşvet veriyorlardı. Çiftçilerin tüccar kefillerce desteklenmesi gerekiyordu. Kefiller kefalet ücreti olarak büyük toplamlar alıyorlardı. Sonunda çiftçinin büyük borçları olduğunda veya bir memurun düşmanlığını kazandığında veya hükümeti kızdırdığında, bütün bu yapı yıkılırdı. Bütün geriye kalan borçlar bir kerede istenirdi. Çiftçi bir şeyhse başkaldırıdan hapse ve sürgüne gider. Kefilin toprağı ve evleri haczedilir, çiftlik tekrar arttırmaya konur ve atılan adamın kirasından daha yüksek bir kirayla o adamın rakibine verilirdi. Anlaşmazlık çıkmayan yıl yoktu. Bağdat'la deniz arasındaki tek yol olan Dicle'nin su yolu, baş kaldıran Abul Muhammet veya Beni-Lam'ın başkanları tarafından kesilir ve geçen gemilere ateş edilirdi.

Osmanlı Hükümeti'nin Fırat üzerindeki yanlışları daha önemliydi. Çok eski zamanlardan beri toprağın sahibi olan Muntafık aşiretleri, haraç verdikleri, askere gittikleri sürece ve başkanlığına saygı gösterdikçe, Sa'dun'u üst başkan olarak tanımışlardı. Ama geleneksel bir aşiret, toprak sahibinin gele-

neksel üst başkanıyla ilişkisi, Osmanlı'nın mülkiyet haklarıyla çelişiyordu ve 1871'de Bağdat valisi Midhat Paşa Türkler'in anlayışına göre bir çözüm getirdi. Aşiret toprakları Padişah'la Sa'dun arasında pay edildi ve yalan yanlış tapuya kaydedildi. Aşiretler kendilerini kiracı durumuna düşmüş buldular; eski ayrıcalıklar Sa'dun'un kuşkulu desteğiyle değiş tokuş edildi. Aşiretler hiçbir vakit bu değişikliği kabul etmediler. Güçlü tarımsal kargaşa, Muntafık bölgesini sürekli başkaldırı durumunda tutuyordu. Bu başkaldırıyı bastırmak Osmanlı silahlarına düşüyordu. İtalyan ve Balkan savaşlarının bir sonucu olarak Osmanlı yönetiminin zayıflamasıyla ne devlet ne de Sa dun, kiralarının bir kesrinden fazlasını toplayamadılar.

Amara bölgesinde Türkler bütün kayıtları taşımış veya yok etmişlerdi. Basra bürolarında bölgenin gelirini veya çiftliklerin kirasını gösteren yırtık bir kâğıt parçasmdan başka bir şey kalmamıştı. Amara'yı Haziran'da işgal ettiğimiz vakit hasat yapılmış ve ekinler yerdeydi. Daha hiçbiri Türklere kirasını ödememiş şeyh ve çiftçilere, siyasal memur tarafından "iyi davrandıkları takdirde" İngilizler'ce yerlerinde bırakılacakları bildirildi. Onlar Amara'ya Gelirler Müdürü'yle topraklarının durumunu görüşmek, kira anlaşmalarını göstermek için çağrıldılar. Bazıları kira anlaşmalarını kaybettiklerini söylediler. Çok sıcak olduğundan toprağın iyi bir denetimini yapmanın olanağı yoktu. Çeşitli çiftliklerin ödeyebileceklerinin Türkler'in istediklerine karşı kaba bir saptaması yapıldı. Bütün bilgiler toplandıktan sonra ordu komutanı istenen indirimleri kabul etti. Bu indirimler genellikle çok büyüktü, hatta yarıyarıyaydı. Şeyhlere, bu saptanan miktarların daha iyi bir inceleme yapılıncaya kadar, geçici olduğu söylendi. Adlarının karşısında olan borçları da silindi. 1915-1916 yılının sonbaharı ve kışında daha iyi bir incelemeden sonra daha fazla indirimler yapıldı, şeyhlerin arasındaki şiddetli sınır kavgaları yatıştırıldı. Devlet topraklarına özel kişilerin yaptığı tecavüzler sorgulandı. Qh'isfon'da İngilizler'in durdurulması bazı aşiret liderlerini kuşkulandırdı. Nehir gemilerinin eksikliği onların sonbahar ürünlerini tüccarlara satmasını engellemişti. Borçlarını ödemelerinde ısrar siya-

sal olarak düşünülmüştü ama onlara çok fazla baskı yapmak da güçtü. İndirilmiş alacakların üçte ikisi toplanabildi.

Hem burada hem de Nasıriye bölgesinde Gelirler Müdürü Mr. Henry Dobbs çok iyi hizmet etti. İlk tarım koşulları incelemesini o yaptı. Keskin gözü ve aşiret törelerini çok iyi bilmesiyle tarımsal durumu çıkardı. Gözlemlerinin sonucu sonraki gelir tahakkukularının temeli oldu.

İzlenen siyasetin yerinde olduğu sonuçlarından bellidir. Dicle'de hiçbir karışıklık çıkmadı. Arada bir yasaya uymayan ve aşirete bağlı olmayan bir bataklık adamı telgraf hattını kesiyor veya devlet deposunu gece kıyıya bağladığı kayıktan çıkıp yağma ediyordu. Bir iki şeyh Osmanlılar tarafından kandırılıp düşman tarafına geçti. Türk ordusuyla doğrudan temas halinde olan bu şeyhlere karşılık bütün önderler bize bağlılıklarını sürdürdüler. Topraklarından geçen ırmağın güvenliği sorumluluğunu taşıdılar. Savaş dolayısıyla onlara getirilen kısmtılara yakınmadan dayandılar. Askeri durumun gerektirdiği yüklü işçi isteğini, kendi tarım işlerinin aksamasına rağmen, karşıladılar. Bölgelerinin Siyasal memurlarıyla tanıştıkça onlara güvendiler ve büyük hükümetin genellikle yararlı ve iyi niyetli olduğuna karar verdiler. Zaman zaman birileri keleğine binerek Dicle'den aşağı "Kokus" (Baş Siyasal Memura Irak'ta genellikle verilen ad) görmeğe giderdi. Bazıları da azarlanmak için genel merkeze çağrılırdı. Çok iyi beslenmiş ve iyi giyinmiş büyük adamlar, Baş Siyasal Memur ve küçük kadrosunun bir yığın dosya ile uğraştığı küçük tozlu odalara, zengin topraklarının havasını getiriyorlardı. Üstlerinden memnun olduklarını açıklıyorlardı. Yerel Siyasal Memuru için Şeyh Abul Muhammet, "İyi bir yönetici" diyordu. "Hiçbir vakit evine gitmediğim halde beni iyi karşılıyor." Ona İngilizler tarafından gösterilen iyi davranıştan cesaret alarak, bütün yaşamını Türkler'le uyuşmazlık içinde geçirmiş hasta kardeşini İngilizler'in bakımında ölmesi için Basra'ya getirdi.

İlerleme Fırat üzerinde o kadar çabuk olmadı. Var olan anarşiyi savaş fazla arttırmadı ama Türkler'in yakında olması

Nasıriye'de, Amara'ya göre daha rahatsız ediciydi. 1917 yılında Bağdat'a ilerleyinceye kadar Türk ileri karakolları Nasıriye kentinden gözüküyordu. Hareketli bir Türk kumandanı, Çerkez Mızhır Paşa, Şatra'dan, Hay Kanalı'nın üzerinde aşiretlerle sürekli ilişki kuruyordu. Güneydeki çöllerde Acaymi el Sa'dun bir sevimsizlik odağıydı. Aşiretlerin muhalefeti aylar boyunca sinir bozucu bir etkendi. Bu durum askerleri uzun süre sabra zorladı. Türkler'in entrikaları, gelecek için verilen büyük vaatleri destekleyen Türk ve Alman parası, sonuçsuz da olsa, aşiretleri sürekli kışkırtıyordu ve telgraf tellerinin kesilmesi gibi sıkıntılara neden oluyordu. Aşiretlerin, kaçınılmaz uygulamanın verdiği gerçek şikâyetleri vardı. Düşmanla trafiği kesmek için ciddi bir abluka halkı sıkıntıya sokuyordu. Ablukayı yarmakla elde edilecek büyük kârlar insanlara çekici geliyordu. Suk el Şuyuh civarındaki pirinç tarlalarının verimi su yokluğundan azalmıştı. Bu sorunun çözümü Nasıriye'ye ulaşmanın tek yolu olan Hammar Gölü'nden çıkan su yolunu açık tutmaktı.

Türkler'in geçmiş yıllarda toplayamadığı vergileri toplamak için hiçbir girişim yapılmadı. Sa'dun'a bağlı arazi sahipleri Osmanlı düzeninde tahsil edemedikleri alacaklarını almak için beklerlerken, rakip isteklerin ve aşiretlerin adli bir çözümü için ayrıntılı bir tarım incelemesi yapmak gerektiğinden, bu süre için kendilerini yaşatacak yardım yapıldı. Aşiretlerin içinde bulunduğu anarşi yavaş yavaş düzene girdi. Etkili başkanlar, ona bağlı olanlar için verilecek yardımdan sorumlu oldular. Aşiret törelerinde hakemlik destekleniyordu. Ufak tefek sınır anlaşmazlıkları uzlaştırılıyordu. Şeyh ve seyidlerin yardımıyla kan davaları hükme bağlanıyor, uzlaşmazlıklar barışla çözülüyordu. Barışı bozan kişilerle uğraşmak, başka yerdeki askeri operasyonları etkileyebilir düşüncesiyle sınırlı tutuluyordu. Bir keresinde bir kule yıkıldı ve bunu yapan kişi, aşiret korumaları tarafından yakalanıp adalete teslim edildi. Asil doğdukları ve savaş geleneğinde oldukları için yönetimde görev almayan şeyhlerin oğulları ve Sa'dun ailesi için, askerlerin gözetiminde kurulan ve sonra sivil yönetime devredilen, aşiret

atlarıyla bir süvari kolu düzenlendi. Bir yıl sonra halk, kendine göre gelirlerin toplanmasında kesin görüşleri olsa da, en azından kendilerine bir şey veriyordu. Türkler'in çekilirken harap halde bıraktığı çarşılar açılmaya başladı. Okullar açıldı, dispanserler işe başladı. Rıhtımlar yapılmaya başlandı. Yasasızlığın kalkması, tarımcı ve tüccarın işlerine bakmalarına neden oldu. İlk yerel haydutlar, İngiliz Siyasal Memurlarına kılavuzluk eden düşüncenin beğeniyle farkına vardılar. Osmanlıları uğraştıran bir lider, "Araplar'ın arasında birçok yalancı ve serseri vardır ama hakimimiz iyiyi kötüden ayırmayı biliyor" dedi. Sonuçlara çabuk varan Araplar, İngilizler'in yapıcı eylemleriyle Türkler'in duyarsız davranışlarını karşılaştırmaya başladılar. Suk el Şuyuh şeyhinin biri, "Onlar yok ediyordu, siz yaratıyorsunuz" dedi. Basra'dan yapılan demiryolu, aşiretleri uslandırmada olağanüstü şeyler yaptı. Demiryolu yaklaştıkça aşiret üyeleri denetlemeye geldiler ve yol açılınca da trenle yolculuk izni aranılan bir ayrıcalık oldu. Kut'un tekrar alınması ve Bağdat'ı ele geçirme eylemleri başlamadan önce, yenginin meyveleri aşağı Fırat üzerinde, aşağı Dicle'ye göre toplanmıştı. Aşiretlere uygulanan yumuşak davranış, onların düşmanla ilişkilerini, özellikle General Townshend 1916 yılında kenti teslim ettikten ve Türkler'in acımasız davranışlarından sonra, kopardı. O günden itibaren en kafası işlemeyenin anlayacağı gibi, Türkleri terk etmek, eğer terk eden Osmanlı'nın eline düşerse, ölüm veya ona denk bir uygulama olan sürgüne gitmekti. Buna karşılık, İngilizlere verdiği sözü tutmamanın cezası en kötü halde, Hindistan'da iyi kurulmuş kamplarda birkaç yıl sürgündü.

Hata yapmışsak doğru tarafta yapmışızdır. Şat-ül Arab'a ilk indiğimizde açıkladığımız bildiriye göre, biz Arap soyu ile savaşmıyorduk; onlarla işbirliği yaparak, onları Türk zulmünden kurtaracaktık. Bu kurama sıkı sıkıya bağlıydık. Güçlerimiz güven içinde oldukça küçük yanlışlara gözlerimizi ve iftiracılara kulaklarımızı kapatıyorduk. 1915 yılının kara günlerinde, Qh'isfon'dan çekildikten ve Kut'un düşmesinden sonraki daha kara günlerde bu siyasetimizin ödülünü aldık. Qh'isfon'a ilerlediği-

mizde bize biat eden (bağlanan) aşiret liderleri, Türkler'in tekrar gelmeleriyle onlara döndüler. Kaçınılmaz olan öykü Kut'un düşmesinden sonra tekrarlandı. İşgal bölgesindeki aşiretler Türkler'in baskısından uzak olduklarından iletişim hatlarımız hiçbir vakit tehlikede olmadı. Sivil yönetimin gelişmesi de durmadı.

Bizim Fırat kıyısındaki göçer ve yarı göçer topluluklarıyla olan ilişkilerimiz, Arabistan'ın göçer Sünni aşiretleri olan ilişkilerimizle aynıydı. Bizimle ilk ilişki kuran küçük Dhafir / Zafir grubuydu. Onlar göçer olup bedevi değildi. Irmağın hemen güneyindeki çöllerde yaşıyor ve yazın ırmak kıyılarında otlak buluyorlardı. 1915 yılının başında, aşiretin güney bölümü, Acaymi'ye karşı bizim yararımıza Muntafık grubundan iki yarı göçer aşiretle birleşti. Otlaklarından tren yolu geçtiğinden bu yolun güvenliğinden sorumlu tutuldular. Az bulunan vahalarla bezenmiş kuru ve yabani Arap yarımadasının, Zafirler kenarındaydılar. Bu vahalar özgür Arap rliderlerinin merkeziydi. Yetkeleri civarlarındaki aşiretlere kadar uzanıyordu. Mezopotamya sınırına en yakını İbni Raşid'in yönetimindeki güçlü Şammar aşiretiydi. Yönetim merkezi Hayl'de olup Necef'in 480 km. güneybatısındaydı. Öncülleri Osmanlı devletiyle bağlaşık olup, Osmanlılara göre Hayl etkilerinin sınırıydı. Güneyindeki rakibi İbni Saud'la, İbni Raşid'in ebedi bir düşmanlığı vardı. Savaşın başlamasından hemen sonra Yüzbaşı W.H.I. Shakespear, ki siyasal temsilci olarak Kuveyt'te daha önceki oturuşunda İbni Sa'ud'la kişisel dostluk kurmuştu, Necd'deki yöneticiye gönderildi. İbni Sa'ud'la, İbni Raşid'in aralarındaki rekabetin doruğa vardığı bir vakitte, 1915'te Türkler'in kışkırtmasıyla Cebel Şammar Emiri düşmanına saldırarak savaştı. Savaşa katılmayan biri olarak orada bulunan Yüzbaşı Shakespear serseri bir kurşunla yaralandı ve İbni Raşid'in süvarisinin saldırısı sırasında öldürüldü. İbni Sa'ud, felaketi Baş Siyasal Memura gerçek üzüntüyle bildirdi: "İbni Raşid'le Artawi'de dövüştük ve büyük bir savaş oldu. Samimi dostumuz ve iyiliğimizi isteyenlerden az bulunan kimse olan Yüzbaşı Shakespear uzaktan vurularak öldü. Yüksek hükümetinize üzüntüleri-

mi bildirin. Savaştan önce gitmesinde ısrar ettik ama o kalmakta direndi. Aldığım buyruk sizinle birlikte olmaktır. Sizden ayrılmak ne benim ne de hükümetimin onuruna yakışır. Onun için kesinlikle kalmam gerekir" dedi.

İbni Raşid'in başarısı İbni Sa'ud'u sıkıntı içinde bıraktı. Ertesi yıl kendi yetkesi altında olması gereken Acaymi'nin, başkaldırısıyla uğraştı. 1915 İlkbaharı'nda çok sıkışıktı, Kuveyt şeyhi Mübarek İbni Sabah'ın yardımı olmasaydı kendini kurtaramazdı. İngiliz amacının sağlam bağlaşığı, Kuveyt şeyhi, o Kasım öldü ve yerine oğlu Cabir geçti. O da babasının yolundan yürüdüğü halde onun etkisini ve bir Arap yöneticisi olarak, uluslararası ününü kalıtımsal olarak alamamıştı. Cabir bir yıldan az yaşadı ve yerine başka bir oğlu, Mübarek Şeyh Salim geçti. O Cabir'den daha sağlam özyapılı biriydi ama yobaz bir Müslümandı ve babasının geniş görüşü onda yoktu.

İbni Raşid'in, İbni Sa'ud'dan korkacak bir şeyi olmadığı halde Türk bağlaşıklarına etkili bir yardım yapamadı. Bunun kısmen nedeni kendi aşiretindeki karşı görüşte olanlardı. 1916 İlkbaharı'nda Şammar'ın önemli bir bölümü ondan koptu. Çadırlarını ve develerini Mezopotamya sınırının yakınına getirerek İngiliz yönetimiyle dostça ilişkilere girdiler. Birkaç hafta sonra Basra kentinin sınırlarında İbni Raşid göründü. Şeyh İbrahim Zübeyir eliyle, Baş Siyasal Memurun yazıp gönderdiği mektuplara yanıt vermedi ve Acaymi Sa'dun'la birlikte ufak bir karışıklık çıkardı. Temmuz'da geri çekildi ve savaş süresince düşmanlığının, Irak'la ilgili olarak Kuveyt veya Fırat pazarlarından gelen malların Medine ve Şam'daki düşmana kaçırılıp ilerletilmesinden gayrı etkisi olmadı.

Ekim'in sonunda İbni Su'ad'la anlaşma, ki öngörüşmeler Yüzbaşı Shakespear'ın göreviydi, Sir Percy Cox tarafından tamamlandı. Kuveyt'de Şeyh Muhammara ve Necd yöneticisiyle bir toplantı yapıldı. Şeyhe KCIE nişanı takıldı. Şeyh birden beklenmeyen bir konuşma yaptı. Konuşmasında, Osmanlılar'ın Arap ulusunu parçalayıp zayıflatmak istediğini, İngiliz siyasetinin amacının ise önderlerini birleştirip güçlendirmek olduğu-

nu söyledi. Türklere başkaldırının erken çağında olan Mekke Şerifi'ne övgü telgrafları gönderildi. İbni Sa'ud, Hicaz kralına her vakit kuşku ve nefretle baktı. Bu başkaldırının ne şeyh Muhammara'nın, ne Kuveyt şeyhinin, ne de Irak'taki kamuoyunun üzerinde bir etkisi oldu.

Kuveyt'teki toplantıda üç şeyhin gösterdiği iyi niyetten hemen yararlanmak için bir girişimde bulunuldu. Birkaç gün sonra İbni Sa'ud Basra'yı ziyarete gelince, Acaymi el Sa'dun'a yazarak, Türklere karşı Arap ve Müslüman özgürlüğüne destek olmasını istedi. Bu mektup Acaymi'den kararlı bir yanıt aldı:

"Benim şerefli kardeşim!

Benim yaptığım Allah'ın yolunda gitmek ve Araplar adına sadakatimi göstermektir. Bundan büyük sadakat mı olur? Ben ve dinimizin düşmanları üzerine, Allah'ın değişmez yapıtında yazdığı Cihat için, bana buyurduğunu yapıyorum. Allah'ın ve Peygamberinin ve ülkemizin yolunda yürüyen ve dinsizin kirletmesine izin vermeyen bana, suçlayanın suçlaması uygulanamaz. Sizin sofuluğunuzdan ve Araplık tutkunuzdan, Arap adını güçlendirmek için, düşüncemi ve eylemimi onaylayacağınızdan emindim. Tutumum budur. Bu Allah'ın izniyle sevgisizlik değil, yalnız basit bir tutumdur. Şayet Türk Hükümeti saf Müslümanlığı koruyorsa, benim ve aşiretimin bir yardımcısıdır. Allah'ın ve hükümetin buyruğuyla, ben bir salt yöneticiyim ve kanıma ve inancıma göre doğru yolda yürüyorum. Sürekli ve aralıksız bir dikkatle yaptığım, hem Allah'ın, hem de Arap ırkının hoşuna gitmektedir. Bu da İslam'ın ruhudur. Tutumum budur ve sözlerimi Allah'ın sözüyle bitiriyorum. Doğru yola, istediğinizi yönlendiremezsiniz, ancak Allah istediğini yönlendirir. Geçmişte ve sonra onlara söz vermişsem, sözümü tutmam gerekir. Ben dinimin, hükümetimin ve tutkumun hizmetindeyim. Büyük Allah en iyi yardımcı ve işbirlikçidir ve din üzerine tartışırsan, o vakit görevim hükümete geçmişte verdiğim söze göre olacaktır. Bu da Araplar'ın ilk yüklenimidir. Açıklanması gereken budur".

İngilizlere uzun süredir olan düşmanlığından dolayı, üstün koşullar yakalayamayacağı korkusu veya mektubundaki inançlarının doğruluğu dolayısıyla İbni Sa'ud'a verdiği yanıt tuttuğu yolu açıkça gösteriyordu. Bundan böyle onu tarafımıza çekmek için bir girişimde bulunulmadı. Onu kazanmak için hiçbir girişimden kaçınılmamıştı. Savaşın başında bizimle anlaşmış olsaydı, bizim tarafta kalacağı kuşkuluydu. Bütün Sa'dunlar gibi son derecede kibirli, kendi önemine fazlasıyla inanmış, tutkulu istekleri dolayısıyla, yapılan bütün iyilikleri küçümseyen biriydi. Çöldeki özgür durumu, Türkler'le bağlaşıklığına rağmen onların kontrolünde olmaması, tam istediğiydi. Az şey yapmasına karşılık, büyük yardımlar ve yüksek aşamalar elde etmesi ve tutulmaz sözler alması onurunu koruyordu. Her şeye rağmen sözünde durması lehine bir noktadır.

Türkler'inkinden az olmayan bizim deneyimlerimiz, çöl bağlaşmalarının değerinin artı olmayıp eksi olduğunu ortaya koymaktadır. Arap yöneticilerini belirli biçimde anlamak gerekir. Aşiretler, yerleşilmiş toprakların kenarında dolaşır. Barış zamanlarında bu zor bir iş değildir. Varlıklarını, yaşam için yiyecek, giysi ve birkaç kap kacak gibi gereksinmelere dayandırırlar. İletişim kurdukları uygarlığın sınırlarına saygı gösterdikçe topluma karşı görevlerini yapmış kabul edilirler. Onların çevresinde, onları kontrol etmeyi hiçbir yönetim başaramaz. Avrupalı subaylar düzenlemedikçe de, askeri işbirliklerinin bir değeri yoktur. Güvenle düşünebiliriz ki, verilen yardımlar ve armağan edilen silahlar, verenin istediği gibi kullanılmayacaktır. Onları kişisel kavgalarında kullanacaklardır. Hatta dost bir lider, bağlaşığının bir düşmanına karşı bir başarı kazanırsa, yağma endişesiyle ordusu sanki bir yenilgideymiş gibi dağılacaktır.

Bütün sınır aşiretlerine para verdiğimiz halde Acaymi'yi, adamları zaman zaman bir avuç kişiye indiği halde, yerinden edemedik. Aynı biçimde Türkler İbni Raşid'e bol yardım ettikleri halde, bize karşı tek kurşun attıramadılar. İbni Sa'ud yıllarca yerinde durduktan sonra 1918 yılında Hayl'e yürüdü ve burayıalmasına ramak kalmışken, amacı gözünün önünde iken, yolunu değiştirdi. Barışın olmasıyla bedeviyi askeri amaç

için kullanmanın nedeni kalmadı. Biz de bağlaşıklarla onları bağlamaktan mutlu olup, onları kendi hallerine bıraktık.

Osmanlı yönetim biçimlerini anlatırken Türkler'in Irak'taki Şiiler'e önem vermediklerini yazmıştık. Şat-ül Arab'ın ağzından, Bağdat hizasından çekilecek bir çizgiye kadar bütün kırsal kesimdeki insanlar ve kentlerdeki halkın çoğunluğu Şii'dir. Gerçek şudur ki Sünniler'e, Sünni hükümetçe, büyüklüklerinden fazla değer veriliyordu. Sünniler büyük toprak sahipleri ve kentlerde oturup ırmakların kenarında toprakları olan zengin tüccarlardı. Necdli Sünniler çöldeki pazarları kontrol etmektedir. Kanallardaki Şii topluluklarının ortasında, çevresindeki aşiretlerden daha ince görünüşü ve üstün eğitimiyle, kırsal kesimin gereksinmelerine yanıt veren küçük bir pazarın başında, Necdli kurnaz bir tüccar görünür. Bu küçük aşiret pazarlarında Sünni tüccarın müşterilerini anlaşılır küçümsemesini hiçbir şey aşamaz. Geniş arazileri ve bir sürü adamıyla varlıklı şeyhler bile, onun için, ırmak kıyısının köpeklerinden başka bir şey değildir. Onlarla ne kendisi, ne de aynı mezhepten olan yoksul bedevi evlenmek ister.

Ne olursa olsun, Güney Irak bir Şii kentidir ve burası bu mezhepten olanlar için kutsal topraktır. İslamiyet'in ikiye bölünmesinden önce Mezopotamya, seçilen halife yerine başa geçmenin, Peygamberin doğrudan ardıllarının hakkı olduğunu açıklamıştır. Peygamberin damadı Ali, Sıffin'de Emevi Muaviye ordularıyla savaştığı vakit, Mezopotamyalı askerler Allah'ın temsilcisinin en yakın akrabası ve torunlarının babası olduğundan onu izlediler. Ali Kufe'de öldürüldüğü vakit, büyük oğlu Hasan, yani peygamberin torunu, siyasal mirasından vazgeçti. Irak halkı Hasan'ın kardeşi Hüseyin'i desteklemek üzere Irak'a çağırdı.

Eğer bu yararlı bir bilgi malzemesi olsaydı, Şii öğretisinin Mezopotamya'da yayılmasını takip etmek ilgi çekici olurdu. Bu öğreti gerçekten Şii mollalarının misyonerlik tutkusuyle son yüzyıl içinde yayıldı. Örneğin, ırmaktan ırmağa yayılmış, Kut'un biraz kuzeyinde, Bağdat'ın yarı yolundaki Zübeydler'in

büyük bir parçası 1830 yılında, ardıllarının hâlâ Hilla'nın siyasetini yöneten, ünlü bir müçtehitçe Şiiliğe çevrilmişti. Kutsal yerlerin kandırıcılığından, kuzeyde, biraz uzağında olan, Dualim ve İbeyt aşiretleri Sünni kalmışlardır. Dikkat edilirse bu süreç hâlâ devam etmektedir. Munafikler'den göçer Şurufayatlar bu yakınlarda Şiiliği kabul etmişlerdir. Göçerler, sünniliğe, yerleşik tarım ahalisinden daha bağlıdır. Bir başkaları hâlâ kısmen Sünnidirler. Eşraf sayılan, Mekke Şerifi'nin akrabası olan, saf Sünnilikten gelen Sa'dun'un ailesinde de Şiiliğe dönüşler vardır.

Irak'ta dört tane kutsal kent vardır. Necef, Kerbela, Kâzimayn ve Samarra. Necef'de Ali'nin türbesi ve yakınında, Kufe'de, öldürüldüğü cami vardır. Kerbela Hüseyin'in savaştığı yerdir ve türbesi de onunla birlikte, onlarınkiyle, oradadır. Kâzimayn'ın kutsallığı daha geç bir zamana dayanır. Ali'nin ardılları olan 7. ve 9. imamlar orada gömülüdür. Samarra daha da sonra kutsallaşmıştır. 10. ve 11. imamların kemikleri oraya gömülmüş loup, 12. imam, türbesinin birkaç metre uzağındaki bir mağarada kaybolmuştur. Geçmişte ne Kâzimayn, ne de Samarra Türklere güçlük çıkarmıştır. Kâzimayn halkı çoğunlukla İran'h olduğu halde, Bağdat'ın yakınlığı ve büyük bir Arap ve Sünni merkezi oluşu etkisini göstermiştir. Samarra'da Sünniler'in daha doğrudan kontrolü olmuştur. Oranın halkı daha çok Arap olup caminin koruyucuları da Sünniydi. Necef ve Kerbela, özellikle Necef, her vakit İran biçimli bir bağnazlığın merkezi olmuştur. Her vakit varolan yetke sahibine karşı olmuş ve Irak'ı kim alırsa alsın, öyle olmaya devam edecektir.

Necef, Kerbela ve Samarra, özellikle Necef, Şii dünyasının büyük müçtehitlerinin oturdukları yerlerdir. Şii müçtehidi Şeriatı yorumlar ve burada şiilikle, sünnilik arasındaki ayrıntı yatar. Sünniler dört Sünni mezhebinin, yani Hanbeli, Şafi, Hanefi ve Maliki mezheplerinin kurucularının yorumlarına göre, İslam'ı yorumlar. Bu yorumlar, yorumcuya yüklenebilir. Diğer taraftan Şiiler, Kuran'ı imamlara göre yorumlarlar. Bu yorumlar müçtehitlerin işine geldiği gibi yorumlanır. Ancak her vakit böyle bir yorum yapmazlar. Müçtehidin dinsel bir izin ver-

me veya vermeme yetkisi vardır. Gerek cihat için olsun veya hasta birinin tedavisi için alkolden başka çare olmasm, müçtehidin izni gerekir. Buna Fetva denir. Fetva, İran Hükümeti'nin kararlarını geri almasma neden olabilir. Tarihte de olmuştur. Örneğin ünlü bir olay olarak, bir İngiliz şirketine verilen tütün tekeli, bu tekelin Müslüman olmayan birine verilmesinden dolayı, o günün büyük müçtehidince İranlılar'ın tütün içmeleri yasaklanmıştır. Şiiler buna uymuşlar ve hükümet kararı geri çekmiştir.

Kuramsal olarak bütün müçtehitler bir sınıftır ama pratikte, etki çaplarına ve öğrenci sayılarına göre üç sınıftır. Müçtehit olmak veya bir sınıftan üst sınıfa geçmek için özel bir öğrenim yoktur. Müçtehit olarak tanımlanmak için adayın savlarının zamanının en büyük müçtehidince kabul edilmesi gerekir. Bu durumda ona fetva yetkisi verilir. Bu Necef'te, büyük müçtehitlerin altında 25 yıl okumanın ödülüdür. Bu süre içerisinde adayın özyapısı örnek olmalıdır. Bu üne kavuşmak için yalnızlık da gereklidir. Buna dayanarak diyebiliriz ki, varlıklı ailelerden müçtehit çıkmaz. Müçtehitliğe geçenin bundan sonra yapacağı, çevresine bilgili adamları toplayıp kendi ününü yaymaları için onları dünyanın birçok yerine göndermektir. Talihli ise ünü kartopu gibi büyüyecek ve bir büyük müçtehit sayılacaktır. O vakit derslerine öğrenciler üşüşür ve dindar Şiiler, dünyanın her yanından, yoksul öğrencilerine ve oturduğu kentin yoksullarına dağıtsın diye, büyük paralar gönderirler. Müçtehitlerin ardılları çok kere müçtehit olmazlar ama babaları dolayısıyla etkili olup saygı görürler.

Daima Irak'ta ufak bir en büyük müçtehit gurubu bulunur. Bunlardan biri, Şii Şeriatı'nın en büyük yorumcusu sayılır. Birinci müçtehit yaşlıdır ve o ölünce onun kadar yaşlı olan en saygıdeğer müçtehit onun yerine geçer. Yerine geçen adamın ilk yapacağı Şii topluluğunun cuma namazına gitmesi için fetva yayınlamaktır. Bu olmazsa cuma namazı yapılmaz. Din işlerine dalmış müçtehitler, dünya işleriyle ilgilenmemelidirler. Siyasetin dini etkilemesi dışında, siyasetle uğraşırlarsa etkilerini kaybederler. İşgal sırasında birinci müçtehit Seyit Muham-

met Kâzım Yazdı'ydı. Türkler ona bir cihat fetvası versin diye baskı yaptılar. Bir süre oyaladı; sonra koşullara göre bir cihat vaazı veriyordu. Buna göre Türkler'in tutumu babanın davranışını onaylayıp oğlununkini desteklemek oldu.

Bizim Necef - Kerbela müçtehitleriyle ilişkimiz savaştan çok önce başlamıştı. 1849'dan beri Hint Hükümeti'nin her iki kentle de Ov"(z) vasiyeti dolayısıyla ilişkisi vardı. Ov"(z) kralı Qazi'üddin Haydar her iki kentteki gereksinimli kimselere verilmek üzere, bütün yaşam gereksinmeleri eklendikten sonra yılda 1200.000 Rupi'yi bulan bir parayı vasiyet etmişti. Doğu Hindistan Kumpanyasının sorumluluklarını kalıtımsal olarak üzerine alan Hint Hükümeti', kendini emanetçi olarak buldu. Paranın dağıtılması birçok zorluğun nedeni oldu, ama 1910 yılında bir uzlaşmaya varıldı. Müçtehitlerin yardım derneklerine ve diğer saygıdeğer kişilere, her kentte bir kişi olmak üzere, Bağdat'taki yerleşik İngiliz yetkilisi parayı dağıttırıyordu.

1908 anayasasından önce Osmanlı Hükümeti bu iki kenti diğer kentlerden ayıran kökten ayrılıklar olduğunun ayrıntısına varmıştı. Bundan dolayı onlara birtakım ayrıcalıklar tanıdı. Bunların en önemlisi askerlikten bağışıklıktı. Mantıksal olarak İranlılar Türk ordusunda askerlik yapmazlardı ve doğal olarak da, bu ülkenin uzantısına göre, kentlerin Arap halkı da askerlikten bağışık oluyordu. İttihat ve Terakki'nin eşitlik ilkesi bu ayrıntıları Osmanlı uyrukları için kaldırdı. Necef ve Kerbela'nın hassasiyetlerine aldırmadı. Şu'ayba savaşından sonra bazı asker kaçakları Necef'e sığındı. Türkler onları yakalamak istediler ve yerel halkı askere almaya kalktılar; dendiğine göre kutsal yerin hazinesini de Cihat amacıyla ele geçirmek istediler. Gençleri askerlik konusunda etkilemeye çalıştılar, evlere gece baskını yaptılar, askerlikten kaçmak bahanesiyle erkeklerin kadın kıyafetine girdiğini ileri sürerek kadınları taciz ettiler. Askerlikten bağışıklık vaadiyle büyük paralar sızdırdılar. Halk ayaklandı; sokaklara ve evlere barikatlar kurdu ve kutsal yerin çevresine silahlıları yerleştirdi. Türkler toplarını isyancılara çevirdi, amaçlı olarak veya kaza eseri, kutsal yerin minarelerini yıktı. Seyit Muhammet Kazım Yazdı İstanbul'a bir

protesto telgrafı çekti. Yanıt olarak, ona bir derviş olarak işine bakması ve devlet işlerine karışmaması yazıldı. Kavga üç gün sürdü ve sonunda Türk birlikleri teslim oldu ve halk tarafından silahları alındı. Hükümet binaları yağma edilip yakıldı. Kaymakamın evi yıkıldı ve kendisi kovuldu.

Çoğunlukla Arap olan Necef halkı iki aşirete ayrılır. Zukurtlar ve Şumurtlar. 1916 yılında Zukurtlar'ın önderleri Seyit Mehdi İbni Seyit Selman ve Hacı Atiya Abu Kulal ile Kazım Subhiydi. Seyit Mehdi'nin babası da aynı makamda bulunmuştu. Hacı Atiya vaktiyle kaçakçı ve hayduttu, Kazım Subhi ise onun zengin olmaya başladığı zamanlarda kahvecisiydi. Şumurt'un önderi, yaşama bir kasap olarak başlamış, Hacı Sa ad İbni Hacı Ra"(z)iydi. Kendisi toplumun aşağı katlarından geldiğini davranışlarıyla belli ediyordu. Yerel olarak dörde bölünmüş kentin, bu dört kişinin her birinin, bölgenin birinde yetkesi vardı. Seyit Mehdi Huvayşi'i, Hacı Atiyah, Amara'yı, Kazım Subhi Burak'ı, Hacı Sa ad, Mişrak'ı yönetiyordu. Nisan'daki karışıklıklardan sonra bu dört şeyh kentin yönetimini, oğlu Seyit Muhammet Ali tarafından temsil edilen, Seyit Muhammet Kazım Yazdı ile danışarak yürüttü.

Bir ay sonra Haziran 1915'de Kerbela'da anlaşmazlık açıkça ortaya çıktı. Nedeni komşu aşiret Ben-i Hasan'ın kente saldırısıydı. Bu aşiretle Kerbela kenti arasında kıskanç bir düşmanlık vardı. Aşiretleri birbirine düşürmek ilkesini takip eden Osmanlı, bu düşmanlığı yatıştırmak için bir şey yapmamıştı. Bir kere, belki kışkırttıkları bu düşmanlıktan bir çıkarları olmadı. Ben-i Hasanlılar sarayı yakıp yağmaladılar, halk ayaklanıp hükümeti kovdu, Kentin şeyhleri, Kammuna ailesinin önderliğinde yönetimi ele aldı. Benzer karışıklıklar Kufe, Hillah ve Tuvayric'de de çıktı. Her yerde Türk garnizonları ve hükümet adamları kovuldu.

Fırat üzerinde durum o kadar kötüleşti ki Türkler uyuşmayı seçti. Necef'te anlaşmayı sağlamak için ileri gelen kimselerden bir komisyon kuruldu. Kaymakamın ufak bir korumayla dönmesine izin veren bir anlaşma yapıldı. Ayaklananlar onur-

larını korudu. Kaymakam kentin şeyhlerinin elinde bir oyuncaktı. Koruma görevli askerlerle sokakta eğleniyorlardı. Kerbela'da Türkler yetkeyi ellerine geçirdiler. Hilla'da kent halkı, Osmanlılar destek güçleri getirip onları zorlayıncaya kadar vergi ödemiyordu.

Türkler'in karışıklığı bastırması boş bir zaferdi. Yukarda söz konusu çözümler yapıldıktan sonra Necef'den Hacı Atiya, Seyit Muhammet Yazdı'nın desteğiyle Baş Siyasal Memurla iletişim kurdu. Bizim kutsal yerlere saygı duyduğumuzu garanti etmemize karşılık, Necef ve çevresindeki aşiretler bizimle birleşmek isteğinde imişler. Yanıt olarak Baş Siyasal Memur bizim savaşın başında yaptığımız açıklamaları kanıt olarak verdi. Açıklamada İngilizler'in Araplar'la ve Müslümanlıkla bir sorunu olmadığını yazıyordu. Baş Siyasal Memur, savaşa rağmen Ov"(z) iane ödemelerini para oldukça yaptıklarına işaret etti. Aynı zamanda ellerine düşen din adamlarına askerler tarafından acıma gösterdiklerini işaret etti. Ulağa Necef'de sıkıntı olup olmadığı ve varsa sıkıntının giderilmesi için yapılması gereken soruldu.

Kısa bir süre sonra 1915'de Kerbela konusunda görüşmeler yapıldı. Bir ay sonra Şeyh Muhammet Ali, Kammunazadeler'in başı, o sırada Kut'ta olan Sir Percy Cox'la iletişim kurdu. İlk mektupların alınıp verilişinden sonra, onun Samarra'dan Necef'e kadar olan bölgede kalıtımsal özerk yönetici olarak atanmasını ileri sürdü. Qh'isfon savaşının öncesindeki ilerlemedeydik ve büyük olasılıkla kısa bir süre sonra Kerbela'da olacaktık. Sir Percy, Muhammed Ali'ye dostça ama renksiz bir yanıt verdi ve gönül borcunu ödemek için bir para armağanı gönderdi. O noktada konu öylece kaldı ve Qh'isfon'dan çekilmemiz siyasal durumu değiştirdi. Buna rağmen Muhammet Ali ile iletişimimiz sürdü ve zaman zaman kendisine durumunu güçlendirmek ve yanındakilere elde tutması için para yardımı yaptık.

Sıkıntıyı gidermek için yiyeceklerin Fırat üzerinde yukarı aşağı dolaşmasına askeri makamlar izin veriyorlardı. Ufak mik-

tarlarda parayı havale etmek için elimizden geleni yaptık. Yetkili temsilcilerimizi Nasıriye'ye gönderdiğimizde Ov"(z) ianesinden para aldılar.

Nisan 1916'da Kerbela'daki karışıklığı bastırmak için Türkler ikinci ve daha kararlı bir çaba gösterdiler. Muhammet Ali'nin kardeşi Fahrettin Kammuna'yı, Yasar şeyhlerini kent halkını yardım etmesi için, Ben-i Hasana karşı kışkırtmakla suçladılar. Evini sarıp tutukladılar. Bu olayla kent halkı ayaklandı. Türkler toplarını Kerbela'ya çevirdiler ve kutsal yerlere zarar verdiler. Türkler kovuldular ve yine yerel yönetim Kammuna kardeşlerin altında kuruldu. Bunu Necef ve Hilla takip etti ve Türkler ikinci kere Fırat'ı ellerinden çıkarttılar. Necef'den Basra'ya, Kerbela'da çektiklerini anlatmak için ulaklar gönderdiler. İran'daki aşiretlere birçok müçtehidin imzaladağı, aynı konuda bir çağrı yazısı gönderdiler. Siyasal Baş Memur bu yazıyı geniş bir şekilde dağıttı.

Bizimle mektuplaşan Muhammet Ali Kammuna, Türkler'in geri gelmesinden korktuğunu açıkladı. Kasım 1916 yılında Hilla'da olanlar, kutsal kentlerdekileri daha çok korkuttu. Acaymi'ye savaş gereçleri taşıyan Türk askerleri Hilla önüne geldiler ve geçiş istediler. Koşulları görüşmek için gönderilen ileri gelenlerden kurulu bir temsilciler heyeti tutuklandı ve ertesi gün birkaçı asıldı. En kutsalları olan Seyit Muhammet Ali Kazvin'i asılmaktan güç kurtuldu. Askerler kente girdi, yıktılar, yaktılar, yağmaladılar, öldürdüler ve saygıdeğer ailelerin kadınlarını Bağdat ve başka yerlere göndererek askerlere dağıttılar. Bu yaptıkları Müslümanlar'ın duygularını daha da incitti.

Türkler'in becerlksizlikleri Bağdat'ın alınmasından sonra tam belli oldu. Bağdatlılar daha önce de bize dostça tutumlarını belli etmişlerdi. 1916 Yazı'nda, Siyasal Baş Memur ırmağın iki kanalını içeren Kufe ve Divaniye'nin altındaki Xazacil / Haza il aşiretler konfederasyonunun ileri gelen liderlerine, Mekke Şerifi'nin Osmanlı'ya isyanını bildiren mektuplar ve yeni bildirilerle, bir ulak gönderdi. Ulak, Siyasal Baş Memuru ve Muhammaralı Şeyh Xazcal / Haz'al'ı tatmin edecek yanıt-

larla geldi. Fırat'a uygun bir zamanda varmıştı. Türkler, zengin toprak sahiplerinden arazisi Şinafiya civarında olan Seyit Hâdi Mukotar aracılığıyla, aşiretler arasındaki eski kıskançlıkları kışkırtmışlardı. Osmanlı devleti Haza il şeyhlerinin yetkesinden her zaman korkmuştur. Şeyhlere kısmen ihanetle, kısmen topraklarının padişahın malı olduğunu öne sürerek ve oralara Fatla gibi Osmanlı etkisi altındaki aşiretleri yerleştirerek, yönetici aile zayıflatılmış ve etkisi kısıtlanmıştı. Türkler, Fatla'nın kendilerine bir yol açarak Acaymi'ye yapacakları yardımı, şimdi desteklemelerini istediler. Bu nedenle Fatla ve bağlaşıkları Haza il'e saldırdı ama onlar, Türkler'in Şiiler arasındaki değerini bildiklerinden, hemen aralarında bir düzenleme yaparak, başarıyla karşı koydular. Seyit Muhammet Kazım Yazdı, iki gurup arasında barış yapmak için çağrıldı. Barış koşullarına göre ne İngilizler ne de Türkler desteklenecekti. Ama eğer Türkler saldırıya geçerse onları püskürtmekte diğer aşiretler de yardıma gelecekti. Haza il şeyhleri Türkler'in öç almasından korkuyorlardı. Bizden küçük bir birliğin Samawa'ya gönderilmesini istediler. Birlik gelirse ülkeyi ayaklandıracaklarına söz verdiler.

Bu günlerde biz güçlerimizi Dicle çizgisinde topluyorduk. Mezopotamya savaşının özellikleri olan Kut-el Amara'yı ele geçirip kaybetmemizin ve tekrar almamızın bir özetini vermemiz yeterli olur. Amara'yı aldıktan sonra güçlerimiz Ali Qarbi'ye ilerledi ve Temmuz 1915'te burayı aldı. Bu bizi Beni-Lam aşiretiyle temasa geçirdi. Bu aşiret Amara'nın kuzeyinde, güneydeki Abul Muhammet'in konumuna paralel, hatta ona üstün bir durumda bulunuyordu. Türkler'e sürekli isyan halinde olan, Beni-Lam şeyhlerinin en ünlüsü, Qa"(z)ban İbni Bunayya'yı Osmanlı Hükümeti savaş başladığında büyük topraklar kiralama vaadiyle kandırmıştı. Nisan 1915'de Ahwaz'daki çarpışmalarda bize karşı onlara yardım etmişti. Amara'nın düşmesinden sonra Siyasal Baş Memura başvurarak Kut'a doğru ilerlediğimizde bize yardım için bir güç toplama isteğini açıklamıştı. Bu arada bir gecikme oldu ve Türkler Amara'dan çekildikten sonra kendilerini topladılar ve Dicle'den aşağı inerek

Qa"(z)ban'ın aşiretini geçtiler. Bizimle iletişimini derhal kesti ve peşinden duyduk ki Türkler'den yüklü bir rüşvet almış ve onlarla birlik olmuş. Onun karşı tarafa geçmesi ona Türkler'in verdiği araziyi, hakkı olan ve bizim tarafı tutan, kiracı Şeyh Cuwi'ye vermemize neden oldu. Eylül'de, Beni-Lam'ın bir tersliğini görmeden, Kut'u işgal ettik. Ekim ayında bir Türk süvari birliği iletişim yolumuzu kesti. İki Şeyh Alwan ve Çitab, Osmanlılar'la bağlaşıklığa girdiler. Kut'un çevresindeki Beni-Rabi a aşiretinin bazı şeyhleri bizi hoş karşıladı. Bazıları da bize yaklaşmadı. Daha kuzeyde Zübeyd'deki Zübeyd ve Şammar Toka aşiretleri genellikle dostça davranıyorlardı. Aşiretlerin duyguları göz önüne alınırsa Kut'tan Bağdat'a en iyi durumda yürüdük. Kasım ayında çok üstün güçlerin karşısında Qh'isfon'dan çekilmemiz siyasal dengeyi değiştirdi. Aşiretler gelenekleri olduğu üzere, uyruğu da oldukları, kazananı desteklediler. Türkler'le temas halinde olarak, Kut'un çevresindeki bütün harekâtta birliklerimizin çevresinde çakallar gibi dolaştılar, kamplarımızı yağmaladılar, yaralılarımızı öldürdüler, ölülerimizi soydular. Kut 7 Aralık'ta kuşatıldı. 1916'nın ilk ayları kuşatılmış gücü kurtarma çabalarıyla geçti. 29 Nisan'da 143 günlük kuşatmadan sonra, General Townshend açlıktan teslim oldu. Kuşatılmanın sıkıntılarını General Townshend'in askerleriyle paylaşan ve buyruklarına boyun eğenlere dokunulmamasını, teslim koşullarına koyduk. Türkler ise kente girince, ileri gelen Müslümanlar'ı, Şeyh dahil astılar. Irmağın bütün aşağısında Araplar ve İngilizler birlikte, bu öyküleri kızarak dinlediler.

Ancak 1916'nın sonunda General Maude, Kut'un geri alınması için harekâta başladı. Savunmaya uygun doğal yerlere giren Türkleri yerlerinden atmak için şiddetli savaşlar yapıldı. 24 Şubat 1917 tarihinde Türkler gerl çekiliyorlardı ve Bağdat 17 Mart'ta işgal edildi. Osmanlı Hükümeti'nin Türk veya Arap yandaşları çekilen orduyu izlemişlerdi ve Bağdat'ta iki yıldır terör altında inleyen ve biz girmeden önceki günleri, yaşam ve mülkleri için, korkuyla geçiren halk bizi coşkuyla karşıladı. Türkler ayrılmadan bir yıkım yapmışlardı. İki yönetim arasın-

da kentin çapulcuları yağmayla uğraşmışlarsa da General Maude'un çabuk hareketleri hem Türkler'in bir an önce kenti bırakmalarına neden olmuş, hem de çapulcuların yağmasını önlemişti. 13. yüzyılın bir anıtı olan Bab el Talizm'in yıkılması yerine konamayacak kayboldu. Sultan IV. Murat 1638'de o kapıdan geçerek Bağdat'ı almıştı. Sonra kapı tuğlayla örülmüş ve söylenceye göre ikinci bir yengi kazanmış birine açılacakmış. Türkler orayı patlayıcı deposu olarak kullanmış isteyerek veya istemeyerek, onların gitmesinden önce kapı havaya uçmuştu. Yerini gösterecek, yalnız yerde bir çukur kalmıştı. Çevreye dağılan molozlar yerli halk tarafından inşaatlarında kullanılmak üzere parça parça alınıp götürülmüştü.

General Maude'a, Bağdat halkına bir açıklama yayınlaması için talimat verilmişti. Açıklamada Bağdat'a bir fatih olarak değil ama kurtarıcı olarak girdiklerini, uzun süredir Bağdat'la İngiltere'nin arasında ticari bir bağlantı olduğunu, İngiltere Hükümeti'nin Mezopotamya'da olanlara ilgisiz kalamayacağını ve Bağdat'ta Türkler'in ve Almanlar'ın yaptıklarına tekrar izin verilmeyeceği bildirilecekti. "Ama siz Bağdat halkı bilesiniz ki, sizlerin işgale uğramanız ve zulüm görmeniz İngiliz Hükümeti'ni her zaman ilgilendirecektir. İngiltere Hükümeti'nin isteğinin, yabancı kurumları zorla getirmek olmadığını bilesiniz. İngiliz Hükümeti filozoflarınızın ve yazarlarınızın isteklerinin tekrar gerçekleşmesini istemektedir. Bağdat halkı zenginliğini ve varlığını, kutsal yasalarına ve anasoy ülkülerine uygun olarak gerçekleştirecektir. Hicaz'da Araplar, Türkleri ve Almanlar'ı kovmuşlar ve Şerif Hüseyin'i kralları ilân etmişlerdir. Kralları onları özgürlük içerisinde yönetmektedir ve Türkler'le Almanlar'a karşı savaşan ülkelerin bağlaşıklarıdır. Evet, soylu Araplar Necd'in, Kuveyt ve Asir'in beyleridir. Birçok soylu Arap, özgürlük için yabancı yöneticilerin, yani Türkler'in ellerinde yok olmuşlardır. İngiltere'nin ve bağlaşıkları olan büyük devletlerin niyeti, Araplar'ın boş yere ölmediklerini göstermektir. İngiliz halkının ve bağlaşıklarının isteği ve umudu, Arap soyunun, dünya halklarının arasında, yine eski büyüklüğü ve ününe kavuşması ve kendini onlara birlik ve uyumla bağlamasıdır.

«Ey Bağdat Halkı!

«26 kuşaktır yabancı zalimlerin yönetimi altında acı çektiniz. Sizlerin uyumsuzluklarınızdan yararlanabilmeleri için bir Arap aşiretini bir başkasına karşı kullandılar. Ben sizi soylularınız, yaşlılarınız ve temsilcileriniz vasıtasıyla işlerinizin yönetimine, İngiliz ordusuna eşlik eden, İngiltere'nin siyasal temsilcileriyle işbirliği yaparak katılmaya davet için, emir aldım. Böylece Kuzeydeki, Doğudaki, Batıdaki Güneydeki akrabalarınızla birleşerek özsoyunuzun isteklerini yerine getirin."

Kerbela ve Necef uleması İngiliz kralına bir telgraf çekerek tebrik ettiler. O da aldığını kabul ederek yanıtladı: "En içten isteğim Irak ve halkının iyiliği, kutsal yerlerin korunması ve eski zenginliğinin yeniden gelmesidir." İlk birkaç gün Baş Siyasal Memurun bürosu, en ünlü Müslüman aileler dahil, her katmandan insanlarla dolup taştı. Sünni toplumunun dinsel başkanı olan Bağdat Nakibi, Sir Percy Cox'la derhal iyi ilişkilere girdi. Baş Siyasal Memurun kendisini ziyaretinden sonra, Nakip kişisel olarak ordu komutanını ziyaret etti. Abdülhamit zamanında, Sünni zenginlere değer verildiğinde Türkler'e çok borçlanmıştı, ama İttihat ve Terakki zamanında dinsel konuların hafife alınması onu incitmişti. İngiliz yönetimini tercih edilen bir seçenek saymıştı. Yaşı ve huyu bir dervişe uyan, kendini derviş diye tanıtan biri olarak, belirli politikalardan kaçınmaktadır, ancak iyi niyetiyle bizi kandırmamıştır. Askerlerin isteği üzerine, bir baskıya gereksinim olmadan, oturmakta olduğu ırmak kıyısındaki evini askerlere vermiştir. Baş Siyasal Memurun onu korumak için elinden geleni yapacağına inandığını söyleyerek, ufak tefek şeylerde rahatsızlığa dayandı. Biraz uğraşmayla kandırılarak caminin ve hatta 14. yüzyıldaki atası Şeyh Abdülkadir'in türbesindeki ayrıcalıklara dokunulmasına razı geldi. Kendi durumunu, Sünniler'in türbeyi saygıyla ziyaretlerine borçluydu. Türbenin kutsallığıyla birlikte, kendi öğrenme arzusu onu dindar dünyanın önüne çıkartıyordu. Yönetmekte olduğu türbeye yapılan yardımlar, onu Irak'taki en zengin mülk sahiplerinden biri yapıyordu. Siyasal etki-

si büyük değildi ve genç kuşağın tumumundan da haberdar değildi.

Bağdat ileri gelenleri ve çevredeki küçük aşiretlerin şeyhleri, eski düzenin birden atılmasından şaşkındılar ve kalıcılığına da inanmıyorlardı. Uzaktan gelenlerin arasında ilk görülenler, Kerbela'dan Hacı Muhammet Ali Kammuna ve Necef'ten Hacı Atiya'ydı. Peşlerinden diğer Necef şeyhleri de geldi. Onlara harçlık verildi ve biz doğrudan iki kentin işlerine karışmcaya kadar, düzeni korumaları istendi.

Fırat'ın üzerindeki aşiretlerin şeyhleriyle Fırat kanallarındaki arazi sahibi seyitler de geldiler. Kimileri, Ben-i Hasan, Fatla ve Haza il şeyhleri gibi ünlüydü. Diğerleri bataklıklardaki veya çöl kenarındaki uzak aşiretlerin başkanlarıydı. Sonuncular yarı göçebeydi. Hepsi benzer biçimde, Türk Hükümeti'ne boyun eğmiyorlardı. Bazıları Bağdat'a gelmeyi alışkanlık haline getirmiş olup uzaktakilerin kaydı olmadığından bilmiyorlardı. Geldikleri bölgelerin haritası çıkartılmamıştı. Türkler haritacılığı desteklemiyorlardı. Yalnız ırmakların yörüngeleri işaretlenmişti, onda bile yanlışlıklar vardı. Bu tanınmayan konuklar geldiklerinde, birbirleriyle olan ilişkilerini bilmek ve önemlerini anlamak için bir kavram geliştirmek gerekliydi. Onlara kalırsa hepsi kendini en güçlü ilan ediyordu. Hükümetin konukevinde ağırlanıyorlar, kendilerine parasal ödüller veriliyor, kaftanlar giydiriliyordu. Onlara barışı koruma ve tarımla uğraşma buyruğu veriliyordu. Zamanla konuklar azaldı ve çok sıcak bir yazla birlikte Ramazan orucunun verdiği gevşeklik ziyaretçileri normal sayısına indirdi.

4

BAĞDAT DÜŞTÜKTEN SONRA ARAP ve KÜRT AŞİRETLERLE ve KUTSAL KENTLERLE OLAN İLİŞKİLERİMİZ

Bağdat düştükten sonra altı ay, Samarra'ya kadar Dicle hattını, Diyala'dan Bakuba'ya (Buradaki ilerleme Ekim 1917'de başladı), Fırat'ta ise Hindiya Barajı'ndan Falluca'yı tutuyorduk. Aşiretlerden ani direnme gördük. Yalnız kalan subaylar ve askerler öldürülüyor, kamplara, kalelere saldırılıyordu. Bu askeri bir harekâttan ziyade bir karşı koymaydı. Türkler'in yaptığı propaganda dolayısıyla geri dönmeyeceklerine kimse inanmıyordu. Bağdat'ta bile Türkler dönünce ne olacağına dair bir kuşku vardı. 1918 Sonbaharı'ndaki saldırımıza kadar, genel kanı, Avrupa merkez güçlerinin savaşı kazanacakları veya kazanamazlarsa durumlarını koruyacaklarıydı. Siyasetten anlıyor geçinenlere göre Belçika'ya karşılık Irak Türkler'e geri verilecekti. Bunu tersine de gizlice inananlar vardı. Bu duygular şeyhlerin arasında oluşuyordu. Bize en bağlı dostlarımız bile kararsızlık geçiriyorlar veya düşmanla temaslarını kesmiyorlar, onlara arada bir dostça mektuplar yazıyorlardı.

Hızlı ilerlemenin gerginliği orduda olduğu kadar sivil yönetimde de vardı. Bir iki hafta içinde sivil yönetim, daha önce ellerinde olan arazi kadar bir bölgeyi, yönetmeye çağrılıyordu. Bu yeni bölgede Türk kontrolü daha uzak ve yabanilik Basra'-

dan fazlaydı. İç yönetim sorunlarının uzantısına dış ilişkiler eşlik ediyordu. Bu ilişkiler yalnız çevresel Arap göçebe aşiretleriyle değil, aynı zamanda İran sınırının iki yanındaki Kürt aşiretleriyle de oluyordu. Bununla birlikte, altı ay içerisinde İngiliz yönetimi altındaki aşiretler uslandırılmıştı. Bağdat'ın işgalinden önceki harekâtta Dicle boyunca tarım yapan aşiretler düzenli bir biçimde Türkler tarafındoan oradan uzaklaştırılmıştı. Kalanlar da, İngilizler'in önünde, Şammar Tokalar kuzeydoğuda Balad Ruz ve Mandali'ye, Zübeyidler Fırat'a çekilmişlerdi. Sonbaharın sonundan önce dönerek resmi yardım ve destekle tarım işleriyle uğraşmaya başlamışlardı. Ünlü Zübeyidler'in şeyhi Acil Bey, İbni Ali el Samarmad, üstü örtülü bir düşmanlık güdüyordu; 1918'in başında Türkler'e kaçtı ve ateşkesten sonra gelip affını istedi. Daha aşağıdaki Rabi a ve Beni-Lam'ın şeyhleri bize karşı eyleme geçtiler ve bir yıl kaçak olarak yaşadılar. Ama oğulları ve yakın akrabaları boyun eğmişlerdi ve babalarının yerine devlet topraklarının kiracısı ve aşiretlerinin liderleri olarak yerlerine geçtiler. Bundan böyle Dicle boyu bizi rahatsız etmedi.

Kut'un yeniden yapılanması aşiretler üzerinde derin etkiler yaptı. Kentin savunmasında canını veren Araplar ve İngilizler için yapılan bu eylem dinsel bir havaya büründü. Bu iş Siyasal Memur, Binbaşı WCF Wilson tarafından, işgalin hemen ertesinde ustalıkla yapıldı. Türkler General Maude'un orduları karşısından kaçınca Kut'u tamamen boş bırakmışlardı. Kut, Topçu ateşiyle yıkılmış olarak, hurma ağaçları arasında, enkaz halinde duruyordu. Sokakları ya çamurla tıkanmış veya tuğla barikatlarla kesilmişti. Evler top mermileriyle delik deşik edilmiş, siperlerle birbirine bağlanmış ve ırmak kenarına baştan aşağı siperler kazılmıştı. Mucize olarak Sünni camisinin minaresi, tepesi uçmuş olarak duruyordu. Diğer tarafta Sünni ve Şii camileri çok harap olmuştu. Pazar fena halde bozulmuştu ve Saray tamamen harap olmuştu. Oradan kaçanlar dönmeye başladılar ve Mayıs ortasında kentte 2.000 kişi vardı. Evler hızla temizlendi ve dezenfekte edildi, çöpler toplandı ve küçük, geçici bir pazar kuruldu. Bu pazara civardaki aşiretlerin üyeleri,

yetiştirdikleri ne varsa getirdiler. Savaş meydanları araştırıldı, ölüler gömüldü; içinde 300 kişinin yattığı, General Townshend'in İngiliz mezarlığına dokunulmadı. Bu mezarlığa duvar çekilmiş ve bakımı için bir bahçıvan sağlanmıştı. Bu masrafları, daha çok sığıntı olan halk karşılayamayacağına göre, hepsinin hükümetçe karşılanması gerekirdi. Kamu binalarının masraflarının yanında, General Townshend'in teslim olmasından sonra Türkler'in öldürdüğü 70 kişinin akrabalarına, kuşatma sırasında öldürülen erkeklerin ailelerine, savaş koşulları dolayısıyla İngiliz askerlerinin evlere yaptıkları ziyandan, General Townshend'in kabul ettiklerine ve yersiz yurtsuz yoksullara, yapılan evlerin masrafları olarak 50.000 Rupi ödendi; ilk altı ayın sonunda Kut o kadar canlanmıştı ki, gelir olarak 20.000 Rupi ayrıldı. Sokakları düzeltmek ve genişletmek için evlerin yıkılmasından faydalanıldı, ama yapılan en önemli şey, Temmuz ortasında bitirilen ırmak kıyısındaki sıra kemerli pazardı. Kış gelmeden sığınmacılar evlere yerleştirildi; kent yıkılmadan öncekinden daha üstün bir Pazar oluşmuştu. Kırsal kesim bu yenilenmede yalnız kendi çıkar ve yararını görmedi, yeni yönetimin kalıcı olduğunu da gördü.

Diyala üzerinde olan güçlükler sınır çizgisi üzerindeki gruplardan geliyordu ve bizim alanımızda değildiler ve ilerlememizle de kayboldular. Ülke Türkler'in Sonbahar'a kadar kanal başlarını tutmasından zarar gördü. Burada tarımcıların tekrar yerleştirilmesi ve tarımın gelişmesi her yerden yavaş oldu.

Bağdat'ın batısındaki kavgacı Zoba aşireti, bir dersten fazlasını hak etmişti. Eylül 1917'de Ramadi'nin düşmesinden sonra büyük şeyhler boyun eğdi. En etkili Dulaym şeyhi Ali İbni Süleyman'ı da aynı yengi bize getirdi. Bu şeyh Ramadi'de oturuyordu ve Türkler onun topraklarında oldukça, istese de ilişkisini kesemezdi. Dulaym aşireti ırmak boyunca yukarılara kadar uzanır. Dolayısıyla bir sonraki yıla kadar aşiretin bir bölümü Türkler'in elinde kaldı. Bizim tarafımızda kalan Ali Süleyman'ın ve diğer liderlerin davranışları tatmin edici oldu. Kendileri iki ırmağın arasındaki Cezire'de, Musul'da, Türkler'e giden kervanları tuttular.

Samawa Barajı'ndan itibaren Fırat'ın ortasında durum şa şırtıcıydı. Aralık 1917'ye kadar barajın güneyinde tek İngiliz askeri yoktu ve aşiretler de hiçbir İngiliz üniformasına gözünü dikmedi. Ancak Fırat kanallarında hububat yetiştiren ve son derecede önemli bir bölge olan Hilla bölgesine de boş verilemezdi. Oraya Mayıs 1917'de bir Siyasal Memur kondu. Yetkesi çok güneye kadar uzanmıyordu. Şeyhler yazın başında Bağdat'ı ziyaret ettikten sonra kendi hallerine bırakılmıştı. Arada bir mektuplaşmanın ve temsilcimiz olarak barışı korumak üzere atanmış birinin dışında, Divaniye'nin güneyinde, ırmağın Hilla ve Hindiya kollarında Tıfldakiler'le iletişimimiz kalmamıştı. Fırat ortasındaki zayıf tutumumuzun örneği olarak kendisinin her taraftan iletişiminin kesilmiş olduğunu Divaniye'de gören küçücük bir Türk birliği, Ağustos sonuna kadar dayandı. Bu birliğe, akıllıca çekilmeyi öne süren komutanlarını asan veya vuran Çerkez Teğmen Mehmet Efendi tarafından komuta ediliyordu. Kent halkı ırmak kenarında bir depoyu ve kervansarayı işgal etmiş olan Mehmet Efendi'nin kentin içinde bomba atan adamlarından mı, yoksa dışındaki aşiretlerden mi korkacağını şaşırmıştı. Sonunda bir iki uçak onun işine son vereceğimizi anlattı. O da 30 askeriyle birlikte teslim oldu. İşin en gülünç yanı, Bağdat'a götürülünce bize veya Şerife, nasıl olursa olsun, hizmet etmeyi teklif etti. Teklifi kabul edilmedi ve esir subay olarak Hindistan'a gönderildi. Bağdat'ın ileri gelenlerinden, vaktiyle Divaniye mutasarrıfı olan, Salih efendi el Milli, hükümet temsilcisi olarak oraya gönderildi.

Fırat üzerindeki ana sorun, aşiretler olmayıp Kerbela ve Necef kentleriydi. Yukarıda sözedildiği gibi, Bağdat ziyaretlerinden dönen kent şeyhlerine geçici olarak yönetim yetkisi verilmişti. Bu hizmet içinde olanlara harçlık verilmişti. Bir İngiliz subayının korumalarıyla birlikte atanması olanaksızdı ve eldeki tek çare buydu. Çok zaman geçmeden anlaşıldı ki bu atamalar kentlere uygun düşmemişti. Kerbela'da Kammunazadeler ayrıcalıklı durumlarını kendi çıkarları için kullanıyorlardı. Kent şeyhleri arasında huzursuzluk başladı. Özellikle Awwad ailesinde. Bu ailenin temsilcisi Abdülkerim el Awwad'dı.

Yönetici Kaçar ailesinden gelen, kalıtımsal olarak yarı İranlı olan Kammunalar'dan daha Arap'tı. Kammuna'nın kendi çıkarına çalışmasına rağmen ciddi bir şikâyet için bir neden yoktu. Genellikle Muhammet Ali iyi yönetiyor ve kenti sessiz tutuyordu. Ama İngiliz yetkililerine göre kardeşlerinden daha büyük şikâyet vardı. Kerbela'dan düşmana bir gereksinme maddeleri hızlı trafiği başladı. Şam'dan, Halep'ten yiyecek arayan büyük kervanların geldiği ve Fırat'taki Türk güçlerinin sürekli gereçler aldığı söyleniyordu. Bizim işgalimizde olmayan Kubaysa vahasındaki insanlar bu girişimde canlı bir rol oynuyorlardı. Batı sınırlarındaki en büyük bedevi konfederasyonu Aniza'nın baş şeyhi Fahad Bey'le Haziran'da anlaşma yapıldı; bu Kammunazade'nin olan bitenden haberi olmaması olanaklı değildi. Tersine, bu yönde yeterince kanıt vardı. Muhammet Ali üzerine diyebileceğimiz, gelişmelere pasif olarak göz yumuyordu. Diğer taraftan Fahri etkin olarak yer alıyordu. Hükümet temsilcisi olarak Muhammet Ali'ye bağlı olan polis, düşmana giden malları kentin içinden güvenli geçişini sağlıyordu. Kammunazade'nin iki adamı gerekli izinleri imzalıyordu. Kumaş, pirinç, buğday ve kahve aranan mallardı. Her yüklü deveden alınan 10.000, hatta 20.000 Rupilik ücret Kammuna'nın davranışını anlatmaya yeterdi. Belki de, İngiliz yönetimi altında çok büyük kişisel isteklerini yerine getiremeyeceklerini anlamışlardı. Türkler Fırat boyundaki aşiretlere yoğun propaganda yapıyorlardı. Irak Babıali'ye tekrar bağlandığında özerklik vereceklerine söz veriyorlardı. Hangi nedenle olursa olsun Türk birliklerine Fırat üzerinden levazım sağlanmasının sürmesine izin verilemezdi.

7 Eylül'de, şimdi kendisine Sivil Müdür denen Sir Percy Cox, Fahri'ye ayın 9'unda Bağdat'ta bulunması için haber gönderdi. Fahri çağrıya uydu ve Bağdat'a gelişinde, kendisine Kerbela'da düşmanla yapılan ticarette yerini alması ve bunu desteklemesinin oradaki askeri çıkarlarımıza uymadığı ve bundan dolayı savaş esiri bir subay olarak Hindistan'a gönderileceği bildirildi. Önceden göremediği bir kararı hoşlanmayarak kabul etti. Ertesi gün Muhammet Ali'de Kerbela'daki istihba-

rat subayından sözlü olarak, Sivil Müdürün kendisini Bağdat'a çağırdığını öğrendi. Ertesi sabah gideceğini söyledi ise de, Fahri'nin tutuklanmasını öğrendiğinden, istihbarat subayı tarafından kendine kişisel güvenlik sözü verilmesine rağmen gitmekten vazgeçti. O vakit Sivil Müdür ona bir mektup göndererek Fahri'nin başına gelenlerin nedenini açıkladıktan sonra, Muhammet Ali'nin Hükümet Temsilcisi olarak devam etmesinin yönetimin yararına olmadığından, yerine bir İngiliz subayının Siyasal Yardımcı Memur olarak atandığını bildirdi. Eğer Muhammet Ali bu geçerli koşullarda Kerbela'dan çekilmek isterse, Irak'ta, üzerinde anlaşılacak bir kentte, Hükümet rahatlık içerisinde yaşamasını sağlayacaktır.

Biraz duraksamadan sonra Muhammet Ali çağrıya uyarak Bağdat'a geldi. Onu ilk düşüncesinden caydıran, Kerbela'nın önde gelen müçtehidi Şeyh Hüseyin Mazandarani oldu. Kendisi Muhammet Ali'ye, Sivil Müdürün buyruklarına karşı gelmemesini, İngiliz Hükümeti'nin hiçbir bakımdan Osmanlı'ya benzemediğini, güvenliğiyle ilgili söze güvenebileceğini söyledi. Necefli Seyit Muhammet Yazdı'nın oynadığı rol da küçümsenemezdi. Muhammet Ali'nin, Fahri yararına yardımcı olmasını istemesine karşı, uzun süredir dünya işlerinden çekildiğini söyledi. Allah'ın sözü üzerine düşüncesini isterlerse verebileceğini ama devlet işlerine dair düşüncesini açıklamayacağını ekledi. Aynı zamanda otomobiller ve uçaklara karşı Cihat ilan etmeye niyeti olmadığını açıkladı. Son zamanlarda Fahri tarafından yapılan, kutsal türbenin hazinesinin anahtarlarını taşıyan "Kilitdarlığın" alınmaması için başvurmaya razı geldi ve bu iş Muhammet Ali'nin oğlu Hamit'te kaldı.

Kerbela'ya bir İngiliz Subayı Siyasal Yardımcı Memur olarak atandı. Ve Muhammet Ali Bağdat'ta oturmaya karar verdi. Kammuna kardeşlerin kaldırılmasından Kerbela'nın dinsel başkanları çok memnun oldular. Taciz edilmekten kurtulmak için dıştan dostluk göstermek zorunluluğunda kalmışlardı ama Kammunalar'ın yetkesi onlar için kıskanç bir kaygı kaynağıydı. Diğer taraftan aile parçalanmamıştı. Muhammet Ali'nin mülkü

yerinde duruyordu; oğlu Kilitdar, kardeşi Şeyh Hâdi de belediyebaşkanı olmuştu. Sonbahar'da Muhammet Ali'nin düşmnanca dedikodular yaydığı ve kardeşi Hâdi'nin durumuna dayanarak izin verilemeyecek yararlar sağladığı anlaşıldığından, biri kardeşinin yanına Hindistan'a gönderildi, ötekisi ise bir adalet komisyonunca yargılandı. Aynı zamanda "Kilitdar" makamı daha önce de o işi yapmış bir aile bireyine verildi. Kammunazadeler etkilerini kullanıp ailede kalmasını sağladılar. Kerbela'da kent şeyhlerinin atılması barış içerisinde olmuşsa da, Necef'te daha ağlatıcı bir durum da olmuştur. Bu ikinci kentte insanlar daha yarlayıcıydı ve onları alevlendirecek bir Hacı Atiya vardı. O kimse Türk kötü yönetiminin bir sonucuydu.Uzun yıllar yengili bir kanun kaçağıydı. Karargâhı güvenli olarak Necef'in batısında, çölde, kentin birkaç kilometre uzağındaydı. O vakitler bir kaçaktı. Savaşın başlamasından az önce, Bağdat'ta tutuklu olarak son derecede acı veren işkencelere uğramıştı. Mesleğindeki değişiklikler aklını ve ruhsal durumunu etkilemişti. Kanunsuz, korkusuz haydut, korkusuz ama kuşkulu ve sinirli olmuştu. Gem vurulamayan tutkuları, yaşadıkları dolayısıyla korkuya dönüşmüştü. Bağdat'ın işgalinden sonra sekiz ay Necef kentinin ve meslektaşlarının üzerinde başat oldu. Hepsinin altında düşmana yapılan kaçakçılık yatıyordu. Acaymi İbni Sa'dun'la temasta olup, onun parası ve verdiği sözlerle, kararsız siyasal koşullarda, doğal olan yolu sürmeye onu kışkırtıyordu. Her iki tarafta da birer ayağı vardı. Hatırlanması gerekir ki, barajın güneyinde, Orta Fırat'ta tek bir İngiliz askeri yoktu. Hükümet temsilcisi olarak, Kerbela'da oturan ve Ağa Han'ın yeğeni olan Hamit Han, Temmuz'da Necef'e gönderildi. Aynı tarihte Hıristiyan olup yönetim deneyimi olan biri de Kufe'ye gönderildi. Ekim 1917'de yiyecek kıtlığı ilk yerel karışıklığı doğurdu. Suriye Çölü'nde bağlaşığımız olan gezginci Aniza'dan bir şeyh, çöl sınırlarından sorumlu Siyasal Memur albay Leachman'dan, Hamid Han'a bir mektup getirerek Aniza'nın çok miktarda hububata gereksinimi olduğunu bildirdi. Şeyhin gereksinmesini sağlamasına izin verildi. Ancak bu konu duyulunca pazarda fiyatlar yukarı sıçradı. Erte-

si gün kötü şans eseri, Doğu Aniza'nın başşeyhi Fahad Bey İbni ÿa"(zz)al, kendi imzaladığı geçiş izniyle hububatı yüklemek için 1200 deve yolladı. Bu olanak kentin çöle sağlayacağı hububattan çoktu. Halk ayaklandı. Necef'e giren bedeviler dışarı kovuldu ve 1 ve 2 Kasım günleri Aniza kampının çevresinde gösteri yapıldı. Nerdeyse bir dövüş yapıldı, birkaç el silah atıldı, bir deve öldü, üç silah çalındı ve epeyce mal yağmalandı. Askeri güçle desteklenmeyen Hamit Han durumla baş edemedi.

Necef'teki olaylardan bağımsız olarak, Hilla güneyindeki Fırat kanallarını yeni hasat mevsiminde gözlemsiz bırakmanın doğru olamayacağı bir zamana gelinmişti. Bir Siyasal Memur olan Yüzbaşı Balfour, Necef'in kenarındaki zengin tarımsal bölge olan Şamiya'ya atanmıştı Samawa'ya kadar bütün bölgeye bir ön denetim yapmak için şeyhlerden kurulu bir korumayla yola çıktı. Orada ikinci Siyasal Memur Yüzbaşı Goldsmith'e rastladı. O da benzer bir korumayla Hilla'dan yabani aşiret bölgesinde dolaşmıştı. Yüzbaşı Balfour ırmaktan aşağı inerken Necef'e de uğradı ve kent şeyhleriyle Aniza arasında bir anlaşma yaptı. Ancak Samawa'dan geri döndüğünde anlaşmanın koşullarının yerine getirilmediğini gördü. Onu görmeye kent şeyhlerinin ikisi, Hacı Atiya'yla Kâzım Subhi geldiler. Onlara baskı yapılınca, Hacı Atiya'nın gizlice kışkırttığı bir ayaklanma oldu. Yüzbaşı Balfour, Hükümet bürosuna üç kere kalabalık tarafından saldırırken, yerini bırakmadı. Sonunda Kilitdar'ın korumasında bırakmaya razı geldi. Kilitdar'ın evi bürodan uzaktı. Ayaklanmalar büronun yağmasıyla durmadı. Aynı gün ve daha sonra, benzer ayaklanmalar Kufe'de de oldu. Orada hükümet temsilcisi yerel şeyhleri çağırarak işleri eline aldı. Irmağın daha aşağısında Abu Şukayir de, Şamiya bölgesinin Siyasal Memurunun merkezi olması düşünülen yerde de ayaklanma oldu. Abu Şukayir'de ayaklanmaya karşı çıkacak kimse olmayınca oradaki büro yıkıldı. Hâlâ askerce desteklenmeyen Yüzbaşı Balfour, yardım için büyük müçtehit Muhammet Kâzım Yazdı'ya başvurdu. Onun verdiği öğüt üzerine Hacı Atiya ve Kazım Subhi affedilmelerini istediler ve affedildi-

ler. Kent normal yaşamına döndü. Kırsal kesimde, vereceğimiz tohumlarla ve hububat ekmek üzere ödünç verdiğimiz paralarla kanalları temizleyen şeyhler, geçerli düzeni korumaya söz vermişlerdi. Sözlerini de tuttular. Arazi sahibi seyitler de bize yardım ettiler. Şii oldukları için Türkler'in Kerbela ve Necef'e 1915 ve 1916'da yaptıkları ve Hilla'nın Kasım 1916'daki yağması dolayısıyla Türkleri sevmiyorlardı. Seyit olmalarında büyük etkileri vardı ve bu etkiyi bizim için kullanınca, dengeyi bizim yararımıza bozuyorlardı.

Bu arada Samawa'da işler doğru gitmemişti. Oradaki seyitlerin başı Taffar eski bir dosttu ama oradaki aşiretlerin yönetimi özellikle güçtü. Hepsi birbirine karşı davalarla küçük parçalara bölünmüştü. Hepsi geçimini ırmak trafiğini soymaktan çıkarıyordu. Bir taraftan yardım isteyecek güçlü bir şeyh yoktu, diğer taraftan küçük liderler ve aşiret halkı, düzenin ve hükümetin gelmesini istemiyordu. Savaşın ilk zamanından beri Samawa ikiye bölünmüştü, biri etkin bir Türk yandaşı, öteki, Seyit Taffar da İngiliz yandaşı olup çölde, yakındaki Acaymi'nin kampında, bir yıl tutuklu kalmıştı. Bağdat düştükten sonra serbest bırakılmış ve Samawa'ya dönmesine izin verilmişti ama yardımsız düzeni koruyamamış, bu nedenle de işler kötüden en kötüye gitmişti. Beni-Huşayim bütün yetkeye karşıydı ve Yüzbaşı Goldsmith, Kasımda asker desteği olmadan gönderildiğinde, kendisini kaçırmak için bir girişim yapılmıştı. En kötülerin çamurdan kulelerini yıkarak cezalandırmak gerekiyordu. Bundan sonra bölge sakinleşti ve ticaret yolları açıldı. Burada da başka yerlerde olduğu gibi, çöken aşiret düzenini tekrar kurduk. Hilla ve Şamiya'daki gibi başta gelen şeyhleri destekleyerek aşiret üyelerinin davranışlarından onları sorumlu tuttuk. Sulamada ve tarımdaki gelişme umudu bize yardımcı oldu.

Sivil halkın acil yiyecek gereksinimi, ordununkinden az olmamak koşuluyla, zengin Fırat yöresinin önemini arttırıyordu. Türk ve Almanlar'ın Bağdat'ı geri alma olanağı azalıyordu ve dolayısıyla hatlarımızın arkasını işgal etme olanağı doğuyordu. Sivil Müdür, Fırat'ı, Aralık başında dolaştı ve verdiği öğüde

göre ırmağın çeşitli yerlerine küçük birlikler yerleştirildi, ama Necef'in içine konmadı. 40.000 nüfuslu kente çok asker konması gerekecekti ama 11 km. ötedeki Kufe'deki karışık gücün, dolaylı olarak sakinleştirici etkisi olacaktı. Aldatılmaktan korkup uzak duran Hacı Atiya dışındaki Necef'in kent şeyhlerini dolaşması sırasında Sir Percy Cox, Kufe'de sorguya çekti. Sivil Müdür kısa bir gezinti için Necef'e gelince, Hacı Atiya onu görmek istedi ama bu sefer Bağdat'a gelmesi söylendi. Verilen bütün güvencelere rağmen hep korku içinde yaşadığından orada yüzünü göstermeye korktu. O vakitler daha bilinmediğine göre, Hit'te Türkler'le ilişki kurup bol parayla dönmüş ve çok güçlü bir propaganda kampanyası açmış olan Acaymi'ye bağlanmıştı.

12 Ocak 1918 sabahı, Kufe'ye yeni gelen Hint süvari birliği, Necef dışındaki düzlükte eğitim yaparken, Atiya'nın adamlarından 150 kişilik bir çete duvarlardan askerlere ateş açtı. Bir askeri öldürüp birini de yaraladılar. Süvari, kutsal kente ateş açmadan yürüdü. O sırada birliğin komutanı Necef'teydi. Adamı, Mişrak mahallesi şeyhi Hacı Sa'ad, kentin kapısından güvenle dışarı çıkardı. Bu şeyh, şeyh Sa'id Mehdi ile ve daha az önemli şeyhlerle birlikte, 14 Ocak'ta, Kufe'de Yüzbaşı Balfour'u görmeye gitti ve hepsi düzeni korumak için Necef'e geri gönderildiler. Ertesi gün Kâzım Subhi, Kufe'deki Siyasal Memura acele gelmesi için gönderilen buyruğa uyarak gitti. Kendini terkedilmiş ve yalnız bulan Hacı Atiya, çölde Acaymi'ye kaçtı. Necef'e 500 tüfek veya para karşılığı cezası kondu ve vadesi olan 1 Şubat'ta ödendi. Aynı gün Yardımcı Siyasal Memur, Yüzbaşı Marshall küçük bir korumayla Necef'e geldi ve Doğu Kapısı'nın hemen dışında, Hacı Atiya'nın inşa ettiği ve sahibi olduğu hana yerleşti.

Yüzbaşı Marshall bu son derecede güç işe olağanüstü uygun biriydi. Farsça'yı akıcı biçimde konuşacak kadar biliyordu. 10 ay, kutsal Şii kenti Ka"(z)imayn'de Yardımcı Siyasal Memur olarak çalışmış ve çok sevilmişti. 1918'in Yazı'nda İngiltere'ye dönüp evlenmek istemişti ama Necef'deki atama ona

teklif edildiğinde bu kadar büyük bir sorumluluktan mutlu olmuştu. Ka"(z)imayn'deki dinsel arkadaşlarından iyi çalıştığının belgesini getirdiğinde Necef'deki imamlarca tutulmuştu. Hacı Atiya kanun kaçağı ilan edilmişti ve çöldeydi ama kimsesi yoktu. Denildiğine göre, Acaymi'yi terk etmişti ve hükümetimizden affını ümid ediyordu. İkisi çocuk, onun peşinden gitmeyen üç oğlu, ailenin kadınlarıyla Bağdat'a gitmeye karar verdi. Gitme hazırlığı yaparken, birden kaçıp sürgündeki Acaymi ile birleşip kanun kaçağı ilan edildiler. İleri gelen suçlulardan Hacı Sa ad'ın oğlu Kerim daha önce kaçmış ve o da kanun kaçağı ilan edilmişti.

Kentin güvenliği için ilk ve en önemli yapılacak şey, polis örgütünün yeniden düzenlenmesiydi. Necef'ten toplanan polis gücü şeyhlere boyun eğiyordu. Bağdat'tan bir Şii polis birliği, Kut'tanda başka bir polis birliği gönderildi. Geriye kalanının Necef dışından toplanması buyruğu verildi. Yüzbaşı Marshall'ın teklifi üzerine, namımıza hareket ederken şeyhlere verilen harçlıklar kesildi. Bu karar yerinde ve adaletliydi, çünkü şeyhler görevlerini yapamamışlardı ve yerlerine bir İngiliz Subayı atanmıştı. Bu bakımdan onlara herhangi bir ayrıcalıklı durum verilmemesi, önemliydi. Birkaç yıldır düzensiz toplanmakta olan belediye vergileri düzene sokuldu. Sağlık bakımından son derecede kötü durumda olan kentin temizliği ele alındı. Ov"(z) vakfı paraları, savaş dolayısıyla dağıtılamadığından, onlardan bu iş için yararlanıldı. Ayın sonunda Yüzbaşı Marshall, kentin içme suyu sorununu düşünüyordu. Bu çok çabuk çözülmesi gereken bir işti. Bu kadar yararına rağmen, dürüst bir hükümetin yaptıkları herkesçe kabul görmüyordu. Düzensizlikte çıkarı olanlar, kent aşiretlerinin ayaktakımı, hatta küçük seyitler gibileri, gizlice hükümete karşıydılar. Tüccarlar ve daha yoksul sınıftakiler, Seyit Muhammet Kazım Yazdı ile birlikte ona bağlı olanlar, kent şeyhlerinin boyunduruğundan kurtulmaktan ve düzenli koşulların gelmesinden mutluydular.

Son anlaşma, artan Türk entrikaları dolayısıyla gecikecekti. Mart'ta, 15. Tümen Hit'i alıp Ana'ya saldırınca bütün belgele-

riyle bir Alman irtibat subayı elimize geçti. Bu belgelere göre Necef'te, Necef merkez olarak aşiretler arasında ayaklanmayı kışkırtacak bir İslam ayaklanma komitesi vardı. Komitenin yüz kadar üyesi vardı ama aralarında ileri gelen şeyhlerden kimse yoktu. Başkanları "Bahır el Ulum" ailesinden bir seyidin oğlu olup Bağdat düşünceye kadar Cihadı savunmuştu. Plan iyi düzenlenmişti. Eğer İngiliz Hükümeti kutsal kente karşı bir önlem alsaydı Türk-Alman propagandasına iyi bir malzeme olacaktı. O kadar kötü kullandıkları ayrıcalıkları ellerinden giden kent şeyhleri verimli bir alandı ve Orta Fırat'taki Siyasal Memuru öldürme girişimi de olduğuna inandıracak bir neden varsayılıyordu. Alman irtibat subayı bu işin ne kadar içindeydi bilmiyorduk. Plan tam uygulamaya geçmeden, patlama erken olmuş ve İngilizler o bölgeye yerleştirdikleri dört subaydan birini kaybetmişlerdi. Yüzbaşı Marshall, Necef'in dışındaki evinde, 19 Mart'ta sabaha karşı, 12 kişilik bir çete tarafından öldürüldü. Katillerden ikisi Hacı Sa ad'ın oğulları, üçü polislikten atılmış kişiler ve başkanları kiralanmış bir kabadayıydı. Bu düzeni kuranlar Hacı Sa ad ve Kâzım Subhiydi.

Bağdat, Kerbela, Hilla ve Ka'(z)imayn'daki kamuoyu Necef'deki isyancıları suçluyordu. Yasa tanımazlıklarıyla tanınmış iki küçük şeyhin bu işe karışmış olmaları diğerlerini sessiz tutuyordu ama hepsi dikkatle Necef'e bakıyordu. Eğer Kutsal kente karşı ciddi önlemler alınsaydı, Türkler'in kışkırtacakları birtakım bağnaz duygulara neden olurdu. Asıl tehlike ise ters yöndeydi. Bir İngiliz subayını öldürenleri cezalandırmamak, diğer subayları Türk altınlarıyla davranan, Hacı Sa ad gibi serserilerin eline düşürürdü. Bu sırada talihimiz çok yardımcı oldu ve Hit'e ilerledik, Ana'ya da saldırdık, Türkler'in zayıflığını göstererek onları Necef ve Acaymi'den çok uzaklara attık. Ne kentteki isyancılar ne de Sa'dun aşireti başkanı onlardan bir yardım bekleyebilirdi.

Ancak din adamlarına elden geldiği kadar dokunmayarak ve duvarların içindeki kutsal kente ve türbeye saldırmayarak, asilere boyun eğdirecek önlemler aldık. Necef bir asker kordo-

nuyla sarılarak taze içme suyu kesildi. Kent halkı duvarların içinde bulunan birçok kuyudan tatsız bir su içebilirdi. Duvarların hemen dışında kazılan topraklardan oluşmuş tümsekler vardı. İngiltere Hükümeti'ne bağlı kalmış ve Kut polisine sığınma hakkı vermiş Seyit Mehdi'nin bölgesine bakan Huvayiş tepecikleri 7 Nisan'da işgal edildi ve bir iki gün içinde duvarlardaki bütün kuleler işgal edildi. Bütün bu eylemlerin süresince kente karşı tek kurşun atılmadı ve büyük müçtehit Seyit Muhammet Kâzım Yazdı ile dostça iletişim sürdü gitti. 10 Nisan'da katillerin ve zanlılarm tarafımızca hazırlanan listesine göre, 110 kişiden 102'si elimizdeydi. Hacı Atiya'ya Anizalı dostlarımız saldırdı, o da Nisan'ın sonundan önce Samawa'da teslim oldu. 4 Mayıs'ta kuşatma kaldırıldı.

Katilleri yargılamak için bu konuda uzman üç subaydan oluşan bir mahkeme kuruldu. Yargı Arapça yapıldı. 13 kişiye ölüm cezası verildi. (Birinin cezası başkomutan tarafından sürgüne çevrildi.) Beş kişi yaşam boyu sürgüne gönderildi. İkisi daha kısa süre için sürgün edildi. 100 zanlı, savaş esiri olarak Hindistan'a yollandı. 30 Mayısta idamlar yerine getirildi.

Aynı günün ikindi vakti, Necef Kilitdar'ının evinde kendiliğinden bir toplantı oldu. Yörenin ileri gelenleri, kent halkı ve yerel şeyhlerin temsilcileri Siyasal Memura bir kılıç armağan ettiler. On gün sonra başkomutan kente resmi bir ziyarette bulundu. Kapıdan girerken koyunlar kurban edildi. İran şahı Nasreddin Şah'ın ziyaretinden beri böyle bir şey görülmemişti. Bundan sonra Kilitdar'ın evinde ileri gelenlerin ve şeyhlerin bulunduğu bir resmi kabul verildi. Bu resmi kabulde verdiği söylevde Başkomutan, Siyasal Memurdan kentin yönetimi için bir belediye kurmasını istedi ve kentin içme suyunun iyileştirilmesiyle ilgileneceğini söyledi.

İşgal ettiğimizden beri oluşan bu en güç durum çözülmüştü.Bunun bir taraftan askerlerin ve diğer taraftan vekil Sivil Memur Albay Wilson'un (Sir Percy Cox, İngiltere'de bir konferansa gitmekteydi.) ve yüzbaşı Balfour'un başarısı olduğuna Irak'ta inanılıyordu. Gerek Necef, gerekse Kerbela bir kayna-

ma odağıydı. Irak'taki işlerden dolayı olduğu gibi İran'daki bir olayın tepkisi de, bir eylem doğurabilirdi. 1918'de Tebriz'den Türkler'in ilerlemesini durdurmak için İran'a, İngiliz askerlerinin gönderilmesi kutsal kentleri heyecana getirdi. Mollalar toplandı, öğrenciler bir yerden bir yere koştu. Tarımla uğraşan komşu aşiretler bununla hiç ilgilenmediler. 1918-19 kışında huzursuz müçtehitleri, bazılarını, ilerde anlatılacağı gibi, gündelik siyasette bize karşı olmak, geçici olarak ilgilendirdi. Necef ve Kerbela'daki Şii dinsel önderlerin Irak'ın dengesini ne kadar bozabilecekleri Mezopotamya sorunları içinde kuşkulu bir etkendir. Bütün söylenebilecek, herhangi bir yerel memnuniyetsizlikten, örneğin hoşa gitmeyen bir kuraldan veya kuru bir mevsimden dolayı İngilizlere karşı davranmalarıdır. Diğer taraftan, barış ne kadar uzun sürerse, ülkenin insanları, onu parasal olarak değerlendirecek ve ne kadar kutsal olursa olsun, hiçbir sınıfa kapılıp barışın bozulmasını istemeyeceklerdir.

Kerbela ve Necef'deki olaylar anlatılırken Aniza'nın işbirliğine ve gereksinmelerine değinmiştik. Bu büyük bedevi konfederasyonu Fırat'tan Suriye sınırına kadar, Suriye Çölü'nde dolaşmaktadır. Kuzeyde Halep'e kadar çıkmakta ve kuzey bölgelerde Fırat'ı geçip, Bilih ve Habur hattı boyunca, Asur köylerine yakın düşen tepelerin barındırdığı zengin otlaklıklarına yerleşmektedir. Güneyde Nufuz'un değişen kum tepeleri, Aniza göçünün sınırıdır. Nufuz İbni Raşid'in Şammar aşiretinin kış otlağıdır. Kuzeydoğuda da, Aniza, Fırat'ı, Cezire'ye (Suriye'nin kuzey ve kuzeydoğu bölgesi, ed.), nerede geçerse geçsin, Şammar'la komşu (veya düşman) olmaktadır. Yalnız, burada Şammar, Beni-Raşid'i değil, Cerba ailesini takip etmektedir. Aniza'nın sandviç gibi Şammar dilimlerinin arasında kalmasının nedeni, onların Arabistan'dan göçlerinin tarihindedir. 18. yüzyılın ortasında, Şammar, Nufuz'un kuzey kenarındaki sınırlarından taşarak önlerindeki bozkırlara yerleşmişlerdi, yerleşiklerin topraklarının yanlarına iterek, Suriye Çölü'nü doldurdu. 50 yıl sonra Kuzey Şammar'ın başına aynı şey geldi. Nufuz'un güneybatı köşesindeki Aniza kendinden öncekileri Fırat üzerinden, hatta Cezire'de, Habur ve Bilih'e gitmelerini

önleyerek, itti, Yayl'deki akrabalarından ayrı düşen Cezire'deki Şammar, Necd'de, Cerbe ailesinden başka liderler seçti ama kuramsal olarak İbni Raşid'inkilerle bir kaldılar ve bazı kereler Cezire'den bir şeyh Arabistan otlaklarına sorgusuz gidebildi. Diğer taraftan ne vakit Şammar'la Aniza bir araya gelse bir anlaşmazlık patlak verir. Aralarındaki anlaşmazlık hiçbir vakit bitmez.

Suriye Çölü'nde ve Cezire'deki Aniza, 250 bin kişi kadardır. Bilinmelidir ki bu hesap çok küçük bir veriye dayanmaktadır. Bedevi çadırları sayılmamıştır. Anizalar kabaca üçe bölünmüşlerdir. Efsanevi Bışır'den geldiklerini öne süren Amarat, Fahad Bey İbni Hadhal / Hazzal'ın liderliğinde Suriye Çölü'nün güneydoğu açısını işgal ediyor ve yazlarını Fırat yakınında geçiriyorlar. Nuri İbni Şaclan / Şa lan liderliği altındaki Ruwallah, Amarat'ın tam karşısında, Suriye tarafına yerleşmiştir. Gereksinmeleri için Amarat, Kerbela ve Necef'e döndüğü gibi, Ruwallah Şam'a dönmektedir. Üçüncü grup karışık olup Fadcan / Fad'an ve Sabac / Saba'dan oluşmuşlardır. Her ikisi de Amarat gibi Bışır'dan geldiklerini ileri sürmekte, onun için ikisine birden Bışır denmektedir. Fad'anlar Muğayd ailesini takip ediyorlar; Sabalar'da ise İbni Mürşid ve İbni Qucayşiş / Kuayşiş, önde gelen şeyhlerdir. Fahad Bey bütün Aniza'nın başkanı olduğu savını ileri sürmektedir ama hukuksal olan hakları ne ise de, eylemsel olarak Ruwallah üzerinde hiçbir hakkı yoktur. Fad'an ve Saba onun sözünü nadiren dinliyorlar, hatta Amarat şeyhleri de işlerine geldiği zaman onu dinlemektedirler. Bedeviler arasında başkanlık gevşek bir terimdir. Irak'ın Batı sınırında İbni Hazzal büyük addır ve Türkler Fahad'ın babasını Şithathah (Şisasa) vahasıyla Kerbela arasının kaymakamı yapmaya çalışmışlardır. Kendisinin Fırat'tan çıkan kanalın ucunda, ırmak fellahlarınca bakılan birkaç dönüm tarım arazisi vardır. Bu nam oğluna miras olarak kaldı. Osmanlı'nın bu en cesaretli kandırmaca girişimiydi ama bir bedevi şeyhi, bir Türk efendisine hiç benzemiyordu. Fahad Bey'in sabit bir yeri yoktu. Kış sonunda ve ilkbaharda Suriye Çölü'nün ot dolu alçak vadilerinde bulunur. Çevresinde ikiyüz

kadar dağılmış çadır bulunur ve bu ona dokunulmazlık sağlar. Deve sürüleri kampın çevresinde kilometrelerce dolaşır. Çevresindeki develileri, geçen kervanlardan haraç alırlar. Yaşlı şeyh, konuk kabul çadırında değerli halıların üzerinde, arkasında şahin ve tazıları, surla çevrili kentlerin, merkezdeki Arap şeyhlerinin yüksek sarayları, silahlı köle askerleri ile, rekabet edemeyecekleri aşiretli olmanın onuru ile oturur.

Bağdat'ın alınışından birkaç ay sonra İbni Hazzal Bağdat'a geldi ve İngiliz makamları tarafından onurla kabul edildi. Onunla alışkanlık olduğu üzere bir anlaşma yapıldı. Ona bir harçlık ve sınırlarımızda barışı koruma görevi verildi. Düşmanlarımızı kendi düşmanı olarak görecek ve çölden malların geçmesini önleyecekti. Türkler'e veya bağlaşıklarına karşı Aniza'nın bozuk aşiret disiplini dolayısıyla etkin bir işbirliği yapamadı. Onların başkanlarından çok daha iyi baskın önderi olan, çöldeki Siyasal Memur Albay Lechman'm dürtmesiyle, Şam'a veya Hayl'e giden birçok kervanı durdurdular. Yakalanıp bize verilen malların değeri Fahad'a verilen harçlıktan çok fazlaydı. 1917-1918 Kışı'nda, Aniza, İngiliz yönetimiyle olan ilişkilerinden çok yararlandı. Irak'ın üzerindeki açlık çöldekileri öldürebilirdi ama Fahad'ın aşireti bizden, sabit fiyatlarla düzenli olarak mısır ve hurma aldı. Düşman toprağının sınırında olan Saba ve Fad'an, Türkler ve Almanlar'dan ayrı davranış gördüler. Aç kalan yığınlar Suriye çölünü geçerek Fahad'a sığındılar ve onların yiyeceklerini paylaştılar. Ocak ayında 100.000 Bedevi Şisasa yakınlarında çadır kurdu. Kendi ünlü köpek ve atları gibi, nazik ve uysal olan bedevi ler hiçbir karışıklık çıkartmadılar, verilen yiyecekleri gönül borcuyla kabul ettiler ve ilkbaharda, vadiden yeşil vadiye giderek, birbirleri ile olan davaları ile ilgilenerek, savaşta onlara verilen görev olan Türklere karşı düşmanlığı unuttular.

Yerleşik hükümetlerle iletişim biçimi değişmezdi. Bugün kuzey Şammar'la olan ilişkimiz Suriye'deki gibidir. Türkler'in Osmanlı düzeninin dışındaki uyruklarına sempatileri hiç yoktu. Bütün bedevilerle olan ilişkileri başarısızdı. Şammar Cerba ise rakipleri Aniza'ya göre daha şanslıydı.

Yerleşim yerleri Suriye Çölü'ne göre daha erişilebilirdi. Türk Hükümeti kolunu uzatarak arada bir, bir darbe indiriyordu. Son kere 1911'de, o vakit Bağdat valisi olan Nazım Paşa, kurmaybaşkanı tarafından ustaca yönetilen bir askeri birlik göndererek, Şammar aşiretlerini taşınır malları ve büyük baş hayvanlarıyla çevirip, on yıllık gecikmiş koyun ve deve vergilerini aldılar. Cerba ailesinden Ferhan el Cerba'nın 15 oğlu o vakit ve şimdi, değişken bir önem ve eylemle aşireti yönetmektedir. En büyükleri, yaşlıca biri olan, el Asi en üst şeyh olup aşiret üyelerinin iyi davranışlarından sorumluydu. Her vakit resmi Osmanlı dünyasıyla temasta olan, aşiret namına onlara aracılık yapan, daha genç kardeşi ÿumaydi; Türkler tarafından zaman içerisinde daha çok sevildi ve Bağdat'ı ele geçirmemizden sonra; onu kesinlikle onların tarafında bulduk. Kuzeyde, uzaklarda, Nusaybin tarafındaki otlaklarda olan el Asi akıllıca orada kalmayı yeğledi. Bir süredir Necd'de bulunan bir diğer kardeş, Faysal bey, Mekke'ye Şerif'e saygılarını bildirmeye gitti.

Cerba'ya bağlı Şammar aşireti, kışın Irak'ın sıcak havasına gelmeye alışmıştı ve bir dünya savaşı için, onların bu törelerini değiştirmeleri gerekmezdi. 1917 Sonbaharı'nda aramızda gözüküp 1.000 çadır kurdular. Önderleri Ferhan'ın bir başka çocuğu olan Abdülaziz Bey'di ve onun da, kendi oğlu Acil el Yaver, bin çadırla peşinden geliyordu. Yaklaşanı vur emrini almış, Fırat ve Dicle arasındaki askeri birliklerimiz, denizdeki gel-git olayına benzeyen ve doğal yasalara uyan bu biçimdeki bir aşiret göçünü, önleyemezdi Şammar'a otlaklar ayrıldı, yiyecek ve biraz harçlık verildi.

Bir iki hafta sonra Faysal Bey, Mekke'den, Şerif'ten getirdiği tanıtma mektuplarıyla geldi. Bu tanıtma mektuplarına dayanarak, kardeşi ve yeğeni ile buluşmaya çağrıldı. Hep birlikte Kuzey Cezire'de, Türkler'e karşı eylem planlandı. Ama akrabalar birbirleriyle hemen aykırı düştüler. Erken baharda Abdülaziz ve Acil, birlikte gelenlerle, Türk topraklarına döndüler. Güney Cezire'nin iklimi ne kendilerine, ne de develerine uy-

gun olduğu için, hiçbir koşul altında orada kalamazlardı. Bağlaşıklar tarafından Şerif'i ziyareti dolayısıyla yakından tanınan Faysal Bey birkaç çadırla geride kalıp, kendisinin Şammar Cerba'nın şeyhi ve önderi olduğunu söylüyordu. Abdülaziz ve Acil el Yaver Türk bölgesine geçince Türk tarafına katıldı (zaten başka bir şey de yapamazdı). Osmanlı güçlerine son derecede zayıf bir yardımda bulundular ve ateşkesten sonra yine bizim tarafa geçtiler.

Bağdat'ı alır almaz Kürt aşiretleriyle ilişkiye geçtik. Osmanlılar'ın Doğu sınırlarındaki Kürtler'le olan ilişkileri, bir taraftan onları kontrole çalışmak, diğer taraftan isyanlarla uğraşmaktı. 1908 Anayasası'nın ilanından beri karışıklık azalacağı yerde çoğaldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sözleri ve onun verdiği umutlar, sonra yaşanan düş kırıklığı karışıklığın nedeniydi. Bütün bu aşiretler belirsiz bir ırksal özerklik istiyordu. Bu istek hiçbir vakit uygulamaya konmamışsa da, savaştan önce uyrukları olan ırklara göre, Osmanlı'ya ait her şey onlara mutsuzluk veriyordu. Bağdat kentindeki Osmanlı gücü anlamsızca yetersizdi. Bu yetersiz gücün baskısı altına alınan yalnız Kürtler değildi. 1911'den 1913'e kadar Salarüdevle'nin İran sınırında çıkardığı isyan, Türk Hükümeti'nin hırsını arttırmakla beraber, güçlükleri de arttırdı. Küçük Zap suyunun güneyindeki sınır bölümünde en önemli aşiretler, Hemavend ve Caf'dır. Öncekiler Süleymaniye bölgesinde yerleşiktirler, sonrakiler ise göçerdir. Diyala ırmağının sol kıyısındaki Sallahiye'den İran tarafındaki Merivan'a kadar dolaşırlar. Bunlara ek olarak yarı Türk yarı İranlı Baclanlar'ın da hesaba katılması gerekir. Türk bölümü o taraflarda önemli bir siyasal etken olan Hanikinli Mustafa Paşa'nın etkisi altındadır. Meşrutiyetin başlarında, Osmanlı Hükümeti Şeyh Barzani'ye karşı yaptığı siyaset dışı eylemle Hemavendler'in düşmanlığını kışkırttı. Barzani ailesi Süleymaniye'de en önemli aileydi. Eyleme göre değil, kalıtımsal olarak kutsal sayılıyorlar ve çevredeki bütün aşiretleri etkiliyorlardı. Şeyh Sait barışı bozan biriydi, ama yaygın bir üne sahipti. Musul'da kısa bir süre için sürgündeyken, 1909 yılı Ocak ayında, aydınlatılamayan bir şekilde öldürüldü. Ha-

mavend aşireti öcünü almak için ayaklandı. Yaptıkları yıkmayı, yağmayı durdurmak için atılan zayıf adımlar onların İran tarafına geçmelerine neden oldu. Oradan köylere ve Türk konvoylarına saldırıyorlardı. Temmuz 1910'da onlarla bir anlaşma yaptı ve onların boyun eğmesini kabul etti. Elindeki güçlerin az olması nedeniyle uzlaşmaya varan Nazım Paşa, Nisan 1911-de anlaşmayı bozdu. Hemavend tekrar karışıklığa başladı. 1912'de ülkeyi barışa yöneltmek için bir tertip düşünüldü: Sultan Hamit'in zamanındaki Hamidiye Alayları'nda olduğu gibi Kürtler'den sınırı koruma birlikleri kurmak. Az miktarda Hamavend, Caf ve Dizai askere katıldı, bu durumda hiçbir gelişme olmadı. Savaşın başlangıcında hâlâ Hemavend isyandaydı.

Caf aşiretine gelince, 1910 yılının sonunda onlardan ağır bir vergi alınmak istendi. Meşrutiyetten beri hiç veya pek az vergi ödemişlerdi. Caf'ı bir zamanlar yöneten aileden ve halen aşirette bir yetkesi olan Beyzade Mahmut Paşa, Musul'a çağrılıp bir yıl orada tutuldu. Bu siyaset kesinlikle etkisiz oldu. Sonra tutum değiştirildi ve Mahmut Paşa'ya evine dönme izni verildi. Bundan sonra yapılan görüşmeler bir sonuç vermedi. Savaşa kadar bir sonuç alınamadı.

Savaştan beri göçlerine izin verilmediği için Türkler'e karşı nefret arttı. İnatla, bağlı oldukları dinsel önderleri küçük düşürülüp kendilerinden para sızdırıldı. Savaşın ilk günlerinde, Cihad propagandasından önce, Kürtler'den başıbozuk süvari alayları yapmak için uğraşıldı. Küçük bir birlik Şucayba / Şu'ayba'da çarpıştı. İyi savaştıkları halde Türkler'den kötü işlem gördüler. Kürtler evlerine dönüp, savaş boyunca Türkler bize karşı düşman olmaları için çok uğraştıkları halde, tek bir atlı vermediler. Türk propagandasının başarı kazanmaması dinsel önderler yüzündendi. Hep birlikte Cihad'a karşı çıktılar ve bunun Türkler'in büyüme istekleri olduğunu ve onların Kürtler'in kalıtımsal düşmanları olduklarını söylediler.

Ruslar'ın gelmesiyle duruma bir aktör daha girmiş oldu. Ruslar'ın doğu yanımızda olmaları bize yardımcı olacaktı. Erzurum'un Şubat 1916'da düşmesinden sonra Kazak güçleri

İran içinde ilerleyip Mart'ta Kirmanşah'ı aldılar. Orada Rus generallerinin enerjisi azaldı ve Kirmanşah -Kut yolundan ilerleyerek, üzerimizdeki baskıyı hafifletmediler. Haziran'da Kut düştükten sonra küçük bir Kazak birliği Puşti-Kuh üzerinden cesaretli bir keşif yaptı. Orada özerk İranlı yönetici olan vali Müslümandı ve dolayısıyla Türkleri tutuyordu. Kazaklar Dicle üzerinde Ali Qarbi'de sıcaktan yorgun ve susuz olarak göründüler. Aralarından üçü Basra'ya gitti; ordu komutanınca onlara nişan takıldı. Astragan kalpakları ve ağır paltoları, Araplar'ın beyaz entarileri ve İngilizler'in haki elbiseleriyle çelişki yaratıyordu. Halk onları merakla seyretti. Eğer Rus ordusunun öncüleri iseler, aynı zamanda Rus ordusunun artçılarıydılar. Rus orduları Hanikin'i kısa bir süre için, iki saat işgal edip yağmaladıktan sonra, bir daha kalpaklı uzun paltolu kimse, sınırlarımızda Nisan 1917'ye kadar gözükmedi. O vakit Kasrı-Şirin'e girdiler ve Hanikin'i tekrar aldılar. Kirmanşah'taki varlıkları İran'daki durumu dengeledi. Orada Almanlar'ın ve Türkler'in entrikaları 1915 yılında İngiliz memurlarının İsfahan ve Şiraz'dan çekilmesine neden olmuştu. Yalnız erken davranamadığımız için Şiraz konsolosumuz Albay O'Connor'u düşman aşiretler tutuklayıp iki yıl ellerinde tuttular. Hanikin'e ilerleme, askeri değeri ne olursa olsun, Güney Kürdistan'daki siyasal durumu değiştirdi; Osmanlılar'dan bekledikleri reformlardan umutlarını kesince Rusları yardıma çağırmaya hazırlandılar.

Ruslar yaklaşınca bu duygular değişti. Herhangi bir ülkenin halkına Kazaklar'ın işgali ağır gelir. 1915-16 yılında Revanduz'da yaptıkları aşırılıklar Güney Kürtleri'ne güven vermedi. 1917 Martı'nda, Bağdat'a girdiğimizde, Hanikin çevresindeki Kürtler o yöndeki Türk sınırına kadar sorumluluğu almamız gerektiğini düşündüler ve bundan çok hoşlandılar. Kürt aşiretleri kendilerini bir ırk olarak kabul ettirmenin ve meşrutiyette düşündükleri Kürt özerkliğinin canlandırılması sırasının geldiğini ve bizim Bağdat açıklamamızda ırklara karşı tutumumuz ve isteklerimizin Türkler'inkinden ayrı olduğunu gördüler. Diyala'ya kadar ilerlememiz ve Türkler'in ırmağın batısına çekilmesiyle Kifri bölgesindeki Kürtler bizim bütün Hanikin bölge-

sini gecikmeden ele geçireceğimizi sanarak, Osmanlı güçlerinin işgalindeki yerleri boşaltıp, onlara levazım vermediler. Bağdat'a girdiğimiz andan itibaren, özellikle Nisan'da, Ruslar'la Kasr-ı Şirin'de iletişim kurduğumuzda, Siyasal Memur, askeri olanaklara bağlı olmakla beraber, bize karşı sevgi ile davranan Kürt aşiretlerini kendi yararımıza etkilemek için Hanikin'i ele geçirmemiz gerektiğini söyledi. Bu durum, askerleri dağıtacağımız için, askeri komutanlıkça uygun görülmedi. Ancak Hanikin'in lideri Mustafa Baclan'a orada bizim yararımıza düzeni koruması söylendi.

Nisan'da Ruslar kenti ele geçirdi. 1916 yılında Rusları atmak için Türkler'e yardım eden kent halkı, onların İngilizler'in bağlaşıkları olduğu ve yine İngilizler'in rızasıyla geldiklerini anlayınca, karşı gelmekten vazgeçti. Birkaç gün içerisinde, Baş Siyasal Memura gelen haberlerden, onların kentte terör estirdikleri ve halkı dehşet içinde bıraktıkları öğrenildi. Mustafa Paşa, bir İngiliz Siyasal Memurunun kentin çıkarlarını koruması için atanmasını rica etti. Dilekçesi, Ordu Komutan'ının önüne kondu. General Maude aynı düşüncede değildi. Yerel halka yaptığımız işlemlerin bağlaşığımızdan ayrı olmasının aramızda sürtüşme yaratacağından korktu. Baclan, Caf, Şerefbayni ve Talabani aşiretlerinden mektuplar, temsil kurulları ve Kızıl Robat'm ileri gelenleri gelmeye devam ediyor ve Ruslar'ın yaptıklarının büyük kızgınlık yarattığından ve halkın Türk tarafına kaçması dolayısıyla, amaçlarının oraları boşaltmak olduğunu anlatıyorlardı. Nisan'ın son günlerinde Mustafa Paşa'nın kendisi Bağdat'a gelerek durumu İngiliz makamlarına anlattı. Bu arada Türk Komutanı Ali İhsan Bey'in kendine yazdığı bir mektubu gösterdi. Mektupta Mustafa Paşan'ın Şahraban yakınındaki İngiliz güçlerine askeri değerde bilgi veren bir mektubunu yakaladağından söz ediyordu. İhanetle suçlanıyor ve acele cezalandırılacağını bildiriyordu.

Mustafa Paşa'nın dediğine göre, Ruslar'ın düzeni Türkler'inkinden beterdi. İran topraklarında halka dokunulmamıştı ama Türkiyeli Kürtleri düşman gibi görüyor ve bütün toplumsal sınıfların mallarını yağmalıyorlardı. Kendisi bizlerle dost olduğu

halde kırbaçlanmakla tehdit edilmiş, giysileri, atları ve yiyecekleri çalınmıştı. Kendi evinde saati, zinciriyle birlikte üzerinden alınmıştı. Ruslar aldıklarını ödemişlerse de değeri düşen kâğıt parayla ödemişlerdi. Kırsal kesimde sürü bırakmamışlardı. Hanikin çevresindeki ekinler biçilmiş veya yok edilmiş ve meyve bahçelerine bakmak yasaklanmıştı. Buğday ekmeği bulunmuyordu. En zenginler dışında herkes yersiz yurtsuz kalmıştı; Kifri'den Türkler'e göç vardı. Türkler'e yiyecek vermeyen Kifri halkı sakladığı yiyecekleri çıkartıyordu. Hanikin ve Kızıl Robat'dan gelen bilgiler Türkler'in Ruslara üstün tutulduğunu gösteriyordu. Bağlaşıklarımızın davranışlarıyla bize karşı getirdikleri duygusal değişikliğe örnek olarak, Sincabi aşiretinin başkanı Ali Ekber Han'la birlikte Hanikin'in 80 km. kuzeydoğusundaki Bamu Dağı'na kaçan ve amacı bize sığınmak olan 400 kişi, bize karşı önlem düşünüyordu. Ruslar'ın aşırılıklarının Türkler'e değerli bir yardımı olmuştu. Bize dost olan bir ırkın sürekli saygınlığını kaybediyorduk. Onların Ruslara olan düşmanlığı, Türkler'e araziyi Kızıl Robat ve Mandali'ye kadar açarak, tutunmalarını güç hale getiriyordu.

Mustafa Paşa'ya göre bağlaşıklarımızın varlığı gerekliydi. Ama yağma ve şiddetin durması ve bir işgal ordusu gibi davranmaları gerekirdi. Düzensiz el koyma yerine, bir başkanın altında bir yöntem getirilse, Kürtler Rusları beslemek için ellerinden geleni yapacaklardı. Yiyecek gereksimini karşılamak için önce tarımla uğraşanların dönmesi ve engelsiz çalışmaları gerekirdi. Halkın güvendiği, yönetimi eline alacak bir İngiliz temsilcisinin atanmasını ve korumasını yapacak bir birliği tekrar istediler. Karşılık olarak Hanikin ve Kızıl Robat ile iki kent arasındaki yolda düzeni korumayı, Türkler'in kanadındaki aşiretlere güven vermeyi ve gereksinimimiz olan silahları sağlayacaklarını anlattılar. Yine Mandali ve Kızıl Robat'dan levazım getirecekleri sözünü verdiler.

Rusya'da olan ayaklanmalar dolayısıyla Rus gücünün disiplini zayıflamıştı ve Hanikin bölgesinde geçici olduklarını bildikleri için olanlara aldırmıyorlardı. Yalnız bize bıraktıkları, çok kötü bir mirastı. Bu bilgi ve düşüncelere göre, Baş Siyasal

Memur abartıları düştükten sonra bile, durumun önemli olduğuna karar verdi. Askeri durum Hanikin'in işgaline izin vermese ve bir temsilci göndermemizin olanağı olmasa dahi, Kraliyet Hükümeti'ne gerçek durum ve çıkacak sonuçlar anlatılmalıydı. Siyasal Memurun anladığına göre, oraya gidecek Yardımcı Siyasal Memurun işi güç olacak ve onun doğrudan bir etkisi olmayacaktı. Ancak halka Rus askerinin aşırılıklarını durduracak bir engel gibi gözükecekti.

Genelkurmay, Hanikin'de olanların gerçekliğinden kuşku duyuyordu. Bağdat'tan bir Yardımcı Siyasal Memurun gönderilmesi bağlaşıklar arasında güçlük yaratacaktı. Bir İngiliz subayının onlarla birlikte oluşu bizim için saygı kaybı olacaktı. Düşüncelerine göre önceden Rus komutanıyla görüşülmeden bu adım atılmamalıydı. Rus komutanına da başvurunca, bunun zaman açısından olanaksız olduğunu söyledi.

Bu durum değişmedi. Kürt liderlerinden ve Hanikin tüccarlarından şikâyetler gelmeye devam etti. Mustafa Paşa İngiliz Hükümeti'nin konuğu olarak Bağdat'a yerleşti. Ailesi bazı aşiretlerin koruması altında kentin güneyindeki Bağça Dağları'na kaçtı. Evine Ruslar yerleşti. Aşiret koruması altında kadınları Şahraban'a getirmek için izin istedi. Ruslar, atları almayacaklarına dair söz vereceklerdi. Aşiretlilerin Kasr-ı Şirin bölgesindeki yollarda kötü davrandıkları ve Mustafa Paşa'nın Ruslara karşı dövüştüğü (her halde 1916'da) için izin vermediler.

Bağdat'tan bize gelen son bilgiye göre Hanikin tamamen temizlenmiş ve yağma edilen mallar sınırın öte tarafına taşınmıştı. İki kadın ve dokuz erkek öldürülmüştü. Öldürülenlerin ikisi Müslüman, diğerleri Yahudiydi. Yahudiler Rubleleri değiştiremedikleri için öldürülmüştü. Mayıs ortasında Rus Generali Kızıl Robat'la Kirmanşah arasındaki yolun güvenli olduğunu ve oraya gitmek isteyen tüccarların Kızıl Robat'daki Rus kumandanına güvenli yolculuk için başvurmalarını bildirdi. Ruslar'ın kurdukları düzen yetersizdi ve Kızıl Robat'dan sonra yolda karışıklık vardı. Mayıs sonundaki duruma göre, bizim etkimiz ve bizim siyasal bölgemizin altında olması gereken

Güney Kürdistan'daki aşiretler bütünüyle düş kırıklığına uğramış, gördükleri işlem yüzünden yabancılaşmışlardı. Geri çekilmekte olan Türkleri avlamaya hazır olan ve Türkler'e vermemek için yiyeceklerini saklayan Kürtler, Ruslar'ın vahşetinden kurtulmak için Türkler'e yiyecek depolarını açtılar. Türkler onları tamamen yoksullaştıracak kadar güçlü ve bu zengin tarım bölgesini harap etmek isteğinde değildiler. Ruslar ise gelip geçici oldukları için geleceğe kayıtsızdılar, dolayısıyla her şeyi yok ediyorlardı. Kürtler onların karışmasına karşıydılar, ama onları destekleyeceğimize dair kendilerine güvenilir kanıtlar verebilseydik, bize dönerlerdi.

Haziran sonunda Hanikin'i boşaltarak İran'a çekildiler. Cebel Hamrin içinde olarak, Türkler tekrar oraları işgal ettiler. Diyala'dan, Mahrut, Horasan ve Halis gibi büyük kanalların ağızlarını tuttular. Ba'kuba'nın güneybatısındaki tarım arazisinin bağlı olduğu bu kanallarda suyu kestiler. Ruz ve Mandali'nin değerli yiyecek üretimini ele geçirdiler. Balad Ruz'u Temmuzda ve Mandali'yi Eylül sonunda ele geçirdik. O vakit de Diyala kanallarını da ele geçirmiş olduk. Ekim'de Cebel Hamrin'in bir bölümünü ele geçirmemiz durumumuzu daha da güçlendirdi.

Ruslar'ın Hanikin'i yağmaya başlamasını Türkler tamamladı. Kifri ve komşu bölgelerdeki yiyecek sıkıntısı artıyordu. Ağustos sonunda Osmanlı ordusu Hanikin'den çekildiğinde, Türk saldırılarına karşı Bağça Dağları'nda sağlam mevzileri tutanlar kente döndüler. Baclanlar da Hanikin'in kuzeyindeki ekili araziye mısır ekmek için döndüler. Kifri'nin güneyindeki küçük aşiretlerin Mandali, Badra, Kara Dağ ve Şaykan (Şeyhan, ed.)'a göç ettikleri söyleniyordu. Alçak dağlarda hububatlarını saklamışlardı. Şimdi ya onları ortaya çıkaracak veya açlıktan öleceklerdi. Aşiretini petrol bölgesinde Tavk'un kuzeydoğusuna toplamış olan Talabani Şeyhi Hamit'e Kürt atlıları sığınmıştı. Yakın bağlaşık olan Davudi ve Talabani, yeter derecede güçlü olduklarından Türkler'den korkmadan yiyeceklerini meydana çıkardılar. Şeyh Hamit ve diğer liderlerle Eylül

sonunda temasa geçtik ve onların Türkler'in istediği desteği ve levazımı vermediklerini ve biz yardımlarına yetişebildikçe de vermeyeceklerini öğrendik. Bütün sürüleri kuzeye, Türkler'in erişemeyecekleri Zap suyuna doğru göndermişlerdi. Türkler de Kızıl Robat ve Hanikin halkına kötü davranarak yanıt vermişlerdi. Birçok önderleri, hele Süleymaniye'de önde gelen bir aileden bir kişi idam edilmişti. Türkler'e saldırıya geçmeleri için biz Kürtler'e herhangi bir güvence veremiyorduk ve Hanikin'i Aralık 1917'de ve Kifri'yi Nisan 1918'de alıncaya kadar da bir güvence veremedik.

Mezopotamya'nın hiçbir yerinde Hanikin'deki sefaleti görmemiştik. Ruslar'ın biçtiği ekinleri Türkler götürüp kenti açlık ve hastalığa bırakmışlardı. Yönetim işi başta bu iki düşmanla çarpışmaktan başka bir şey değildi. Bu savaş, o bölgeyi yakından bilen ve Kürtçe'yi akıcı bir şekilde konuşan Binbaşı Soane tarafından yönetildi. Aylarca, başarıldıkça büyüyen bir işle uğraştı. Sınırın iki yanındaki Kürtler yardım alınacağını duyunca dağlardan aktılar. Ölüm derecesinde aç ve tifüsten hasta insanlar ya yavaşça sağlıklarına kavuştular veya kamplarımız ve hastanelerimizde öldüler. Böylece, yaz başına kadar durmaksızın çalışan Binbaşı Soane bir yıllık istirahat aldı. Açlık ve hastalığa karşı savaş kazanılmıştı. Samawa'dan getirtilen Binbaşı Goldsmith, Bağdat'tan acele getirtilen mısırların yetiştiklerini ve enkazdan sonra yapılan köylerin ortaya çıktığını gördü.

Siyasal olarak Hanikin'in Kürtler'i, arada bir atalarından kalan eşkiyalığa yönelmeseler, sakin ve düzenin kurulmasında yardımseverlerdi. İlkbahar'da İran yolunu açtığımızda, Kazaklar'ın yaptıklarından dolayı bağlaşıklara karşı derin bir düşmanlık duyuldu. Yarı göçer Sincabi aşiretler konfederasyonunda en güçlü adam olan Ali Ekber Han, Alman ve Türk-İranlı entrikacıları saklıyordu ve İngiliz iletişim hatlarına tehlike arz ediyordu. Kirmanşah yakınındaki dağlarda olan köylü, uçaklarımızca bombalandı, komşu aşiretler Ali Ekber Han'a karşı çıktı, O da Türkler'e sığındı.

İran yolundaki tahribat Hanik yolundan fazlaydı. Geçen Rus ve Türk orduları köyleri tahrip etmişlerdi. Çatı kirişlerini, tahta su oluklarını yakacak olarak kullanmışlardı. Kışın şiddetli kar, yağmur ve çamur duvarların yıkımını tamamlamıştı. Topraklar sürülmemiş biçimde duruyordu ve eğer geride bir köylü kalmışsa o da açlıktan kaçamayacak kadar zayıf düşmesindendi. Kaçanlar için de güvenli bir sığınma yeri yoktu. Yalnız İran Kürdistanı değil, bütün İran kıtlık ve açlıktan kırılıyordu. Hazar Denizi'ne yürümekte olan General Dunsterville'in asker gücü, savaşı geçici olarak bırakıp İran'ı doyurmak için insancıl çabalara başvurdu. Halk yeterli güce kavuştuğu vakit, yolda ve İngiliz kamplarında yüksek ücretle iş buldu. Korkularını unutup dağlarda saklandıkları yerlerden dönenler fazla yiyeceklerini dağıtan ve aldıklarını nakitle ödeyen bu garip orduyla dostluk kurdular. Kürt işçilerini yöneten insancıl, rahat İngiliz askerleri, Hintçe, Arapça ve İngilizce karışımı bir dille konuşuyorlardı ama Kürtçe ve Farsça bilen dinleyicilerinin anlamadığı kadar, onlar da söylenenleri anlamıyordu. Açlık çeken çocukları kendi isteğiyle kundura boyacısı veya her işe yarayan çocuklar olarak kullanıyorlardı. Çocuklar yürüyüşlerde yanlarında yürüyor ve geceyi eski bir battaniyeye sarılmış olarak çadırlarının kapısında geçiriyorlardı. Bu çocukların yumurta, kayısı, elma ve benzer ürünlerle birlikte bozuk paraya da doymaz bir istekleri vardı. Hamedan'da çocuklara gezici mutfak veya Alwan-Rud'un bir kıyısında Ruslar'ın bıraktığı yıkıntıları kaldıran Sari-Pul köyü ve diğer kıyısmdaki başlamakta olan, delik deşik çadır bezi ve söğüt dallarından Pazar, İran yolu, ordularımızın peşinden gelenlere 1918 yazında unutulmaz anılar bırakacaktır. Kürt kaçakçılar, Bağdat'tan getirdikleri sigaralarla karaborsa ticaret yapıyorlardı.

5

MUSUL'UN ELE GEÇİRİLMESİ

Mezopotamya harekâtı, 1918 yazında, Kuzey İran'ın Türk saldırısından korunması için durmuştu. 1917 Sonbaharı'nda Türkler'in Gazze'de yenilmesi, Mezopotamya'ya Türk-Alman saldırısı olanağını kaldırdı ve Hanikin'i Aralık'ta ele geçirmemize olanak verdi. 1918 Mayısı başında ileri hareket başladı. Başkomutan Sir William Marshall, Kasım 1917'de Sir Stanley Maude'un ölmesi üzerine başa geçmişti; sıcaklar başlamadan Küçük Zap suyuna ulaşmak ve bu uygun yerden Musul'a, Eylülde saldırmak istiyordu. Kifri, Tuz ve Kerkük başarıyla ele geçirildi. Kerkük dışında, Kürt olan yerel halk bizleri hoş karşıladı. Kifri bölgesinde Hamit Bey Talabani'nin güçlü etkisi tarafımızaydı. Kerkük halkı çoğunlukla Türkmen olup Osmanlı'dan önceki, Selçuklar zamanında oraya yerleşmişlerdi. İngilizler oraya son derece de rahat yerleştiler. Büyük bir azınlık olan Hıristiyanlar (Asurlar ve Kildaniler, ed.) bizi coşkuyla karşıladı ve Müslümanlar kentin düzeni için iyi niyetle işbirliği yaptı. Doğu Kürdistan'da, Süleymaniye'de liderlerin ve ileri gelenlerin katıldığı bir toplantı yapıldı; varlıklı bir kişi olan Şeyh Mahmut Barzani başkanlığında geçici bir Kürt Hükümeti kurulmasına ve İngilizlere karşı dostça davranılmasına karar verildi. Şeyh Mahmut, Güney Kürtleri'ni temsil ettiğine dair mektuplar yazıp bize hükümetin dizginlerini vermeyi veya temsilcimiz gibi davranmayı önerdi. Ordunun askeri ve sivil ka-

natlarında, böyle uygun durumdan yararlanamamak, eşit olarak düş kırıklığı yarattı. Elimizdeki bütün taşıtların İran yolunda olması ilerlememizi engellediği gibi Kerkük'ten de çekilmemize neden oldu. Hıristiyan halka Bağdat'ta güven içinde yaşamaları, bir seçim olarak ileri sürüldü. Bir çoğu evini, toprağını bırakarak bundan yararlandı. Biz çekildikten sonra Türkler Kerkük'e geri gelip o evleri, toprakları yağma etti. Küçük bir Osmanlı gücü Şeyh Mahmut'un İngiliz temsilcisi atandığı Süleymaniye'ye girdi, kenti sıkıyönetim altına soktu ve Şeyhi Kerkük'e gönderdi. Şeyh Mahmut'un ailesinin çok saygıdeğer olmasından ve kendisinin güçlü etkisinden dolayı Türkler aşiretlerin ayaklanmasından çekindi ve onu serbest bıraktı. Bizim çekilmemiz Kürdistan'daki dengeleri değiştirdi. Türkler çok zayıf olduklarından bu olanaktan yararlanamadılar. Fransa'daki bağlaşıkların ve General Allenby'nin Suriye'deki Ekim yengisi dengeyi bizden yana değiştirdi. Mezopotamya'daki askeri gücümüz taşıt yokluğundan Kerkük üzerinden Musulu alamıyordu. Dicle üzerinden yürüyen anaordunun yanını korumak için küçük bir birlik Altın Köprü yönüne gönderildi. Çetin savaşlardan ve Kal'at Şarkat'ın altında Dicle boğazındaki güçlü mevzilerinden Türkler atıldıktan sonra 25 Ekim'de Kerkük tekrar işgal edildi. Çekilme yolları kuzeyden kesilmişti, bütün güç 30 Ekim'de teslim oldu. Bu arada Doğu birliği düşmanı Küçük Zap suyundan atmıştı ve Dicle birliği Musul'dan birkaç kilometre uzaktaydı. Türk ordusu komutanı Ali İhsan Paşa önemsenmez bir güçle kentte kalmıştı. Bütün ambarların ve kayıtların kurtarılmasını buyurmuştu. 1 Kasım'da emrini geri aldı ve bütün belgeler gönderildikleri Zaho ve Nusaybin'den geri döndü. Ali İhsan Paşa'nın ateşkes koşullarına göre teslim olup olmayacağı görüşüldükten sonra İstanbul'dan Paşa'nı kurtarılması buyruğu geldi. Musul askerlerimiz tarafından 8 Kasım'da işgal edildi ve bayrağımız hükümet konağına çekildi. 10 Kasım'da Ali İhsan Paşa Nusaybin'e gitti ve Musul tümeninin ilk Siyasal Memuru olarak Yarbay Leachman yönetimi devraldı. Kentin siyasal geleceği belirsizdi. Fransızlar, Rus devrimini ve koşullarda getirdiği değişiklikleri göz önünde bu-

lundurmadan, 1916 yılındaki Sykes-Picot Antlaşması'nı bağlayıcı buluyorlardı. Bu antlaşmaya göre bütün Musul kenti Fransızlara düşüyordu. İngiliz Hükümeti Bağdat'ta düzenlenen sivil idarenin Musul'a uzatılmamasını ve oranın salt askeri yönetimle yönetilmesini buyurdu. Birkaç ay içerisinde antlaşmanın Musul kentine göre değiştirileceği anlaşıldığından, güneyde uygulanan sivil idare oraya da uygulandı.

Musul kenti Bağdat'a göre karşıtlıklar gösterir. Hamrin Dağı'nın devamı olan Makhul Dağı'nın kuzeyinde yolun önemli bir bölümü kayalıklardan geçer. Bu Aşağı Mezopotamya'da taşan suların bıraktığı kumsal topraklarına göre hoş bir değişimdir. Cezire de, Dicle'nin sağ kıyısı dalgalı bir yayladır. Yalnız Sincar Dağı bu dalgalanmayı bozar. Sol kıyıda yayla, değişik uzaklıklarda, Kürt dağlarına kadar uzanır. Musul kentinden, ırmağın ötesinden görülen yakın sıradağlar, Güney Mezopotamya ovalarına alışan göze, hoş görünür. Dağların en yükseği 2300 m. üzerine çıkmaz ama son derecede diktirler. Ayrı sıradağlar aralarında dar ve ıssız vadiler oluşturur. Yollar bu vadileri aşmak için ya güç geçitlerden veya dar boğazlardan geçmelidir. Dağlarda su bol ve süreklidir. Vadiler meyve ağaçları, bağlar, ceviz, badem ve kavak ağaçlarıyla doludur. Dağ yamaçları bodur meşeyle kaplıdır. Cezire'de yalnız Tel-Afar'da su vardır. Sincar Dağı'nın dibindeki kaynaklar kükürtlüdür. Sincar suyunun tarımda kullanılmayan fazlası, Dicle'ye paralel Tartar / Sarsar vadisine akar ve Bağdat'ın kuzeybatısındaki tuz bataklıklarında kaybolur. Sarsar vadisi ve bütün çöl kaynak suları, kaydedilen en eski zamanlardan beri acıdır. Sarsar suyunun sağ kıyısında eski Hatra kentinin yıkıntıları durur. Şammar Cerba'nın otlağıdır. Bütün çevresi acı kaynak sularıyla kaplıdır. Dicle'nin sol kıyısında bazı köylerde, yaz tarımına olanak veren tatlı su kaynakları vardır. Sol kıyının zenginliği Dicle'nin kollarından dolayıdır. Bu kolların en ünlüleri Büyük Zap ve Habur'dur. Irmakların kıyılarında kavak ve söğüt ağaçları vardır, diğer yaylalar ağaçsızdır. Fatah Boğazı'nın kuzeyinde hurma bulunmaz. Bu bölgede petrol, katran ve kömür madeni vardır. Buralarda kolay işlenen gri bir mer-

mer bulunur ve bu mermer bölgenin mimari özelliğidir. Bu mermer camileri, kiliseleri ve konakları süslemektedir.

Bir bakımdan Musul'da yönetim daha kolaydı. Türk memurlarının ordu ile çekilmesinden dolayı Basra ve Bağdat'ta eski kayıtları bulamadık ama Musul'da kayıtlarla memurların bazıları kalmıştı. Kasım sonuna doğru yarbay Leachman Tel-Afar, Sincar, Zaho, Amadiya, Dohuk, Bira-Kapra ve Caqra / Akra'yı dolaştı. Her yerde Türk bayrağı dalgalanıyordu ve çoğunda Türk askerleri ve memurları vardı. Askerler kovuldu, bayraklar indirilip Yardımcı Siyasal Memurlar oraların yönetimini aldı. Bölge, Süleymaniye sancağı dışında, temel itibariyle Osmanlı kentiydi. Halk Irak'ın diğer taraflarından daha karışıktı. Halk, Dicle vadisinde ve batıya doğru Cezire çölünde, yerleşik ve yarı göçer tarımcı Arap aşiretleri veya Şammar ve Tay aşiretlerinin bedevileridir. Musul'un doğusunda ve kuzeyindeki dağlarda, yayladaki Araplar'ın yerini Kürtler alır. Düzayak Mezopotamya dünyasından yükselen Sincar Dağı'nın yamaçlarında Yezidiler yaşar. Bunlar Musul'un kuzeybatısında da bulunur.

Dilleri Kürtçe olup belki ırkları da onlardandır. Bölge de nüfusları 18.000-20.000 arasındadır. Sir Henry Layard tarafından övgüyle anlatılmışlardır. Yazarın bu insanlara sevgisi onların hem Müslümanlar'ca hem de Hıristiyanlarca zulüm görmelerindendir. Onların Şeytana taptığı söylenir. Ona Meleke Tavus derler, yani Kral Tavus kuşu. Daha doğru tanıtımları, iki inançları olduğudur. İnançlarını Zerdüşt dininden, Manicilik yoluyla almışlardır. Şeytanla iyi geçinip kötülüğü yatıştırmak isterler. Şeytanı düşmüş ama tekrar eski yerine gelecek bir melek olarak görürler. Diğer dinsel uygulamalarının Asurlular'dan geldiği ve karışık inançlarına Gnostiklik, Hıristiyanlık ve İslam'ın eklendiği anlaşılmaktadır. Türkler'in sık sık yıktığı kutsal yerleri Musul'un kuzeyinde Şeyh Âdi'dedir ve yazları orayı hacı olmak için dolaşırlar. Mir denen dinsel ve yönetsel başları Baci"ra / Ba'izra da, başruhanileri, Şeyh Âdi'den sonra en kutsal yer olan Ayn-Sifni'de oturmaktadır. Elle-

rinde yedi altın tavus kuşu vardır. Savaşın başında, biri Güney Rusya'da kaybolmuş. Her yıl bu altın tavuslar çeşitli Yezidi merkezlerine gönderilip Mir ve Pirler için para toplanmaktadır. Makamları:[1] Mir;[2] Pirler; büyük kutsallığı olan ruhsal soylular;[3] Şeyhler, dinsel önderler ve öğretmenler;[4] Kavvallar, kutsal tavus resimlerinin korumaları;[5] Fakirler, hep siyah giyen dindarlar. Denildiğine göre yedi mezhebe bölünmüşlerdir. Bütün Yezidiler bunlardan birindendir. Çeşitli mezhepler arası evlilik uygulanmaktadır. Diğer kutsal kişiler Şeyh Hasan el Basri ki ardılları bütün Yezidiler içinde okuma yazmaya izin verilenlerdir. Şeyh Muhammet Abu Diyak, cennetin kapıcısı Fah(x)ra Hatun ve Şeyh Mand ardılları engerek yılanlarını ellerine alabilirlermiş. Aralarında Koçak denilen düş yorumcuları var. Sincar Dağı'nda dipsiz bir yarık varmış ve her yıl oraya bütün ürünlerin onda birini Meleke Tavus dünyaya döndüğünde yesin diye atarlarmış.

Yezidiler'in ilkbaharda üç günlük oruçları vardır. Her aileden bir kişi diğerleri için oruç tutar. Büyük bayramları yazın Şeyh Âdi'de yapılır ve oraya her taraftan Yezidiler gelir. Denilene göre, bir "Kara Kitap"ları vardır. Düşünüldüğüne göre şeytan adı nerede geçiyorsa orası karalanmış bir Kuran'dır. İnanıldığına göre, "Şeytan" diyen bir Yezidi birden kör olacaktır. (Kildani, ed.) Alqoş / Alkoş Manastırı'nın başrahibinin, bir Siyasal Memura anlattığına göre, vaktiyle ve o manastıra bağlı daha sonra Yezidilik'ten dönmüş bir kişi, «çocukken babasının tarlasını sürüyormuş. Tarlayı sürerken şeytan sözünün yasaklanmasına ve cezasına kadar aklından çeşitli düşünceler geçmiş. Merakından dayanamayıp gözünü bir taşa dikerek yavaşça ş, ş, ş, demiş. Bakmış bir şey olmuyor şeytana yakın sesler çıkartmış ve sonunda da, açıkça şeytan demiş. Bakmış ki kör değil. Çok sevinerek evine dönmüş ve babasına, baba yasak olan sözü söyledim ve kör olmadım demiş. Babası, öy-

(1) Şeyh Âdi, onun mezhebi Fakirlerdir.
(2) Melik Tavus,
(3) Şeyh Şems,
(4) Melik Fahrettinay,
(5) Şeyh Şerafettin.

le mi, demiş ve tüfeğini alıp, yakında kör olacaksın demiş. Çocuk kaçmaya, babası da peşinden kovalamaya başlamış... Çocuk bize sığınıp Hıristiyan oldu".

Yezidi'nin gündelik yaşamında Şeytanı kızdırma kuşkusu sürekli bir etkendir. Musul'da bir yabancı konsolosu ziyaret eden bir Yezidi'nin, konsolosun bürosundaki tükürük hokkaları dikkatini çekmiş. "Bunlar" demiş, "yanlışlıkla olabilecek üzücü bir olaya karşı konmuş. Birinin Meleke Tavus'a tükürmesi gibi." Musul'un dışında, komşu bölgeler olan Mardin, Diyarbakır, Halep ve Kafkasya'da Yezidi toplulukları bulunmakta. Kürtçe konuşmaları nedeniyle de Behdinan Kürtleri'nin tarihinde önemli bir rol oynadılar. Tamamı tarımla uğraşır. İlkel sayılan dinlerine, gördükleri baskı ve zulme rağmen çok bağlılar. Bu baskı ve zulüm yüzünden çok azı dininden döndü. Genelde de, kontrol ettikleri yerlerdeki insanlarıyla birlikte, gönülden İngiliz yönetimini destekliyorlar. Ağır içkilere düşkündürler. Hıristiyanlara büyük sevgileri vardır ve savaş sırasında Sincar Dağı'nda çok sayıda Ermeni'yi saklamışlardır. Bu ve iletişim hatlarına yaptıkları saldırılar, Türkler'in 1917'de onlara ceza önlemleri uygulamalarına neden olmuştur. Tal-Afari aşireti ve çevrelerindeki aşiretler onlara karşı ayaklandırıldı, köyleri yıkıldı ve sürülerine el kondu. Şammar'ın kalıtsal düşmanları olup Tay Şeyhi Muhammet'le araları iyiydi.

Dinsel ve yönetsel başları Mir, Çol Beg ailesindendir ve Şayxan / Şeyhan kutsal anıtının yakınındaki Bay"ra / Beyzra'da oturur. Bugünkü Mir, Sa id Beg'dir. Kuzeni İsmail, Musul düşmeden bizimle iletişim kurmuş ve bizi Bağdat'ta ziyaret etmişti. Kendisi Yüzbaşı Hudson'un 1918'de Sincar Dağı'nda yaptığı keşfin hazırlanmasında önemli rol oynamıştı. Ona zorunlu kalmıştık. Kendisi hep Yezidiler'in başı olduğunu söylediğinden ona göre davranıyorduk. İsmail ve Said arasındaki yarışma da, ara bulmak üzere, taşıdığı üç tane kutsal tavus kuşundan (inananlardan para toplama yetkisi için yanında taşıyordu) birini İsmail Beg'e vermesini söyledik. Bu düzen, Roma ve Avignon'daki rakip papalarda olduğu gibi geçersizdi.

İsma il kendinin tamamen güvenilmez olduğunu ve her türlü küçük entrikadan uzak duramadığını gösterdiğinden, zaman içerisinde onu Bağdat'a göndermeyi uygun bulduk. Said tekrar hepsinin başı oldu. Bu kişi annesi Mayyan'ın tamamen yönetimi altındadır. Bu yaşlı kadının kişisel çıkarları her vakit aşiretin çıkarlarıyla çakışmıyordu. İşgalden sonra Yezidiler'in şeriat olaylarını kendisine yardımcı olacak aşiret yaşlılarıyla birlikte Sa id Beg çözecekti. Başta bu tertip yürümekle beraber verdiği kararlardan doğan hoşnutsuzluk kendini göstermektedir. Şeyh Âdi'deki kutsal yerin koruyucusu başruhban Şeyh Ali'nin ölümüyle birlikte, Sa id Beg'i kısıtlayan etkisi kalktı. Sa id Beg elinde olan, kendi yerine geçecek birini belirsiz bir süredir atamaktan kaçınmaktadır.

Geçmişteki zulümlerin sonucunda Yezidiler'in toprak kaybı büyük oldu. Bir iki yerde, özellikle Ayn-Sifni'de bu duygu çok güçlüydü. Dolayısıyla bölgedeki toprak dağıtımı, çözümü en güç sorunlardan biri olmuştur.

Sincar Dağı'na vardığımızda önder, yaşlı ve Fakirler'den biri olan ÿammo Şarro'ydu. Kendisi dağda aylık bir ücret karşılığında başkan atandı. Balad'da da, bir aylıklı vekili vardı. Cezire'nin ortasında yükselen dağın coğrafi durumundan, ÿammo Şarro'nun ve Yezidiler'in Türk ve Arap karşıtı eğilimlerinden, Sincar Dağı bir stratejik yer oluşturuyordu. Bu yer Şammar'la tutumumuzda veya Arap birliği veya Türk hareketinde, büyük kullanıhşlılık gösteriyordu.

Dicle'nin doğusunda ve kentin çevresindeki verimli topraklarda Hıristiyanlar, daha çok Kildaniler yaşar. Bunlarla birlikte küçük Yakubi (Batı Süryani Ortodoks, ed.) ve Nasturi (Doğu Süryani, ed.) toplulukları da vardır. Kildani patriği Musul'da oturur. Mezhebe bağlı olanlar çoğunlukla zenaatçıdırlar. Kent dışında Kildaniler yetenekli çiftçidirler. Kent içindeki köyleri en büyük ve zengindir. Kildaniler ve Süryani Katolikler yararına Musul'da Papa'nın bir temsilcisi bulunur. Musul'da (Batılı misyoner Katolik, ed.) Dominikan Pederleri'nin bir hastane ve okulu vardır. Her ikisine de gidilmektedir. Yine

orada, Süryani Katolik, Nasturi ve Yakubi piskoposları vardır. Hepsine ek olarak Romen Katolik, Protestan ve (Süryani Melkit, ed.) Rum Ortodoks küçük toplulukları bulunur. Romen Katolikler ve Vatikan'a bağlı kiliseler (Kildani ve Süryani Katolikler) Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki yerlerinde olduğu gibi Fransız koruması altındadır. Türk Hükümeti'ne karşı bir Avrupalı avukat bulmak, Vatikan Kilisesi'ne bağlanmak için güçlü bir teşvikti. Savaştan önceki politikamız Nasturi Kilisesi'ni ayrılıkçı Kildani Katolikleri'ne karşı korumaktı. Çünkü aralarında küçük ama beğenilen, Nasturiler'in arasında "Canterbury Başpiskoposluğu Misyonu" denilen bir misyoner grubu vardı. Diğer taraftan Musul'daki iyi bir okul ve hastanesiyle Dominikan Misyonu Fransa'nın elini güçlendiriyordu. Roma ile ilişkisi güçlü olup, Kildani Kilisesi finans bakımından Roma'ya bağımlıdır ve öyle de kalacaktır.

Sincar'la Musul arasındaki çölün kenarında, büyük bir köy olan Tel-'Afar'da halkın büyük bölümü Türkmen'dir. Kendilerinin Timur'un askerlerinden geldiğini söylemektedirler. Çoğunlukla Şiidirler. Bölgede Sünniler de vardır. Musul bölgesinde 17.000 Şii'ye karşılık 250.000 Sünni yaşamaktadır, Erbil'de ve kuzeyde hiç Şii yoktur.

Dicle'nin sol kıyısında, ırmakla dağlar arasında, 2.000 yılı aşkın sürenin her işgal ve göçünden kalan insanlar var. Yezidi ve her çeşit Hıristiyan'ın yanında, Türkmenler, Araplar ve Kürtler yan yana durmaktadır. Büyük bir halk kitlesi de, gizli din güden veya aşırı Şii olan Şebek ve Sarlılar'dır. Kasr-ı Şirin'le Kirmanşah arasındaki İran yolunun her iki tarafında bulunan Ali İlahiler'le yakınlaşmaları var. Dağların eteklerinde Yezidiler, dağlarda ise Kürtler oturuyor, aralarında birkaç Yahudi ve Hıristiyan köyü de var. Bir vakitlerin yoğun Hıristiyan nüfusundan şimdi kalan bu kadar. Musul'daki Yahudi toplumu küçüktür. Bağdat'taki Yahudiler'in zenginliği ve ağırlığı yoktur. Geldiğimizde kent Ermeni sığınmacılarla doluydu. Onların çoğu Bağdat'a gönderildi. Musul'da Ermeni azdır.

Geçen bölümde anlatıldığı gibi, Musul'u işgal etmeden ön-

ce Şammar Cerba ile ilişkideydik. Şeyh ailesi 40 yıl önce ölen Ferhan Paşa'nın 15 oğlundan oluşmuştur. Öldüğünde, çocukları Şeyhliği aralarında bölmüşler. En yaşlıları, aşiretin esas başı El Asi'dir. Denildiğine göre savaştan önce Musul'a, o zamanki valinin verdiği dokunulmazlık güvencesiyle gelmiş ama tutuklanmış. Özgür kaldığında Musul'a tekrar ayak basmamak için üç kere ayrılık yemini etmiş. Eğer bu öykü doğruysa onun geçen yılki davranışına ışık tutacaktır. El Asi'den sonra ailenin en önemli kişileri, oğlu Haşim ve torunu Daham İbni Hâdi'dir. Sonra ÿumaydi ve Bedir, yani El Asi'nin kardeşleri gelir. Abdülaziz'in oğlu Acil el Yaver, Avlad Şallal, Mutni ve Mişal, Muhammet İbni Mutlam ve Asi ve İbeyid ve oğulları Micval ve Faris'le öteden beri ilişkideyiz. Bu aşiret, Aniza'nın kalıtsal düşmanlarıdır ve savaş sırasında onlar ve Dulaym arasında düşmanlık çoktu.

Bir iki başkan, tarımcılıkla uğraşmayı denedi. Savaştan önce Humaydi ve Bedir, Balad yakınındaki Farhatiya kanalında tarım işleri yaptı. Acil el Yaver, Musul'lu Muhammet Ancayfi ile Nacma yakınında Şura'da ortaklık ediyordu. Buna karşın aşiretin çoğunluğu tam göçerdir ve kendi sürüleri ve develerinden geçinirler. Başka aşiretlerin sürülerinden ve kervanlardan özellikle Nusaybin yolundakilerden haraç alırlar.

Savaş sırasında Şammar, Musul civarında oturan etkisi önemsiz olan Faysal dışındakilerin hepsi, Türkleri destekliyordu. Coğrafi durum bunu icap ettiriyordu. Irmaktan yukarı çıkmamızı fırsat bilerek, Dicle ve Nusaybin yolu üzerindeki köyleri yağmaya başladılar. Onları çağırdık. Humaydi, Acil el Yaver, Ayyada İbni Asi çağrımıza uydular. El Asi yaşlı olduğunu ileri sürdü. Onlar hakkında bir tertip yapıncaya kadar Musul'da kalmalarını söyledik, onlar da bize uydular. Birkaç gün sonra, aralarında büyük etkisi olan Acil, korkudan veya başka bir nedenle Musul'dan izinsiz ayrıldı. Kanun kaçağı ilan edildi. Şarkat'dan uzak olmayan ailesi tutuklandı ve develerine el kondu. Develer getirilirken gürültülü bir fırtına çıktı, hayvanlar paniğe kapılıp kaçtı.

Bu arada Humaydi hükümete boyun eğmişti ve kendine bağlı Abdaları ve Sayihler'in bir bölümünü düzenli tutuyordu. Bu nedenle ona 500 Rupi maaş bağlandı. El Asi, Nusaybin civarmda kaldı. Zaman zaman boyun eğdiğine dair mektuplar gönderdi ama yazdıklarının belirsizliğinden dolayı kabul edilmedi. Haşim yazın geldi ama, yalnız geldiği için sözlerine değer verilmedi.

Güneye yıllık göçlerinin vakti geldiğinde ümidimiz bu göçü önlemekti ama planlarımız başarısız oldu ve aradan sıyrıldılar. Bununla birlikte El Asi, şeyhlikten torunu için çekildiğini bildiren bir mektupla ve Haşim, Mutlak el Ferhan ve ötekilerden de Daham'ı şeyhleri kabul ettiklerine dair açıklamalarla, torunu Daham'ı Musul'a gönderdi. Daham'aAbu Hamza soygunu cezası olarak 350.000.000 Rupi toplayıp getirmesi gerektiği ilk adım olarak söylendi. Ancak ondan sonra El Asi bölümlerine hükümet şeyhi atanabilirdi. Bu öneriyi kabul etti ve ilk ağızda 180.000.000 Rupi gönderdi. Daha sonra anlatılacağı gibi, aradaki farkı aşiretten Dayr-Zor olayı olduğunda toplamıştı. Bu durum ödeme de bir gecikme yarattı ve Şerif'in propagandasını daha da geciktirdi. Nisan'da 150.000.000 Rupi daha ödedi. Bundan sonra aşiretini kuzeye götürüp bizim bölgemizden çıktı.

Haraç konusu, haraç veren aşiretlerce derhal önümüze getirildi. Bu haraç sabitti. İki koç, dört koyun, dört kuzu ve her sürüden alman 6 Mecidiye. Ferhan Paşa'nın oğulları haraç toplamayı bölüşmüşlerdi. Küçük aşiretlerden haraç almak akla uygundu. Haraç, Şammar'ın otlaklarında hayvan otlatma izni karşılığıydı. Çölde koyun otlatanların koyunlarından, yeni ölçekten haraç almaya devam etmeleri ve tarımla uğraşan köylerden almamaları, Şammar'a anlatıldı. Kervanlardan haraç almaları kabul edilmezdi. Haraç vermek, verene bir koruma sağlıyordu ve bunu önlememiz olanaklı değildi.

Göçlerle, tarımcının veya tüccarın arasındaki karşıtlık Şammar'ın durumuyla iyice anlaşılmaktadır. Onlar toplumsal veba idiler, hırsızlık ve şantajla yaşıyorlardı. Bazıları geçen yıl de-

velerini taşıma işlerinde kullanarak kâr etmişlerdir. Bu problemin kısmi çözümüdür. Cepleri para gördükçe daha az hırsızlık yapacaklardır. Gelecek birkaç yıl için, üzerlerindeki etkilerimiz kuzey-güney göç yollarını kapamamıza bağlı olacaktır.

Şammar'dan sonra Cezire'deki en önemli aşiret Tay'dır. Şeyhleri Muhammet Abdurrahman'dır. Yerleri Nusaybin'le Sincar Dağı arasındadır. Tel-Afar bölgesindeki birkaç köy dışında tamamen göçerdirler. Tel-Afar yolu üzerindeki bir hırsızlık dışında, hiç baş ağırtmadılar. Bu olay da, Musul yakınında çuval yüklü eşeklerine derhal el konması, çalıntıları geri getirmelerine neden oldu. Şeyhlerinin arası Sincar'daki Yezidiler'le iyi olup El Asi ile o kadar iyi değildi.

Mutayvidler ve Cuhayşler, Sincar Dağı'nın güney eteklerinde Tel-Afar'a doğru uzanırlar ama önemli aşiretler değildirler. Hâdidiyler Musul'un çobanlarıdır. Büyük sürü sahipleri sürülerini gütmeleri için onlara verirler. Korkak diye ünlüdürler ve diğer bedeviler onlara yukardan bakar, onlarla evlenmezler. Şura'yı merkez alan Abul Hamatlar'ın şeyh seçiminde sorunlar çıkmış. Önde gelen Şeyh, Bulaybil Ağa idi. Bu adam köle kökenliydi ve hoşa giden, ama adi bir yaşlıydı. Karşıtları Akub'un arkasına toplanmıştı. Kendisi Şeyh soyundandı ve aşiretin bazı kesimlerine egemendi ve biz de o kesimlerdeki egemenliğini kabul ettik. Abul Hamadlar ırmak boyunca tarım yapan Cuburlar'la geçinemezler.

Kürtlerle olan ilişkilerimiz daha önce anlatıldı.

İngiliz yönetimi Türk kent bölünmesini olduğu gibi kabul etti. Yardımcı Siyasal Memurlar ilçede kaymakamın yerini alıyorlardı. Başka yerlerdeki uygulamamızda olduğu gibi, yönetim ve gelir bölümleri birleştirilmiştir. Her ilçe Arap mal memurlarının yönetiminde gelir. İlçeler bucaklara bölünmüştü. Hepsi ilçedeki Mal Müdürüne bağlıydı. 1919'un sonunda Türkler'in zamanında Seniye bölümünün başında olan Hasan Bey, İlçe Gelirler Denetleyicisi atandı. Bu makama iki kez kısa süreli ve geçici olarak Yardımcı Siyasal Memur bakmıştı. Os-

manlı yönetiminde bütün Irak'ın Seniye bölümünün merkezi Musul'daydı. Daha önce de anlatıldığı gibi, Seniye toprakları kendi özel düzeninin yönetiminde olup doğrudan İstanbul'a bağlıydı ve kent yönetiminden bağımsızdı. Küçük olaylara yerinde el koymaları için Musul ve Tel-Afar'daki memurlara üçüncü sınıf yargıç yetkisi verilmişti ve bu deneme başarılı olmuştu.

Musul bölgesinde toplumsal birim aşiret yerine daha çok köy olduğundan, özellikle ovalarda muhtarın önemli rolü vardır. Muhtarın görevleri, düzeni ve temizliği korumak, töre ve adalete göre anlaşmazlıkları çözmektir. Hükümet buyruklarını yerine getirmek, gelen devlet adamlarını ağırlamak, köyde geceleyen yolcuların ve kervanların güvenliği ile ilgilenmek de, görevleri içindedir. Muhtarlar aynı zamanda Mal Müdürlerine de, tarımsal işlerde, örneğin ürün saptamalarında yardım ederler. Bütün bunlara karşılık, töresel resimleri alırlar. Örneğin köylerinde bir tüccarın sattığı mallardan bir yüzde alırlar. Kış ürünlerinden ve bağlardan hükümet onlara % 3'ü aşmayan bir pay verir. Musul'da, Bağdat'ta ve Basra'daki gibi, Türk Ticaret Odasına dört üye verdi. Bunlardan biri Hıristiyan'dı. Kentte çok sevilen bu kişi Siyasal Ateşe olarak saptandı.

Geldiğimizde kentteki işler çok kötüydü. Kent sığınmacılarla doluydu ve son derecede pisti. Fiyatlar çok yüksekti. Nedeni, ordunun ürünlere el koyması ve Alman ve Avusturyalı askerlerin evlerine paket göndermeleriydi. 1917-1918 kışında 10.000 kişinin açlıktan öldüğü söyleniyordu. İlçelerdeki Hıristiyan köylerinin dışında, askere almalarla köyler boşalmıştı. Hayvanlara el konması dolayısıyla taşıma ve tarım durmuştu. Toprağın yarısı sürülmemişti.

Musul kentinde ürün buğday ve arpadır. Güney kentlerine göre daha çok buğday yetişir. Bağdat, her vakit Musul'a buğday ve daha iyi yetişen meyve, fıstık ve sebzeler için bakmaya alışmıştı. Mart 1917'den Kasım 1918'e kadar Musul yolunun kapalı olması dolayısıyla Bağdat yiyecek bakımından, güç günler geçirdi. Musul kentindeki ürünler yağmura bağlıdır.

Yazın su olmadığından yaz ürünleri yok gibidir. Ancak ırmak kenarlarındaki ve bütün yıl bahar havasında olan köylerde ürün olur. Yazın ürün yalnız Büyük Zap suyunun kıyılarında yetişir. Orada büyük çapta tarım yapılmaktadır. Diğer taraftan dağlarda yetişen pirinç, tütün ve meyveler kış hububatından çok daha önemlidir. Tarım yöntemleri ilkeldir. Ağaçtan yapılmış saban, katırlar, öküzler veya eşeklerle çekilmektedir. Tarla sahibinin tarlalarının yarısı ekilir yarısı nadasa bırakılır. Yılın tohumu atıldığı gibi,önceki yılın anızı dikine sürülür ve yazın nadasa bırakılır. Sonbaharda ilk yağmurdan sonra tekrar sürülür ve tohum ekilir. En iyi çiftçiler gübreleme yapmaktadır. Bir dönüm, ortalama 60 kilo vermekte ve ortalama verim bire sekiz olmaktadır. İşgalden sonra tarımsal zenginliğe ulaşmak için gerekli adımlar atıldı. Tarımla uğraşanlara ilk yıl saban çekecek 550 öküz verildi ve 1.500.000 Rupi dağıtıldı. Ele geçirilen büyük miktarlardaki Türk buğdayı serbest bırakıldı.

Kent içindeki arazinin çoğu köylünündü. Herkes kendi toprağını işliyordu. Ama şimdi toprağın çoğu büyük arazi sahiplerinin eline geçti. Bunlar Musul'un yerlisidirler. Buralarını tapu senetlerine dayanarak ellerinde tutuyorlar. Sık sık bundan yakınmalar olmaktadır. Örneğin, bir köylüye toprağının değerinin dörtte biri teklif edilmektedir. Eğer toprağını satmazsa düzmece bir cinayet suçundan hapse atılmakta, düşüncesini değiştirinceye kadar, yıllarca orada kalmaktadır. Tapu dairesinin kurulması, kent zenginlerine sahte satış belgeleriyle köylüleri kandırma olanağı tanıdı. İpotekler de kullanılan, sevilen başka bir silahtı. Tapu sahipleri genellikle tarlasını hiç görmemiş kişilerdir. Onların hakları, değişik yerlerdeki verime ve köylülerle yapılan anlaşmalara göre değişir. Köylüye verilen pay, ürünün dörtte birinden, on altıda birine kadar değişir. Genellikle sekizde birdir. Yaz ürünlerinde tapu sahibi, su hakkının da sahibi olarak ürünün yarısını alır. Köylünün durumu karanlıktır. İyi evler yapılmamasının nedeni her an boşaltılabileceğindendir. Eğer bir tapu sahibi payının arttırılmasını ister de tarlayı işleyen razı gelmezse, onu atıp yerine başkasını getirmemesi için, kuramsal olarak bir yaptırım yoktur. Birinin

kendi başına ekip biçeceği topraktan fazlası varsa ve başında durup işlemek isterse, bir "Maraba" kullanır. "Maraba" sözü "Murabbacı"dan gelir. Yani işlediği topraktaki ürünün dörtte birini alan demektir. Şimdilerde sekizde bir almaktadır ve toprak sahibine o kadar borçludur ki, toprağa bağlı bir serften farkı yoktur.

Toprak, dağlarda köylülerin elinden az farklı nedenlerle ağaların eline benzer biçimde geçmiştir. Oradaki tarımcı her türlü soyguna açıktır. Korumasız yaşayamayacağına göre, bunu, ağaya ürününün % 10'unu vererek sağlıyordu. Ağa aldığından, Türkleri kandırabileceği, en az vergiyi veriyordu.

Musul çevresindeki büyük arazi parçaları, feodal sahibi sipahi olan, Tımar'dı. Çağrıldığı vakit savaşa şu kadar adam getirme koşuluyla, Sipahi toprağı elinde tutuyordu. Mithat Paşa tapu idaresini getirdiği vakit Tımar resmen kaldırıldı ve toprak işleyenin adına yazıldı. Tımar sahiplerine toprak üzerinden tazminat verildi. Bu tazminat miktarı bitinceye kadar, her yıl azalarak ödendi.

Tel-Afar'da halk soplara bölünmüş, her sopun başında toprağın sahibi olan ağa vardır. Uygulamada toprağı işleyenler, hiçbir zaman onlara tapu bedeli vermemişlerdir. Yalnız eğlenceleri için küçük katkılarda bulunmuşlardır.

Toprak reformu Musul kentinde, ivedilikle gerekliydi. Tapu kayıtları olağanüstü kötüydü. Tel-Afar ve Sincar bölgelerinde mağdurlar tarafından sürekli dile getirilen sahte belgeler vardı. Birçok kereler sol kıyıda, özellikle Yezidi köylerinde, 271 hisseye bölünmüş köyler vardı. Bu hisselerden 193'ü tapu sahibinin, geriye kalanı köylülerindi. Payların sınırları kaydedilmemiş, tamamen belirsizdi. Bu nitelikte topraklarda olan uyuşmazlıkların çözümü olanaksızdı.

Yaylalardaki Hıristiyanlar'ın Musul'daki ağalara topraklarını kaptırmamış olmaları, kayda değerdi. Nedeni, Müslüman köylerinin koruma ve hükümete hallerini duyurma olanakları yoktu. Ancak korunmalarını kent zenginlerinden bedeli karşılı-

ğında sağlayabiliyorlardı. Hıristiyanlar'ın ise doğal olarak koruyucu ve sözcü olan piskoposları ve patrikleri vardı. Katolikler ise bir yabancı güce başvurabilirlerdi.

Musul kentinde aşar vergisi % 10'dur. Ancak buna zaman zaman yapılan eklerle vergi %12,5'u buldu. Bu kentin yağmur suyu ile beslenen topraklarına konan aşarın, Bağdat'taki sulanan araziye göre az olması ortalama verimin azlığmdandır. Her vakit yağmurla sulanan topraklarda bir belirsizlik vardır. Çeşitli böcekler, özellikle çekirgeler ekine zarar verir. Sararmış otlar düzayak yaylada tutuşuyor ve yangın hızla yayılır. Yazın kilometrelerce otun yandığını görmek olanaklıdır.

Osmanlı Hükümeti vergi toplamak için çeşitli denemeler yaptı. Her vakitki uygulama iltizama vermekti. Her köydeki hükümet alacağı ihaleye çıkarılıyor ve en yüksek bedel verene iltizam veriliyordu. En büyük arazi sahipleri kendi köylerinin paylarını çok kâr bırakan fiyatlarla alıyorlardı. Bunlara ek olarak profesyonel mültezimler vardı. Bunların geçim kaynağı küçük köylerin yıllık vergilerini satın almaktı.

Bizim kullanacağımız yöntem kuşkulu düşüncelere neden oluyordu. Önce gözle ürün miktarını saptayıp doğrudan toplayalım diye düşündük. Başka güçlüklerin de yanında, saptamalarına güvenilir gerekli sayıda saptayıcıyı bulamadık. Çok büyük alanlardan ötürü toprağı ölçmek söz konusu değildi. Sonunda iltizama devam etmeye karar verdik. Ancak önlem olarak, Seniye topraklarında kullanılan yöntemi, yani harmana girmemiş yığınları saptamayı uygulamak istedik. Buna dayanarak her köy için bir fiyat verdik. Şayet gerçekleştiremezsek doğrudan toplamakta özgürdük. Her köy halkına en yüksek fiyattan kendi vergisini satın alma olanağı sağladık. Sonuçlar tatminkârdı. Hükümetin kendi hissesinden fazla veya eksik almadığına inanmak için nedenler vardır. Tapu sahibinin üzüntüsüne karşılık bir iki yerde doğrudan topladık. Tapu sahibi sürekli düşük fiyat veriyordu. Düşündüğümüz kadar olmamakla beraber bazı köylüler vergilerini satın aldılar. Sonuçlar, saptamalarımızın aşağı yukarı tamam olduğunu gösterdi. Gelecek-

te, bazı yerlerde 1910'da yaz ürünü için yapıldığı gibi, bu biçim saptamalarla vergiler doğrudan toplanabilir.

Koyun ve sığırdan alınan hayvan vergisi Musul kentinde önemli bir vergidir. Türkler'in zamanında hayvan başına 9.5 kuruştu. Biz koyun başına 8 anna (Hint parası) ve sığır için 1 Rupi saptadık. Sayım, memurların kendileri tarafından yardımcısız yapıldı. Mart'ta ve Nisan'da koyunları ırmağın sağ kıyısından sol kıyısına geçirmek adet olmuştur. Türkler'in zamanında olduğu gibi koyunları köprüyü geçerken saymak olanağı vardı. Toplam koyun sayısı 803.731'di ki, bu rakam Türkler'in saydığından fazlayda. Birçok kereler aşiret şeyhleri sayıma yardımcı seçildiler ve aşiretlerine ait saydıkları koyunun % 3'ünü aldılar. Şammar'ın koyunları sınırlarımızın ötesindeki topraklarda gezdiğinden sayılmadı. Birkaç büyük Muslavi (Musullu, ed.), koyunlarını Şammarınkiler'le tuttuklarından onlar da vergiden kurtuldu.

Kentte, Seniye toprakları çok geniştir. Abdülhamit zamanında jandarma baskınından bağışık olduklarından ve başka bağışıklıklardan dolayı ürün yetiştirmek seviliyordu. Yeni rejimle yönetimlerinin başarısı geriledi ve işgal ettiğimiz vakit, durum kentin geri kalanında olduğu kadar kötüydü.

Eğer taşıma sorunları çözülebilseydi Irak'm bu kentinde, başka yerlerine göre, tarım makineleri kullanma olanağı daha çoktu. Savaştan önce birkaç büyük toprak sahibinin biçerdöveri varmış. Yağmurla sulanan yerler, sulama kanallarıyla bölünmediği için makinenin işlemesine engel çıkarmaz. Seniye topraklarında, Zaho bölgesinde, birkaç köyün dışında tapunun payı, aşağı yukarı her vakit %7,5'tur. Zaho köylerini de ötekilere uydurmak düşünülmektedir.

Özellikle Cezire bölümünde, büyük miktarda toprağın mirasçısız olmasından dolayı devlete kaldığı söylenmektedir. Araştırıldığında her olayın Yargıtay'a iletildiği ama sonrasından hiç haber alınmadığı meydana çıkıyordu. Uyuşma makamına gelinince hükümetin haklı çıkacağı kuşkuludur.

Türk ordusunca zalimce yok edilen ormanlık alanların ağaçlandırmasma başladık. Ormanların sonunda çok değerli mülk oldukları anlaşılacaktır. Bağdat normal zamanlarda, tahta için, kuzeydeki ormanlara tamamen bağımlıdır. British Museum'da Asur kabartmalarında görünen ve adına kelek denen, şişirilmiş deriler üzerine konan kütüklerden yapılan sallar, Dicle üzerinde çalı ve başka yükleri taşımaktadır. Bağdat'a gelince sallar kırılır, kütükler satılır ve sönmüş deriler eşeklere yüklenir, yeniden hizmet için gönderilir. Odun ve odun kömürü Musul bütçesinin bir kalemidir.

Haziran 1919'da bir İngiliz Subayı Gümrüklerin başına geçirildi. Türkiye ve Suriye'den gelen mallardan gümrük alınıyordu. 1918'in sonunda kapatılan Tekel Yönetimine rağmen gümrükçü, tütünden de gümrük alıyordu. Tütünden alınan gümrük, sabit değer olarak, kilo da 8 anna idi ve genel depoya konuyordu.

Musul kentinin ünü kötü ise de bu kentte çok az suç işlendi. Kentte karayolu soygunları ve evcil hayvan hırsızlıkları başta gelen suçlardır. Birkaç hırsız çetesi yakalandı. Türkler'in zamanında tütünden de gümrük almıyordu. Türkler'in zamanında kervan yollarında göçer aşiretleri sürekli baskın yapıyorlardı ve onlarla başa çıkmak güçtü. Geçen yıl toplum güvenliğinin çok arttığı söylenebilir. Polis gücü yerel olarak toplanıyordu. Polis yetenekli, verimli ve halkça da sevilmektedir. İşgal sırasında Türk jandarmasının büyük bir bölümü oradaydı, ivedi gereksinmeler için kullanıldı ve bölge de güvenliği sağlamakta çok başarılı oldu. Ancak jandarma herhangi bir askeri işe uygun değildi. Bu nedenle askeri inzibat için asker toplanacaktı. Kürt sınırında ufak bir vurucu güç kaçınılmazdır.

Musul'daki belediye işleri seçilmiş bir belediye meclisi tarafından yürütülüyordu. Belediye gelirleri çok düşüktü, yolsuzluk almış yürümüştü ve kent anlatılamaz ölçüde pislik içindeydi. Düzende değişim zorunluydu. Belediye başkanı ve meclisi yetkisiz kalacak ve silinecekti. Yeniden düzenleme bittiğine göre, az değişik bir belediye meclisi tartışılmakta ve bu

meclisin ilerici bir ruhu olması umut edilmektedir. Savaştan önce böyle bir ruh vardı. Savaş sırasında Türkler Bağdat'ta olduğu gibi anacaddeleri açmaya başlamışlar. Bağdat'da bu iş bitmiş ve sayılamayacak kadar iyilik getirmişti. Bu yollar açılmadan önce tekerlekli taşıtların geçebileceği genişlikte bir yol yoktu.

Musul'da birbirine dik açılı iki caddenin açılmasına başlanmış, ama işgalimizden önce bitirilememişti. Bunlar 1919 yılında bitirildi. Bu işlere sarf edilen para, karşılığını buldu. Ancak büyük bir para yardımı yapıldı. Eski köprü hâlâ duruyor. Bu köprünün özelliği ırmağın ortasında kalmasıdır. Kente en yakın bölümü dubaların üzerindedir. Sular yükseldiğinde sürüklenip gitmesin diye bu bölüm sürekli açık tutulur. Köprünün doğu yakasındaki toprak su altında kalır, rıhtımlar selin ortasında boş kalır. Şimdi yeni bir köprü yapılmaktadır. Kente su getirmenin yolları da düşünülmektedir. Kent şimdi temizlenmiş.

Tel-Afar'da Yardımcı Siyasal Memurun, kendine yardım etmeleri için yerel ağalardan bir danışma meclisi vardı. Akra, Dohuk, Zaho ve Tel-Kef'de de belediyeler vardı ama her seferinde iş Yardımcı Siyasal Memura düşmektedir.

Musul'a girdiğimiz gibi, eğitim işlerini de ele aldık. Şu anda Musul'da yedi devlet okulu var, bunların üçü Müslüman erkek çocukları içindir. Diğerlerinin her biri Kildaniler, Süryaniler (Katolik, ed.), Yakubiler (Süryani Ortodoks, ed.) ve Yahudiler içindir. İki tane de Müslüman kız okulu var. Okula devam edenlerin sayıları çok öğreticidir. Kent halkının 7/8'-i Müslüman'dır; buna rağmen Hıristiyan okulundaki öğrencilerin sayısı 791 iken Müslüman okulunda yalnız 259 öğrenci vardır. Kentin sokakları disiplinsiz çocuklarla dolu. Kötü davranışlı ve ahlaklı çocuklar üzerine öyküler sürekli tekrarlanıyor. Önde gelen Müslümanlar üzülerek durumu kabul ediyorlar ama bunu düzeltmenin yolunu söyleyemiyorlar. Hiçbiri okulların yönetiminde bir kusur bulmuyorlar. Hıristiyan okulları canlı ve ilerici. Müslüman kız okulunda öğrenci sayısı 149 ki, bu rakam bütün koşullar düşünülürse ve erkek çocukların

sayısıyla karşılaştırılınca iyi sayılır.

Müslüman okullarına Musul çevresindeki beş değişik yerde, Hıristiyanlar'ınkine ise on bir yerde başlandı. Beş tane de devlet okulu var; en büyüğü 80 öğrenci ile Tel-Afar'dadır. Başta, Türkler'in efendi sınıfından olacaklar diye, çocukları okula göndermeye karşı büyük bir direniş vardı. Yezidiler'in eğitimi karışıktır çünkü dinleri, bir tek şeyh ailesi olan Beyt el Basriler'in dışında, okuma yazmayı yasak etmiştir. Hükümetin yaptığı bütün işlerden en sevileni ve en siyasal bakımdan değerlisi, tıbbi bakım oldu. Bu konuda büyük ilerleme yapıldı. Eski Kızılay Hastanesi sivil yönetime devredilerek hem erkek hem de kadın koğuşları açıldı. Oradaki sivil operatöre bir İngiliz yardımcı doktor, iki İngiliz hemşire, Ermeni hastabakıcılar iki veya üç yerli doktor verildi. Ermeni hastabakıcılar genellikle çok başarılı oldular. Yerli doktorlar yetenekli ve Paris'de iyi bir eğitim almışlardı. İlçe merkezlerinde dispanserler açıldı ve İngiliz asker doktorlarca da yerinde yardım edildi. Dağ bölgelerinde sıtma ciddi bir sorundur. Bazı yerlerde yerel halk sıtmadan fena halde etkilenmektedir ve bu nedenden dolayı çocuk ölümü çok yüksektir. Osmanlı Hükümeti bir sağlık önlemi olarak parasız kinin dağıtıyordu. Malarya sorununun ağırlığı bölgede tıp yardımını gerekli kılıyor.

Bağdat'la iletişim, demiryolunun Musul'un 112 km. uzağındaki Kal at Şarkat'a kadar uzatılmasıyla çözüldü. Şarkat'dan Musul'a kadar olan yol tamir edildi ama halk demiryolunun Musul'a kadar uzatılmasını istiyor. Bunun yararı iki kenti birbirine yakınlaştırmak olacaktır.

6

KÜRT SORUNU

Musul kentinin işgali İngiliz yönetimini Kürtler'le doğrudan ilişkiye geçirdi. Türk-İran sınırının her iki yanında da, Hanikin'in biraz güneyinden Ağrı Dağı'na kadar, Kürt aşiretler bulunur. Bu bölge Doğu'da İran içlerine, Batı'da ise Anadolu yaylalarından Kilikya'ya ve Suriye sınırına kadar uzanır. Avrupa ile Asya arasında köprü olan Anadolu birçok işgalci görmüştür. Mezopotamya ovalarından birbirinin peşinden gelen işgal dalgaları ile sürülen topluluklara sığınma yeri olmuştur. Orada yerleşik halk çok değişik soylardan gelir ve çeşitli inançlar gösterir. Bunların aralarında, eski imparatorluklarından geri kalan Ermeni Hıristiyanlar vardır. Kürtler ise eski Medler'in ardıllarıdır. Her çeşit İslam mezhebinden Kürt vardır. Sünni, Şii ve yarı İslam olmuş mezhepler gibileri. Türkler nerdeyse tamamen Sünnidirler. Türkler'in varlığı Selçuklu ve Osmanlı yayılmacılığına dayanır. Göçer Türkmen aşiretleri Anadolu'ya Selçuklar'dan bile önce girmişlerdir. Dağların güneydoğu açısında Nasturi veya Asur ulusu yaşar. Onlar eski Sasani İmparatorluğunun Hıristiyan uyruklarıydı.

19. yüzyılın ortasında Osmanlı Hükümeti Kürtler'in üzerindeki egemenliğini sağlamlaştırmak için ciddi önlemler almaya başladı. Kürtler imparatorluğun en çok karışıklık çıkaran uyruklarıydı. Türkler güçlüğün kökenini doğru olarak saptadılar. Güçlük kaynağı, aşiret başkanlarıydı. Zalim bir ortaçağ yetke-

si ile bol silahı bir arada düzen kurulamıyordu. Aşiretler yağmaya kalkmıştı ve ayırmadan, yerli tüccarlarla İngiliz subaylarını soyuyorlardı. Albay Leachman, ziyaret ettiği Felluce yolundaki şeyhin kinine kurban gitti. Çadırları bırakıp ayrıldığı zaman, şeyhin oğlu onu pusuya getiriyorlardı. Onlar yalnız Hıristiyan halkın ve hükümetin belası değildi, aynı zamanda Kürt halkı da serflerden biraz daha iyi, ama ağaları tarafından eziliyordu. Türkler bu aşiret liderleriyle kendi yöntemlerine göre başa çıkmaya çalıştılar. Birinin komşularının gücünü küçümsemesini sağladılar. Bir başkasını gizlice kışkırttılar. Bu yoldan Güney Kürdistan'da, Süleymaniye'deki Baban ailesini bütün imparatorluğa dağıttılar. Kuzeyde Bedirhaniler'in başı ibni Ömer'i İstanbul'a, Şemdinan aşiretinin başı Abdülkadir'i geçici sürgüne, Milliler'in lideri İbrahim Paşa'yı Halep'in doğusuna gönderdiler. Sonra onun rakiplerini destekleyip onu yok etmesini sağladılar. Vahşi dağlarda asker gücü etkisizdi veya sonuçsuz geçici zaferler kazanırdı. Sultan Abdülhamit Kürtler'in cengaverliklerini onaylanır bir biçime sokmak istedi ve ücretli, başıbozuk Hamidiye Süvari Alayları'nı kurdu. Daha iyi bir düzende bu girişim çok yararlı olabilirdi. Türkler'in yönetiminde zaman zaman da yararlı oldu. Ermenileri (ve diğer Hıristiyanları, ed.) yok etmek için sistematik girişim Abdülhamit zamanında başladı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti zamanında da sürdü. Resmi zulüm ve karışıklığın diğer biçimleri Anadolu'yu salladı. Kürtler bir yıkım mekanizması olarak kullanıldılar. Kendilerine bırakılınca ağalar Hıristiyanlara kendi aşiretlerine davranışlarından biraz daha kötü davranıyorlardı. Kişisel çıkar, topraklar, kadınlar ve çeşitli yağmalarla hükümetin buyruklarını veya tavsiyelerini dinleyerek kendilerine göre İslami anlayışları da, çok kârlı olduğundan ihmal edilemezdi. Savaş, Ermeni siyasetini doruğa taşıdı. 1896 ve 1909'da yapılan toplukıyım, 1915'te Almanlar'ın desteğiyle ve izleyen yıllarda yapılan toptan öldürmelerle, karşılaştırılamazdı. Kürtler ölen yurtdaşlarının köylerine ve topraklarına kondular ama onlar da cezasız kalmadı. Rus Kafkasları'nda yaşayan Ermeni sığınmacılar ve Ermeniler Rus ordusuna katılarak ve nerede Ruslar

Türk Doğu sınırını aşarlarsa orada Ermeniler, Kürtler'den, kendilerine yapıldığı gibi, öç aldılar. Kürtler, 1.000.000 veya daha fazla Ermeni'ye karşılık, kayıplarının 400.000 olduğunu kabul ediyorlar. Örneğin Revanduz'da Rus ve Ermeni güçleri, kenti ve çevreyi terk ettiği vakit, geride yıkıntılar kalmıştı

Türkiyeli Asurlar toplukıyıma uğramadılar (uğradılar, ed.) ama Van ve Urmiye arasında, komşuları olan Şikak aşiretinin başı Kürt ağası Simko, 1916'da (1918'de, ed.) Patriklerini öldürdü. Öc almak için ona saldırdılar. Baş edemeyince, toplu halde göç ederek Urmiye Ovası'ndaki dindaşlarının yanına sığındılar. 1918 yılına kadar Türk ve Kürtler'e sağlamca direndiler. 1918 yılında bütün toplum, erkek, kadın, çocuk, hayvanları ve taşıyabildikleri eşyaları ile yerlerini bırakıp Hamedan'ın güneydoğusuna yürüdüler. Burada İngiliz makamları onları durdurdu ve Bağdat civarındaki Ba'kuba'ya gönderdi. Orada onlara bir sığınma kampı hazırlanmıştı. 40.000 kişiydiler ve aralarında Van bölgesinden katılmış 10.000 Ermeni vardı.

Bağlaşıkların 1918'deki yengisiyle, Kuzey Kürdistan'daki Hıristiyanlar'la ilgili çözmeleri gereken iki sorun vardı. Birincisi Ermeniler'e ne kadar tazminat verilebilirdi ve ikinci olarak da Asurlar yerlerine nasıl yerleştirilebilirdi? İlk sorun daha büyük ve karışıktı. Bağlaşıkların vaatlerinin Ermeniler'e önceden uygulanıp uygulanamayacağının saptanması gerekirdi. Ermeniler'in kendileri, açıkça bir Ermeni devleti istediklerini söyleyerek konuyu sıkıntılı bir biçime sokuyorlardı. İstedikleri, çeşitli biçimlerde tanımlanan ama sık sık ortaya getirilmeyen, Ermeniler'in yoğun olarak bulunduğu altı Anadolu kentiydi. Bunlar Sivas, Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Bitlis ve Van'dı. Bu bölgelerde büyük çoğunluğu oluşturan Kürtler telaşa düştüler ve aralarındaki güçlü ulusalcılık duygusu, Batılı güçlerin onları küçümsedikleri ve Ermeniler'in boyunduruğu altına koyacakları korkusuyla ile daha da güçlendi. Yasal olmayan kazançlarının yaşayan Ermenilere geri verilmesi ve yaptıkları korkunç cinayetlerin cezası, biz veya başka bir Batılı gücün, zorunlu olarak yetkeyi eline alıp Ermenilere adaleti ge-

tirme korkusu, Kürtleri İngiliz dostluğundan derin bir kuşkuya düşürdü. Bu korku Kuzey Kürdistan'da Türk propagandası için yer hazırladı. Ateşkesle Türkiye ile yapılan barış arasındaki uzun gecikme, yerel koşulların hazırladığı durumlardan Türkler'in yararlanmasına olanak tanıdı. Aynı sırada Suriye'deki Arap bağlaşıklarımız onurlandırıldı. Avrupalılar'ın üstlenmesiyle Araplar'ın duyguları birleşerek, Aralık 1919'da Suriye'de özgür bir Arap devletinin kurulmasını zorunlu kıldı. Bu devletin kuruluşunda bir Batılı gücün kontrol ve yardımı olmadı ama Suriye tarafının propagandası oldu. Şeriflerin ve Suriyelilerin büyüyen tatminsizlikleri, Avrupa ve Amerikalılar'ın onlara karşı tutumları, Suriye'den gönderilen temsilcilerin, genellikle Batı'ya, özellikle İngilizlere düşman bir tavır takınmalarına neden oldu. Kürtler'le ilişkilerimizde yavaşça düzenlenmiş, son derecede güçlü önyargılar bulduk. İstanbul'dan karıştırılan Pan-İslamizm, soy övüncü, hırs ve Türkler'den fazla Avrupa kontrolünden korkan Kürt ağasının küstahlığı... Acı veren tarihinde her vakit olduğu gibi, imparatorluğunun parçalarını korumak veya yönetmek sorunlarında Avrupalılar'ın uzlaşmamasından doğan hatalardan Türkler yine yararlandı. Şemdinanlı Abdülkadir ve Bedirhanlar'ın başını çektiği İstanbul'daki Kürt ulusal partisinin bir bölümü, Türkler'e karşıydı. Onlar Batı tarafından, özellikle İngiltere tarafından kontrol edilen bir özerklik istiyorlardı. İzmir'deki olaylar Osmanlı propagandasına hak verirdi. Amerika'da yayınlanan birçok maddelere veya Avrupa'ca yapılan açıklamalara rağmen, Batı'nın Doğu'yu ezmekteki niyeti sarsılmadan duruyordu. Türkler'in arkasında da, var olan düzene karşı olanların hepsine yardım edecek, ihtilal içindeki Rusya vardı.

Hıristiyan sorununun olmadığı Güney Kürdistan'da bu tehlikeler daha az ortaya çıkıyordu. Dolayısıyla Güney Kürdistan siyasal alanımıza girdi. Anlatıldığı gibi 1917 kışında Hanikin'i işgal etmiştik ve yönetimi düzenlemekte bir güçlük çekmemiştik. 1918'deki son ilerlemeden önce Kifri bölesinde Kürt aşiret liderlerinin, Talabani ailesi ve dinsel önder Seyit Ahmet Hanika'nın İngilizleri tuttuğunu biliyorduk. Zaten biz Süleymani-

ye'nin önde gelen adamı Şeyh Mahmut'la ilişki içindeydik. Şeyh Mahmut, Süleymaniye'de türbesi olan ve Kürtler'ce mezarı çok ziyaret edilen, Kürtler'in kutsal kişisi, Kaka Ahmet'in torununun çocuğuydu. Ardılları olan Barzani ailesi tamamen dedelerinin ününe dayanıyordu ve bu da onlara yeterli etkiyi sağlıyordu. Şeyh Mahmut'un gücü, dinsel saygınlığının dışında, savaştan evvel uyguladığı teröre, adına yapılan toptan öldürme ve ırza geçmelere dayanıyordu. Kötü gücünün kanıtı, onun yönetimindeki Süleymaniye'nin Osmanlı'nın en fazla kaynayan yerlerinden biri olmasıydı. 1918 yılı Sonbaharı'nda Mutasarrıf ve Türk garnizonu ona teslim olmuştu. O zaman orada tek yetkeli olarak kalmıştı. İki temsilcisinin eliyle Bağdat'a mektuplar gönderip İngiltere Kraliyet Hükümeti'ne başvurarak, Kürdistan'ın kurtulan halklar listesinin dışında kalmamasını içtenlikle rica etti. Yerel politikada en önemli etken olduğundan onu ihmal etmenin olanağı yoktu. Dostça tutumu yönetimin yerleşmesine yardımcı oldu. Süleymaniye bölgesindeki anarşi ve yıkım dolayısıyla varlığımıza büyük bir istek vardı. Ancak düzeni kurmak için bir garnizona ve askerlere gereksinme vardı ki, bu da olanaksızdı.

İran'da Bahtiyari aşiretinde büyük deneyim kazanan Binbaşı Noel'e, Güney Kürdistan'da görev ve aşağıdaki yazılı talimat verildi:

"Siz, Kerkük bölgesine 1 Kasım'dan öte Siyasal Memur atandınız. Kerkük bölgesi Küçük Zap suyundan Diyala'ya ve kuzeydoğu Türk-İran sınırına kadar uzanır. Bu alan Musul kentinin bir bölümüdür. O bölgenin ne olacağı, İngiliz Hükümeti'nin düşüncesindedir. Orası şimdilik İngiliz askeri işgali ve onun yönetimindedir. Yerel başkanlarla temaslarınızda bu duruma göre davranacaksınız. Hatırda tutmanız gereken, askeri makamlarımızın bu durumda Süleymaniye ve bugünkü çizgimizin doğusundaki yerlerde sürekli asker bulunduramayacaklarıdır. Amacınız, askeri işgal bölgemizin dışındaki yerlerde yerel başkanlarla düzenin temini, düşman casuslarının dışlanıp teslim edilmesi ve askerlerimizin gereksinimlerinin sağlanma-

sıdır. Bu işler için gerekli parayı sarfa yetkilisiniz. Büyük miktarların sarfında, başkanlara bunun geçici olduğu ve zaman içerisinde konunun tekrar ele alınacağı açıkça anlatılmalıdır. Şeyh Mahmut'u Süleymaniye'de temsilcimiz olarak atamaya yetkilisiniz. Gerekli görürseniz Çamçamal'da, Halepçe'de de aynı yöntemi kullanabilirsiniz. Aşiret liderlerine kendi gelenek ve göreneklerine aykırı bir yönetim koymaya niyetimiz olmadığını anlatmanız gereklidir. Aşiret liderlerinin toplumsal sorunlarını İngiliz siyasal memurunun gözleminde çözmeleri için bir konfederasyon kurmaları desteklenecektir. Türk yasalarına göre ödemeleri gereken vergileri ödeyeceklerdir. Gerekirse vergi nispetleri zamana uydurulabilir ama vergi, düzenin korunması ve ülkenin ilerlemesi için alınacaktır. "

Özerk bir güney Kürt kenti kurulması, Haziran 1918'de General Şerif Paşa ile Sir Percy Cox arasında, Marsilya'da karşılaştıklarında konuşulmuştur. Şerif Paşa Süleymaniyeli bir Kürt'tür. Çocukluğundan beri ülkesinden uzaktadır ve Türkler sürdüğünden beri de Paris'te yaşamaktadır. 1914'de Mezopotamya'da bize hizmetlerini Kürtler'i kazanmamız için arz etmişti ama o zaman Kürtler'le temas halinde değildik, bundan dolayı hizmeti kabul edilmemişti. Paris'te Barış Konferansı toplanınca kendini Kürt çıkarlarının sözcüsü yaptı ama hemşehrileriyle uzun süredir ilişkisini kesmiş olması, dediklerine akademik bir tat verdi. Binbaşı Noel, Süleymaniye'ye Kasım'ın ortasında girdi ve lehte gösterilerle karşılandı. Bölgeyi Türkler'ce inanılmaz derecede harap edilmiş ve yoksullaşmış, kentte ticareti durmuş olarak buldu. Kürt isteklerinin tatmin olacağı, halkın kabul edeceği, geçici bir hükümet düzeni kurdu. Şeyh Mahmut'u bölge valisi atadı. Onun altındaki her göreve, İngiliz Siyasal Memurunun gözleminde çalışacak bir Kürt atadı. Aynı zamanda nerede olanağı varsa Türk ve Arap memurların yerine Kürtleri koydu. Kentte bulunan Türk subay ve askerleri Bağdat'a yollandı. Kurulan düzen uygulamada feodal bir düzendi. Her lider kendi aşiret hükümetini doğru yönetmekten sorumluydu. Aşiret lideri kendini hükümet memuru gibi görüyor, her şeyi ise İngiliz subayları kontrol ediyordu. Yi-

yecek dışalımı için acele adımlar atıldı. Hububat tohumu ve diğer gereksinimler getirtildi; yalnız açlıkla uğraşmak için değil, aynı zamanda ticareti de harekete geçirmek için. Aynı sırada halkın dinsel gereksinimleri de düşünüldü. Hükümet kesesinden camilerin de tamiri yapıldı. Süleymaniye'de konuşulan Kürtçe'nin kuzey sınırı olan Erbil ve Revanduz'un, Şeyh Mahmut'un yönetimindeki Güney Kürt Konfederasyonuna girmeleri teklif edildi ise de, Kerkük ve Kifri'deki liderler Şeyh Mahmut'u başlider olarak istemeyip doğrudan İngiliz yönetimini istediler.

1 Aralık 1918'de Siyasal Genel Müdür Albay Wilson, Süleymaniye'yi ziyaret etti ve Güney Kürdistan'ın 60 ileri gelen aşiret lideriyle ve İran'dan Senna, Sakız ve Avraman aşiretlerinin temsilcileriyle bir toplantı yaptı. Şeyh Mahmut'la birçok kere görüştü ve onlarla ilgili siyasal durumu, toplanan aşiret liderlerine anlattı. Kürtler hem Türkler'den hem de Ruslar'dan çekmişlerdi. Türkler'in dönmesine izin verecek bir Avrupa gücüne, sonuna kadar direnme için, kendilerinde düşünce birliği vardı. Ama gelecekte zenginleşeceklerse, İngiliz korumasına da gereksinimleri vardı. Bazı aşiret liderleri Kürdistan'ı etkili İngiliz yönetimi altına koymak düşüncesinde kararsızdılar. Bazıları ise Kürdistan'ın Irak'tan ayrılıp şimdi İstanbul'un yerini tutan Londra'dan yönetilmesini istiyordu.

Tartışmalardan sonra aşağıdaki bildirge yazıldı.

«Savaş yapmaktaki niyetlerinin, Doğu halklarını Türk baskınından kurtarmak ve özgür olmalarında onlara yardım etmek olduğunu açıklayan İngiltere Kraliyet Hükümeti'nden, Kürt halkının temsilcileri olan aşiret liderleri, kendilerinin de İngiliz korunması altına alınmalarını ve birlikten doğacak yararlardan yoksun kalmamak için Irak'a bağlanmayı istediler. Kürt halkının İngiliz korumasında barış içerisinde uygarlık yolunda ilerlemesine yardımcı olacak bir temsilci göndermesini, Mezopotamya'nın Siyasal Genel Müdüründen istediler. Eğer İngiltere Kraliyet Hükümeti yardım eder ve korursa İngiliz Kraliyet Hükümeti'nin buyruklarına ve öğütlerine uyacaklarını açıklarlar.

«Buna karşılık Siyasal Genel Müdür, Büyük Zap Suyu'ndan Diyala'ya kadar herhangi bir Kürt aşireti kendi özgür iradesiyle Şeyh Mahmut'un önderliğini kabul ederse, bu isteğini gerçekleştirme izni verilecektir. Diğer taraftan buyruklarımıza uymayı üstlenen Şeyh Mahmut, yukarıda adı geçen alanları İngiliz Hükümeti adına yönetirken, manevi desteğimize sahip olacaktır.»

Kifri ve Kerkük'ün halkı Şeyh Mahmut'un yönetimi altına girmek istemediler ve onların girmeleri için ısrar edilmedi. Zamanla Kerkük özerk bir bölge oldu. İranlı Kürt aşiretlerine toplumsal yüklenimlerimizin onların İngiliz korumasındaki Güney Kürt Konfederasyonu'na girmelerine engel olduğunu ve kendilerinin sadık birer İran uyruğu olmaları gerektiğini söyledik. Sevinçle kabul ettiler. Şeyh Mahmut bütün İngiliz subaylarından, hatta toplanmış Kürt askerlerin başındakiler de dahil, bütün alt makam memurların olanak içinde, Arap olmayıp Kürt olmasını istedi.

Toplantıdan sonra birçok aşiret konfederasyona katıldı. 1 Ocak 1919'da Binbaşı Noel Revanduz'a gittiğinde, oradaki halkın Şeyh Mahmut'a iyi gözle baktıklarını öğrendi. 1919 yılına ait Süleymaniye bölgesinin yönetim raporunda, Binbaşı Soane'nin gözlemlerine göre, Kürtler o kadar çok yoksuldular ki, dinginlik ve yiyecek için, herhangi bir kâğıdı imzalayıp herhangi bir açıklamayı yaparlardı. Şeyh Mahmut'u iyi birinin kötü oğlu diye tanıyan aşiretler, standart belgeyi imzalayıp Şeyh Mahmut'un altındaki hükümete katılmanın kabulü için dua ediyorlardı. Tasarımlarına göre, İngiliz Hükümeti, bir bildiğinden dolayı, bunu zorunlu yapmıştı. Bir taraftan da İngiliz temsilcisi olmasına da kuşkuyla bakıyorlardı. Sınırın öte tarafındaki Osmanlı garnizonları ve Osmanlı yetkililerinin eylemlerinden dolayı Türkler'in yenilmiş olduğundan kuşku duyuyorlardı.

Köy-Sancak ve Ranya'ya Siyasal Memurlar atandı ve Süleymaniye'deki düzen buralara ve Revanduz'a uzatıldı. Revanduz çok büyük açlık çekiyordu. Dalgalar halinde, birbiri arka-

sından gelen Ruslar ve Türkler kenti yıkıntı haline getirmişti. Kentteki 2.000 evden yalnız 60 tanesi kalmıştı. Kentin çevresindeki alanlarda iki yıldır tarım yapılamıyordu. Savaştan önceki nüfus %75 oranında azalmıştı. Bazı bölgelerde açlık o kadar korkunçtu ki halk ot ve mısır koçanlarını yiyordu. Kedi, köpek, hatta insan eti yemişlerdi.

Açlığı yenmek için derhal adımlar atıldı. Erbil'den buğday getirtildi, aşevi kuruldu, tarım desteklendi ve yasa düzeni kuruldu. Revanduz'un kuzeyini etkili yönetim altına getirmek çok güç oldu. Aşiretler ve halk, az olmalarına rağmen iyi silahlanmışlardı ve aralarında kan davası sürüp gidiyordu. Dağlık arazi asker hareketine uygun değildi. Güçlü bir jandarma birliği bile aşiretlere yem olurdu. Aşiretler İngilizler'in saygınlığı sayesinde düşüncelerimize uymayı kabul ettiler. Yollarda haydutluk ve yağma yapmayacaklardı. Yerin uzaklığı dolayısıyla etkimizin güçlüğü göz önüne alınırsa başarılı olduk denilebilir. Kuzeybatıdaki Türk işgali, güneybatıdaki karışıklık içinde olan Azerbaycan'ın İran sınırı, buradaki güçlüğü arttırıyordu. Urmiye'de hatta bütün Azerbaycan'da, İran yönetimi insanda ciddi kuşkular uyandırıyordu. Bizim kontrolümüzde olan yerlerde dahi karışıklıklar vardı. Varolan karışıklık o kadar büyüktü ki olanı biteni anlamak olanaksızdı. Yalnız karışıklığın iki nedeni olduğu belliydi: Tebriz'de merkezlenen ve bir dereceye kadar İranlı yetkililerce de uyarılan, Ermeniler'in ve Asurlar'ın dönmesi üzerine ortaya çıkan İslamcı eylem; İkincisi, zayıflamış İran yönetiminin hiçbir biçimde düzeni sağlayamamasının Kürtler'de uyandırdığı nefret. Sınırın Türk tarafında, Ocak 1919'da, Kürt bağımsızlığı bildirildi. Türk propagandası, Hıristiyanlar'ın döneceği üzerine verdiği korkuyla İslamcı bir eylem rengi almıştı. Kötü ünü olan Simko, baş yerel etkendi. Belki de Şemdinan aşiretinin kalıtımsal lideri, 1881'de İran'a saldıran Şeyh İbeydullah'ın torunu, Seyit Taha ile bağlaşık olarak hareket ediyorlardı.

Musul kentinin kuzeybatı köşesinde, Türkler'den yana ve Hıristiyanlar'a karşı propaganda başarı kazanıyordu. Zaho ile Cizre arasındaki köylerde Hristiyanlar'a (Asurlara, ed.) yöne-

lik karışıklıklar oldu. Mart'ın 19'unda, Cizre'nin kuzeydoğusundaki Şırnak Kürtleri'nin başı olan Abdurrahman Ağa'nın yazmış olduğu mektuplar ele geçti. Mektubunda yabancıları topraklarından atmalarını yazıyor ve bağımsız bir Kürt devleti hareketi, İstanbul, Kahire ve görünüşe göre Paris'te de destekleniyordu. Aynı zamanda Türk subayları Şemdinan aşiretini ziyaret ederek Türk propagandası yaptılar ama soğuk karşılandılar. Aralarından biri aynı amaçla Musul kentine ulaştı. Kötülük merkezleri kuşkusuz Cizre ve Şırnak'tı. Geçmişte de buraları Hıristiyan düşmanlığı göstermişti. Bu yerel coğrafya bakımından Türkler'in destekleyeceği herhangi bir hareket için uygundu. Gerçek maşalar Goyanlar'dı. Bizim yönetim sınırımızın dışında, Zaho'nun kuzeyinde, karışıklık çıkartan boyun eğmez bir aşiretti. Nisan'ın ilk haftasında Zaho'daki Yardımcı Siyasal Memur, Yüzbaşı Pearson, gelecekte düzeni ve Hıristiyan köylerinin güvenini sağlamak için bu aşireti ziyarete gitti. Bazı Goyan liderlerinin yanında yürürken haince pusuya düşürülüp öldürüldü. Bunun bir tertip olduğundan kuşku yoktu.

İlk defa Hıristiyanlar üzerine karışıklıklar çıkınca, askeri harekât gerekli oldu. Uygar olmayan dağ aşiretlerinin ayaklanması derhal önlenemezse, yayılması kaçınılmazdır. İletişim güçlükleri asker hareketini önledi ve bizde uçak da yoktu. İngiliz Siyasal Memurunun öldürülmesine karşı şiddetli bir eylem kesinlikle gerekliydi. Türk yönetiminin sonraki zamanlarında bile, bir yetkiliye saldırılınca en şiddetli eylemi yapıyorlardı. Bizim yönetimimizde bu ilk oluyordu ve aşiretler bununla hükümetimizin canlılığı ve güçlülüğünü deniyorlardı. Cizre'nin işgaliyle birlikte Goyanlara karşı asker gönderilmesi öğütlendi. Bu hareketle kötülüğü kökünden kazıyacak, Şırnak'ta ise Goyan toprağını koruyan en kötü sıradağları ele geçirmiş olacak ve aşireti desteksiz bırakacaktık.

Goyanlar, Musul kentinin dışında kalıyordu. Bu durum coğrafya güçlüğüne ve levazım yokluğuna ek oluyor ve asker hareketini engelliyordu. Yönetim sınırımızın kuzeyi Türk işgali altındaydı. Türkler bu kanunsuzları sindirebilir ve gelecekte de

kendi taraflarında düzeni sağlarlardı. Ama zaten bu karışıklıkların nedeni Türk entrikalarıydı. Onlardan içten bir yardım ve etki beklemek yersizdi. Bu eylem çok tehlikeliydi. Türkler, İngiliz karşıtı eylemleri destekledikleri gibi, bize karşı yapılmış bir eylem için onlardan yardım istememiz bölgedeki askerce zayıflığımızı ve sınırdaki dağda çıkarlarımızı koruyamadığımızı gösterecekti.

Yukarıdaki düşüncelerden dolayı Türkler'den yardım istenmesinden vazgeçildi. Uçaklar sağlandığından öc almak için oralar bombardıman edildi. Ancak havanın kötülüğünden ve ülkenin engebeli oluşu nedeniyle sonuç alınamadı. Bizim uzun süre beklememizin sonucu, jandarma karakoluna saldırı, asker konvoyuna pusu gibi, ayaklanmanın yayılmasıyla kendini gösterdi. Yalnız Goyan değil, çevredeki diğer aşiretler de tutumlarını değiştirdiler. O vakit bizim de bombardımanı yoğunlaştırmamız zorunlu oldu. Bunlar daha başarılı oldu ve aşiretlerin tutumu düzeldi.

Bu arada Süleymaniye'de de işler iyi yürümüyordu. Baştan beri ağalar arasında bir tedirginlik vardı. Bunun nedeni İngilizler'in toprak konusunda hoşa gitmeyecek sorular sormasıydı. Çok kere ağaların tapuları yoktu, toprağı zorla ele geçirmişlerdi. Ağa ve Seyit'in çıkarı toplumun çıkarlarına ters düşüyordu ama bu anda yapılabilecek bir şey yoktu. Yöneten sınıfın korkularını bastırmak için tapu kayıtları geçici olarak Süleymaniye'de tutulup Bağdat'a gönderilmedi. Böylece orada olabilecek sıkı kontrol özlenmiş oldu. Aralık sonunda Şeyh Mahmut'un gücünün çok fazla artması üzerine kuşkular başladı. Türkler'in zamanındaki sicili güven vermiyordu ama ailesine ait geçmişteki durumuna başvurmaktan çok, şimdi karşılaşılan, uygulamalı siyasetti. Şeyh Mahmut'un etkisi kesinlikle vardı ve biz de onu tanımıştık. Bizimle işbirliği yapmasaydı, yardım etmeseydi oraya büyük bir garnizon kurmamız gerekecekti ki, o vakitler bunun olanağı yoktu. Siyasal bakımdan o bölgede düzeni sürdürmemiz ve bunun için güç kullandığımızı göstermemiz gerekliydi.

Ulusal bağımsızlık özleminin ne kadarının içten, ne kadarın özerklikte kendi çıkarlarını geliştirecek olağanüstü fırsat gören Kürt önderlerinin kişisel tutkuları olduğu, belli değildi. Birçokları için özgürlük yasaya uymamak, sınırlandırılmamak, düzene her türlü uyumsuzluk ve ırza geçmeye izin demekti. İngiliz Kraliyet Hükümeti, Kürdistan sorumluluğunu üzerine alırsa, halkın seçtiği kişinin başa geçmesi, düzen için uygulanacak koşullara uyulması, adaletin uygulanması, ilerleme ve gelişmeye açık olması gerekeceği, liderlerin tutkularını kontrol için sürekli anımsatılıyordu. İşler Bağdat'la coğrafyaya bağlı olarak günlük alışkanlıkla yürüyordu ve ulusal istekler doğrultusunda, ülkenin gelişmesine karışmasına bir neden yoktu.

Yönetimin, olanağı olduğu kadar Kürt olacağı, toplanan Kürt askerlerin, Kürt subayların komutasında bulunacağı, resmi dilin Kürtçe olacağı, manunların yerel gelenek ve göreneklere uyarlanacağı ve halkın gereksinimlerini karşılayacak vergi sistemi getirileceği halka anlatıldı. Aşiretlerle konuşurken, var olan kanun ve geleneklere uyulacağı, aşiret liderlerinin eşkisi gibi aşiretlerini yönetecekleri söylendi. Finans bakımından kendisinin bütçesi olacak, toplanan vergiler yönetime ve ülkenin gelişmesine harcanacaktı. Ancak Bağdat'taki ana yönetime de bir katkı payı gönderilecekti. Diğer taraftan Mezopotamya ile birleşmek büyük yarar sağlayacaktı. Eğitim, bayındırlık, tarım ve iletişim hepsi Bağdat'ın yardımıyla oluşacaktı. Şeyh Mahmut'un tutkuları bu programa uymuyordu. Binbaşı Soane'nin raporundan tekrar alıntı yaparsak; "Güney Kürdistan'a, İngiliz gözlemi altında ve İngiliz yetkililerin örgütteki yardımıyla özerklik teklifine, bölgenin en güçlü kişisi Şeyh Mahmut, bizim yardımımızla bir devlet kurma olanağı olduğunu derhal düşündü. Bağdat'ın doğrudan kontrol ettiği bir devlet olmaktan kurtulacaktı. Teklifimizi kurtuluşun bir aracı ve harap olmuş bir ülkenin yeniden inşasının bir aracı yapmak yerine, kişisel etkisini ve gücünü Hanikin'den Şemdinan'a ve Cebel Hamrin'den İran sınırına kadar yayıp despot olmak istiyordu."

Kendisinin, düşman merkezi Şırnak'la haberleştiği biliniyordu. Etkisinin gereksiz ve uygunsuz yerlere yayılmasını ön-

lemek gerekiyordu. Bu yaptıkları ilerde barışı tehdit edebilirdi. Süleymaniye'de doğrudan İngiliz yönetimini isteyen bir grup vardı. İngiliz yönetimi, tüccar ve esnafa, Kürtler'in önderliğindeki herhangi bir düzenden daha çekici geliyordu.

Şeyh Mahmut Türkler'in verdiğinden daha azına yani gücünün sınırlandırılmasına hazır değildi. Çevresi, çıkarı olan yardakçılarla dolu ve kafasını olmayacak düşüncelerle dolduruyorlar ve bütün Kürdistan'ın egemeni olmasını destekliyorlardı. Sürekli yerel yönetime karışıyor, yönetim bölümlerini akrabaları ve yakınları ile dolduruyordu. Kendisi ağaların çıkarlarını koruyordu. Her ne olursa olsun onu tanımak zorunluluğundaydık. Ona karşı tutumumuzu birden değiştiremezdik ama diğer taraftan da barış içinde ilerleme ve toplumsal iyilik yapılamazdı.

1919 Martı'nın ortasında, Güney Kürdistan üzerine bilgisi bakımından rakipsiz olan Binbaşı Soane, Süleymaniye'ye Siyasal Memur atandı. Niyetimiz Şeyh Mahmut'u yeteneklerine uygun bir düzeye indirmekti. Binbaşı Soane bir yıllık hastalık izninden dönmüştü. Görev yerine giderken dikkatle Kifri ve Kerkük'teki durumu inceledi ve tutacağı yola karar verdi. Nisan sonunda Süleymaniye'den kırsal kesimin memnuniyetiyle, Şeyh Mahmut'un etkisinin hızla azaldığını bildirdi. Düzen kuruldukça ve sağlam bir yönetimin yararları daha çok belirdikçe aşiretler Şeyh Mahmut'un yönetimine olağanüstü memnuniyetsizlik gösterdiler. Bu bağlamda Binbaşı Soane büyük Caf aşiretini onun yönetiminden çekip, Süleymaniye'nin doğusundaki Halebçe'ye bir Yardımcı Siyasal Memur atayarak Caf'ı doğrudan yönetime aldı. Çekingen aşiretler üzerine onu yürütmek gibi bir niyetimizin olmadığını anlayanlar yanından uzaklaşmaya başladılar. Süleymaniye ve yakın çevresinin dışında bir etkisi kalmamıştı.

Bütün bunlara rağmen durum güvenli değildi. Şeyh Mahmut'un kişisel tutkuları öyleydi ki, etkisinin tamamen kaybını önlemek için bazı tertipler almalıydı. Goyanlar'la iletişimdeydi ve biliyordu ki Zaho'da yaptıkları etkin biçimde cezalandı-

rılmamıştı. Yine biliyordu ki bizim Süleymaniye'de çıkacak büyük bir karışıklığı bastıracak gücümüz yoktu. Kürt subayların yönettiği Kürt askerleri, tayinlerini borçlu oldukları Şeyh Mahmut'u desteklemeye hazırdı. 20 Mayıs'ta Şeyh Mahmut bir hükümet darbesi girişiminde bulunduğu vakit endişelerimiz haklı çıktı. Onu asıl destekleyenler sınırın İran tarafındaki Kürtler'di, özellikle Avraman ve Merivan aşiretleri sırasıyla Süleymaniye'nin 60 km. güneydoğu ve doğusunda yerleşmişlerdi. Çabucak yardım edenler ise kentin kuzey ve kuzeydoğu bölümleriyle Süleymaniye'nin ayaktakımıydı. Ayaklanma birden ve beklenmeden oldu. Askere alınmışlardan kurulu küçük gücümüz, çabucak yenildi ve dağıtıldı. Siyasal ve asker subaylar evlerine hapsedildi ama kötü davranılmadı. Bir şoför öldürüldü. Şeyh Mahmut yönetimi eline aldı, kendi kaymakamını atadı, bütün hükümet belgelerini ve hazineyi ele geçirdi ve Kerkük'le telgraf iletişimini kesti. Kifri'den Süleymaniye'ye giden para ve silah yüklü atlı bir konvoyu adamları ele geçirdi. Süleymaniye olayları ile birlikte Halepçe'de de işler kötüye gitmeye başladı. 25 Mayıs'ta Yardımcı Siyasal Memur jandarma erlerinin kaçmakta olduğunu bildirdi. Ayın 26'sında Şeyh Mahmut'un adamları kenti ele geçirdi. Üzerlerinden uçan uçaklara ateş ettiler. Ancak hem kent halkı hem de aşiretler kararsızdı. Bundan yararlanan Yardımcı Siyasal Memur ve görevliler güçlükle Hanikin'e çekildiler. Halepçe'de en üstün yetkeye sahip, saygıdeğer kadın "Adla Hanım"ın sürekli desteğiyle Halepçe'yi terk edebildiler. Kendilerinin soyluluğu ve kişisel nitelikleri dolayısıyla bu hanım Türkiye ve İran'da Kürt aşiretlerine komuta aşamasında olan birkaç Kürt hanımından biridir ve gücünü akıllıca kullanmıştır. Kanun ve düzeni elde tutması ile yaptığı hizmetler İngiltere Hükümeti'nce tanınmış ve isyanın bastırılmasından sonra ödüllendirilmiştir.

Askerce çabuk davranmak gerekliydi ama malzeme sağlanması ve iletişim yollarının korunması sorunlarındaki güçlükler nedeniyle gecikme kaçınılmazdı. Bununla birlikte isyan yayılmadı. Kuzey Kürdistan'da Şikak'lı Simko ile Şemdinan aşiretinden Abdülkadir'in yeğeni, zorlu rakibi Seyit Taha, Şeyh

Mahmut'un etkisini kıskanıyorlardı ve onun çok güçlendiğini söylemişlerdi. Ayaklanma başladığında Seyit Taha Bağdat'ta Siyasal Genel Müdürü ziyaret ediyordu. Şeyh Mahmut'la hiçbir ilişkisi olmadığını açıkladı ve 25 Mayıs'ta Revanduz üzerinden asilere karşı etkisini göstermek için Neri'deki evine döndü. Onun bu eylemi Kuzey ve Güney Kürdistan arasında birlik olmadığını, hatta dillerinin bile ayrı ve birbirlerini anlamadıklarını gösterir.

Süleymaniye'de, Şeyh Mahmut'a karşı çıkmalar çoğalıyordu. Şeyh Mahmut topladığı askerlere ücret vermiyordu ve cephanesi kısıtlıydı. 11 Haziran'da bir İngiliz keşif kolunu yenmelerine rağmen, görüşmeye hazırdı ama işler çok ileri gitmişti. 18 Haziran'da güçlerini Bazyan Geçidi'nde yendik. Şeyh Mahmut yaralı olarak esir düştü. Aynı gece süvarimiz Süleymaniye'de ydi. Bu durum halkı ferahlattı. Bazyan'da yakalanan Şeyh Mahmut ve kaynı Şeyh Qarib, Bağdat'a getirilip isyan ettiğinden dolayı mahkemeye verildi. Şeyh Mahmut ölüme mahkûm edildi, başkomutan bu cezayı on yıl hapse çevirdi. Şeyh Qarib beş yıl hapis ve 10.000 Rupi para cezasına mahkûm oldu. Şeyh Mahmut'un isyanının temelsiz özyapısı, binlerce kişinin desteklediği sanal gücünün esasında 300'den fazla olmadığını gösterdi. Ondan sonraki Süleymaniye yönetimi, Irak'ta kurulan ortalama Mezopotamya yönetiminden yine de ayrıcalıklar taşıyordu. İngilizler'in altındaki makamlara Araplar yerine Kürtler'in atanmasına dikkat edildi. Temmuz'da asker toplanmasına izin verildi. Aralık sonunda sayıları 300'ü bulmuştu. Subayların hepsi Türk ordusunda subaylık yapmışlardı. Bazılarının değerli deneyimleri vardı. Hepsi de İngiliz asker talimini öğrenmeye hazırdı. Bağdat'tan gelen bir İngiliz çavuşunun emrinde polis gücü yalnız verimlilikte değil aynı zamanda saygınlıkta da çok gelişti. Toplumsal güvenlilikte olan gelişmenin izi, 1919 yılında Tebriz'den gelen hacı trafiği çoktan beri ilk kez Süleymaniye'den geçtiğinde görüldü. Eğitim kolaylıkları ve yerel din sorunlarına uymak için çok çaba sarfedildi.

En büyük gelişme kentin kendinde görüldü. Süleymaniye'yi Kasım 1919'da ele geçirdiğimizde 6.000 kişilik nüfustan 2500 kişi yaşıyordu. Cesetler sokaklarda ve lağımlarda yatıyordu. Yaşayanları açlık ve hastalık hızla öldürüyordu. 1919 yılının sonunda nüfus 10.000'e çıkmıştı ve inşaat malzemesi ve duvarcı olmamasına rağmen birçok ev inşa edilmişti, savaştan önceki kadar da dükkân vardı. 1919'un son beş ayında ticaret o kadar hızlandı ki ticari kiralar % 300 arttı. Dükkân ve bürolar için mal sahipleri peşin teklifler alıyorlardı. Bölgenin zenginliğine gelince, 1918 yılında tarımsal yardımımız çok gecikmişti. Halkı açlıktan kurtarmaktan başka bir şey yapamadık. Anındaki istekleri karşılayacak yeterli ürünü verdik. Ertesi yıl ekim iki buçuk kat arttı. Anayollar yönetim açısından olduğu kadar ekonomik kalkınma bakımından da önemlidir. Süleymaniye'den Kerkük'e, Bazyan Geçidi, Halepçe ve Gezva dağlarının dorukları üzerinden, yol kalıcı olarak yapılmaktadır. Zenginlikle beraber barış da geldi. Şimdi bölgede sükûneti bozacak bir etken yok. Kürdistan'ın başka taraflarındaki karışıklıklar dengeyi bozup ağalarda tutkular uyandırmadıkça bu denge sürer.

Ateşkesten hemen sonra Süleymaniye'yi ele geçirince daha Kürt sorunu bilinmiyor ve öngörülmüyordu. Ertesi yıl bu konu tam olarak gelişti. Kürtler'in ulusal umutları Kasım ayında General Şerif Paşa tarafından ileri sürüldü. Ocak'ta da bir Kürt Bağımsızlık Komitesi Mısır'da kuruldu ve bize bir Kürt devleti kurulmasında yardımcı olmamız için başvurdular.

Kuzey Kürdistan'da, ateşkesin imzasından sonra Kürt hareketi yeniden eyleme geçti. Eylemi, bağlaşıkların huzurunu kaçırmak için, ateşkes anlaşması yapılırken 6. Türk Ordusu'na komuta etmekte olan Ali İhsan Paşa gibi önemli Türkler ve İttihat ve Terakki Komitesi, belki de destekliyordu. Ocak ayında İttihat ve Terakki Komitesi üyeleri Harput'ta Kürtler'in Barış Konferansı'nda bağımsızlık istemelerini kışkırtıyorlardı. Ali İhsan Paşa Kürt liderlerini dolaşarak onlara İngilizler'in oraları işgale kalkışmalarında kullanılmak üzere para, silah ve at verdi. Onun Kürtler'le ilişkileri savaştan öncesine dayanı-

yordu. Hıristiyanlar'ın (Asur ve Ermeni, ed.) Bitlis ve Van'daki toplu kıyımlarının baş kışkırtıcısıydı.

Ocak sonunda Diyarbakır'da Türkler'e karşı olan duyguları bastırmak için etkin biçimde görevdeydi. Ocak ayı içerisinde Halep'te bulunan Sir Marks Sykes, Nusaybin'in kuzeyindeki yüksek Turabdin yaylasındaki Kürtler'e, İngilizlere karşı çıkıp çıkmayacaklarını anlamak için bir ulak gönderdi. Aynı zamanda Ali İhsan Paşa'ya levazım vermelerini önlemek istiyordu. Orada İngiliz korumasını isteyen bir topluluk vardı ama Ali İhsan Paşa'nın başarılı propaganda yaptığı yerlerde Kürtler yabancı düşmanıydı. Diyarbakır ve Mardin'de de aynı biçimde yabancı düşmanlığı vardı. Ali İhsan Paşa'nın liderlerine rüşvet vermeye çalışmasına rağmen Van Gölü'nün 120 km. güneydoğusundaki Siirt'te, Kürtler, Türk garnizonuna karşı ayaklanıp onu dışarı attılar. Daha güneydeki Başkale'de, İran Kürtleri'nin saygı duyduğu bir Kürt bağımsızlığı hareketi vardı. Bu hareketin önderi Şikak aşiretinin lideri Simko'ydu.

Mart başında Urfa ve Diyarbakır arasındaki Siverek'in ileri gelenleri Türk yetkililerine, İttihat ve Terakki Cemiyeti şubesine başvurarak, yabancı yayılmacılığına karşı Türk güçlerini ve aşiretleri düzenlemeye karar verdiler. Hükümete sadık olmadığından hapiste yatmakta olan, Urfa'nın doğusundaki Milli Kürtleri'nin başı Şeyh Mahmut'u serbest bıraktılar. Kendisinden İngilizleri Urfa'dan atmak için aşiretini toplayıp işbirliği yapmasını istediler. Bunun karşılığında Türkler onu Milli lideri olarak tanımaya ve Fırat batısındaki en güçlü Kürt lideri yapmaya söz verdiler. Şeyh Mahmut serbest kaldıktan sonra hiçbir yardım yapamadı. Ne kendi bölgesinde Kürtleri ayaklandırabildi, ne de Türkler onu ateşkesi bozmakta destekleyebildi. Mayıs ayında oluşturmak için girişti̇ği gevşek konfederasyon çöktü. Hem Osmanlı Hükümeti'nde kabine üyesi, hem de Kürt bağımsızlık komitesinin başkanı olan Şemdinanlı Abdülkadir'in İstanbul'dan gönderdiği ulaklar da, daha başarılı olamadı.

Diyarbakır ve Mardin'de Kürt Kulübü örgütlenmiş ve görev başındaydı. Binbaşı Noel'in daha sonra verdiği rapora gö-

re, üyeleri yolsuz ve soysuz bilinen kişilerdi. Vaktiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin destekleyicileriydi. Türkiye'nin yenilgisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamıyla kaybolması olanağıyla karşı karşıya kalmışlardı ve Türkler'in kışkırtmasıyla Kürt Ulusal Partisine girmişlerdi. Türkler onlara Osmanlı koruyuculuğu altında Kürt özerkliği yemini kullanıyorlardı. Kulüp İngilizler'e ve Ermeniler'e karşıydı. Bir Batılı gücün ortaya çıkmasıyla Müslümanlar'm Hıristiyan yararlarına boyun eğdirileceğinden korkuyorlardı. Bazı üyeler içtenlikle Kürdistan'ın iyiliğini istiyorlardı ama bu ılımlı kişiler de 1915 toplu kıyımlarına karışmışlar ve maddeten yararlanmışlardı.

Anlaşılacağı üzere Musul'un durumu daha belli olmamıştı. Kent savaşla harap olmuştu. Yardımsız ve yönetimsiz ortada bırakılamazdı. Asker işgali olunca Albay Leachman Siyasal Memur atandı. İlk örgüt tamamlandığı vakit kuzeye ve doğuya, Akra ve Zaho'ya Kürtler'le iletişim kurmak ve sınırlarda barışı sağlamak için subaylar gönderildi. Ateşkes sınırının durumu tamamen karanlıktı ve Mart sonunda Türk bölgesindeki duyguları kanıtlamak gerekiyordu. Kesin bilgi olmadan Barış Konferansı'nın Kürdistan'ın geleceği üzerinde karar vermesi olanaksızdı ama aynı zamanda Nisan ayında Yüzbaşı Pearson'un ölümüyle sonuçlanan karışıklıklar Zaho'ya da yansımıştı. Kışkırtma Şubat başında Cizre'de İngiliz işgaline karşı Ali İhsan Paşa tarafından başlatılmıştı. Etkili Araplar ve Ermeniler nedensiz tutuklanmıştı. Dicle üzerindeki trafik durdurulmuştu ve Kürtler'in silahlandırılması sürüyordu. Kürtler'in uymadığı, buna Türkler'in de göz yumduğu ateşkesin maddelerine, İstanbul'dan gelen buyruklarda, uyulması gerektiği bildiriliyordu. Türk propagandası yapmak üzere bir Türk subayı Şemdinan aşiretine gitti ama soğuk karşılandı. Başka biri de benzer görevle Musul kentine girdi. Şubat sonuna doğru Ali İhsan Paşa geri çağrıldı ama Mart ayında Ulusal Kürt Komitesi'nin temsilcileri Musul'dan geçip Süleymaniye'ye gittiler. Ellerinde Kürt aşiretlerinin İngilizler'e karşı ayaklanmasını isteyen mektuplar vardı. Zaho'daki karışıklıklar, ani yerel olaylar değildi. Türkler'ce hazırlanmıştı. Bunları çıkartanlar kendilerince yerel

durumu çok iyi biliyorlardı ve kaynayan Osmanlı İmparatorluğu'nun tam desteğini almışlardı.

1 Nisan'da Binbaşı Noel, Mısır ordusu başkomutanı General Allenby'nin de onaylamasıyla Nusaybin'e gitti ve oradan da Diyarbakır'a geçti. Raporları özetle: «İslamcı kişilerle desteklenen, İngilizler'e karşı olan, Türk tarafını tutan etken bir topluluk vardı. Bu birbiriyle uyuşmayan etkenlerin yanında bir Kürdistan'ın tam bağımsızlığını isteyen Pan-Kürt partisi vardı. Anlattığına göre, bu ikincisi kesinlikle İngiliz karşıtı değil. Ancak bizim Hıristiyanlar için bir yengi siyaseti uygulayacağımız korkusuyla bizden uzaklaşmış. Kürt Kulübü başta Osmanlı Hükümeti'ne uygun bir politika güderken şimdi daha bağımsız bir tutum almış görünüyor. Başkan Wilson'un 'Her isteyen, istediğini yapar' olarak anlaşılan düş kurucu siyaseti, bütün çekici yönleriyle ufuklarında belirmeye başladı Türk-Kürtler'i şimdi inanıyorlar ki eğer yeter derecede güçlü bağırırlarsa Başkan Wilson onları duyup Diyarbakır'ı kendi başlarına kötü yönetmeye izin verir ve toplukıyım sırasında çaldıkları ve Türkler'le dahi paylaşmaya yanaşmadıkları Hıristiyan mallarıyla zengin olmaya devam ederler. Osmanlı Hükümeti kulübün yaptıklarından hoşlanmıyordu, sonunda kapattı.

Binbaşı Noel, "Bu tutuma götüren olaylar, alttan alta giden birçok entrika akıntılarını ve Türkler'in başvurduğu yolları göstermek bakımından ilgi çekicidir" diye devam etti. "İzmir'in İşgali haberi gelince, Türkler onu kendi çıkarlarına çevirmekte yavaş davranmadılar. Yunanlılar'ın Müslümanlar'a toplukıyım uyguladıkları ve onları İngilizler'in getirdiği haberini yaydılar. Kürtler'in İzmir'le Diyarbakır arasında benzetme yapmasını istediler. Önce İngilizler gelecek ve kenti işgal edecekler, sonra arkalarından Ermeni birlikleri gelecekti. Bütün bu tedbirlerin doğal sonuçları oldu. Sıradan insanların arasında epey bağnazlık gelişti. Şimdi Kürt Kulübü adını alan ve 1915 olaylarının sorgulanmasından korkan namussuz kentliler, bir daha toplukıyım yapılıp yaşamakta olan tanıkların yok olmasını, işlerin karışmasını istiyorlardı. Bu süre içinde Hıristiyanlar tamamen korkmuşlardı. Mardin'de bana temsilcilerini hızla

gönderip İngilizler'in işe karışmasını istediler. Hükümet de politikasından pişmanlık duymaya başlamıştı. Bu siyaset biraz yanlış sonuçlar vermişti. Duygular İngilizler'e karşı gelişmişti, Hıristiyanlar'a karşı değil. Hıristiyanlar'a bir toplukıyım daha uygulanmasının yersizliği anlaşılmıştı. Bu güçlükten çıkmanın yolu, suçu Kürt Kulübü'nün üzerine yıkmaktı. Hıristiyanlar'ı korumak bahanesiyle, Türk egemenliğine karşı gelen bir örgüt bastırılabilirdi. Buna göre, Kürt Kulübü'nün kışkırttığı Kürtler'in Hıristiyanlar'ın kanlarına susadığı, Hıristiyanlar'a anlatıldı. Son yıllardaki deneyimlerinin sonucu olarak haberlerin en kötüsüne inanmaya alışmışlardı. Hükümet sözden eyleme geçti. Toplar kente doğru çevrilip kaleye kondu. Askerler çağrıldı, Kürt Kulübü'nün üyeleri tutuklandı ve 4 Haziran'da kulüp kapatıldı. Hükümet kendi yarattığı durumdan kurtulmuştu."

Binbaşı Noel'e göre, Hıristiyanlar'ın egemen olacağı korkusu yatıştırılmadıkça bağnazlık ve huzursuzluk etkenlerine karşı çıkmak olanaksızdı. İnandığına göre, birçok tarımcı yerleşip ekip biçmek istiyordu ve onlara uygulanacak sağlam bir tarım siyaseti yoluyla komşularına bela olmaktan çıkıp barış içinde yaşayan bir topluluk olabilirlerdi. Hatırda tutmak gerekir ki ulusal varlık bir ulusal birlik duygusunu doğurmaz. Aşiretler birbirlerinden geçit vermeyen dağlarla ayrılmıştır. Her aşiret kendi o andaki çıkarına göre davranmakta ve liderler birbirlerini şiddetle kıskanmaktadırlar. Hepsi son derecede cahildirler ve Ermeniler'den nefret nedenleri Ermeniler'in eriştikleri daha yüksek düzeydi; çünkü bu onlara yönetimde ve ticarette avantaj sağlayacaktı. Oysaki çokluk ve üstün savaş yeteneği Kürtler'deydi. Binbaşı Noel, Kürtler'in yaptıkları toplukıyım üzerine tekrar güvence veren bir açıklama yapılmasını ve Kürtler'in bunu Türkler'in kışkırtması üzerine ve doğrudan buyrukları ile yaptıklarını ve yalnız taşınmaz malların iadesinde ısrarlı olacağımızı bildirmemizi öğütledi. Eğer bunu yapmazsak, izin verildiği takdirde kendisinin vereceği sözlü güvencenin yeterli olacağını bildirdi. Aslında susmamızla, karşımızdakilere, bize karşı düşmanlığı körüklemelerine olanak sağ-

lıyorduk. Şayet son amacımız Bağlaşıklarımızca onaylanırsa, onu hiçbir zaman uygulayacak güçte olmayacağımız her gün biraz daha belli oluyordu. Kürdistan'da saygınlığımız veya sınırlarındaki durumumuz, ülkede yayılan karışıklıkla yalnız tehlikeye düşmüyor, aynı zamanda hayatta kalabilmiş Ermeniler'in korktuğu, yenilenecek ve bizim de gücümüz yetmeyeceğinden önleyemeyeceğimiz bir toplu kıyımdan korkuluyordu. Onların kuşkuları da oradaki Amerikan misyonerlerince paylaşılıyordu. Tehlike İzmir'in Yunanlılarca işgaliyle artmış oluyordu. Bu yeni işgal, bütün Türk imparatorluğunda yeni bir durum yaratmıştı. Sonbaharda, kişisel gözlemlerine dayanarak bir düşünce sahibi olmaları için, bir Amerikan komitesi Anadolu'ya gönderilince, Kürdistan'da bir Ermeni devleti kurulmasının yerinde olmayacağı kanısına onlar da vardılar.

General Allenby'nin ve Mezopotamya'daki başkomutanın onayı ile Binbaşı Noel, Musul kentindeki Kürtler'e, kaçırılan insanların ve çalınan malların iadesi koşuluyla bir genel af ilan etti ve sonra gelen bir telgrafla da, kendisine sözle güvence verme izni verildi. İstanbul'daki Yüksek Komiser, açık üç yol olduğunu bize 1 Mayıs'ta söyledi. Ya işgal ettiğimiz yerlerin dışında olanlarla ilgilenmeyip Hıristiyanları yazgılarıyla başbaşa bırakırız veya Türk Hükümeti'nden önlem almalarını isteriz ki pek yapamazlar, hatta yapmak istemezler; ya da bize yardım etmek isteyen Kürtleri kullanırız. Bağdat'taki Siyasal Genel Müdür üçüncü yol ülkeyi sakinleştirmek için en iyisidir diye düşündü. 12 Mayıs'ta, İngiliz Hükümeti'nin işgal altındaki ve Kürtler'in çoğunlukta olduğu yerlerde, Ermeni egemenliği olmayacağına dair tam güvence verilmesini teklif etti. Londra'nın yanıtından önce Şemdinan aşiretinden Seyit Taha, Bağdat'a geldi. Ziyareti şanslı olarak Süleymaniye'deki karışıklıklara denk geldi. Seyit Taha, Kuzeydoğu Kürdistan'da çok etkili biridir. Dedesi Seyit İbeydullah 1876 yılında İran topraklarında Urmiye'ye yaptığı saldırı ile ünlendi. Ailesinin orada büyük mülkleri vardı. İbeydullah, İstanbul'da oğlu Abdülkadir'le birlikte, göz altında tutuldu. Abdülkadir şimdi Ulusal Partinin başındadır. Savaştan önce Kürdistan'da kalan diğer bir oğlu

Sadık, Hıristiyanlar'a yaptığı zulümlerle tanınmıştı. Oğlu Seyit Taha, savaştan önce Rus Konsolosu'nun saygın bir konuğuydu. Hatta onun Rus koruması altında kurulacak Kürdistan'da Ruslar'ın oyuncağı olacağı düşünülüyordu. Almanlar'la da iyi ilişkiler kurdu. O vakit Ruslar'ın güveni sarsıldı ve 1916'da smırı geçtiklerinde Neri'deki evini yıktılar. Şikak'ın lideri Simko ile evliliği dolayısıyla hem akraba hem arası da iyidir. Simko, Ruslar, Türkler ve Ermeniler'le çarpışmıştır. Doğu Süryani Kilisesi Patriği XXI. Mar Şam'un'u soğukkanlılıkla öldürdüğünden ünü kötüdür. Seyit Taha ve Simko, Kürdistan'ın bol yetiştirdiği fırsatçılardandır. Pişmanlık duymadan kendi çıkarlarının peşinde koşarlar. Hıristiyanlar sorunu Seyit Taha'ya az dokunmuştur ama Simko savaşta Hıristiyanlar'dan kazandığının bir parçasını bile geri vermemeye kararlıdır. Her ikisinin de dağlar arasındaki iletişim kurulamayan yerlerinde, onlara baskı yapacak birini görebilmek güçtür.

Seyit Taha'nın Bağdat'a gelmekteki amacı İngiliz korumasında, İran'dakiler de içinde birleşmiş bir Kürdistan isteğini söylemek içinmiş. İşin içine İran'daki Kürtler girince bizden yardım beklememesini söyledik. Büyük düş kırıklığına uğradı ve «Biz istemesek de İran Kürtleri'nin İran'dan ayrılması kesinlikle gerçekleşecektir» dedi. Bu durumu kabul ettikten sonra kendisinin ve arkadaşlarının istediği bağımsız Kürdistan'ın kurulması için her türlü yardımda bulunacaklarını söyledi. Ancak aşağıda sıralanan konularda güvence istiyordu: Önce genel af çıkartılmalıydı. İkinci olarak, Kürdistan'a bir başkan atanması için hiçbir girişimde bulunulmayacaktı, ülke özerk gruplar halinde örgütlenecekti. Üçüncü olarak, geri dönecek Hıristiyanlar için koşul olarak Kürtler, Ermeni ve (Doğu Asur, ed.) Nasturi egemenliği altında konmayacaktı. Dördüncü olarak, İngiliz Hükümeti Irak'ta yaptığı yardımı yapacaktı.

Süleymaniye'deki isyan bütün Kürt sınırını tehdit ediyordu, bu durumda Seyit Taha'nın dostça duygularından yararlanmalıydık. Siyasal Genel Müdür ona Farsça bir mektup verdi. Çevirisi aşağıdaki gibidir:

"İngiliz Kraliyet Hükümeti size aşağıdaki güvenceyi verme yetkisini bana tanıdı. Savaş sırasında Kürtler'in yaptıklarından dolayı İngiltere Hükümeti bir öc alma siyaseti gütmeyecektir. O dönem için bir genel af çıkartacaktır. Kürtler'le Ermeniler'in aralarındaki kişisel meselelerde, İngiliz Hükümetinin temsilcileri, tarafları barıştırmak için dostça çaba harcayacaklardır. Silahla karışmaya kalkmadan, iki tarafın arasındaki toprak konularını, İngiliz temsilciler dostça çözeceklerdir. İngiliz Hükümeti, Barış Konferansı'nda Kürtler'in çıkarlarını gözardı etmediğini size söylememi istedi."

Bu güvencelerin anlamı Binbaşı Noel'e bildirdi. O da 23 Haziran'da kendi bölgesindeki Kürtler'e aşağıdaki bildirgeyi yayınladı:

"Ermenistan veya Kürdistan denen ülkenin geleceğine, Barış Konferansı'nca karar verilecektir. Barış Konferansı'nın kararını, hep açıkladığı Ulusların kendi Hükümetlerini saptamak haklarıdır ilkesine göre vereceğinden kuşku duyulmamalıdır. İngiliz Hükümeti, Barış Konferansı'nda Kürt çıkarlarının gözardı edilmeyeceğinin güvencesini vermektedir. Karar verilinceye kadar Kürdistan'da bütün ulusların ve toplumsal sınıfların görevi barışı ve düzeni korumaktır. Türk Hükümeti'nin verdiği buyruk sonucu Ermeniler'in toplukıyımı için uygarlık, bu emirleri verenlerin şiddetle cezalandırılmalarını ister. Müslümanlar'ı topluca kıyan Ermeniler de aynı biçimde cezalandırılacaktır. Müslüman evlerine kapatılmış Ermeni kadın ve kızları serbest bırakılmalı ve Ermeniler'den zorla alınan topraklar yasal sahiplerine iade edilmelidir. Diğer taraftan İngiltere Hükümeti'nin savaşta Kürtler'ce yapılanlar için bir öc alma politikası gütmeye niyeti yoktur ve onlara bir genel af çıkartacaktır. Aynı alanı işgal eden iki soy, özellikle birbirinden nefret etmekten vazgeçmeli ve karşılıklı hoşgörü ve iyi niyetle yaşamalıdır. İngiliz yetkilileri yalnızca bunu istemektedir ve adalete uygun olmayan eylemleri, yalan suçlamaları, sürekli düşmanlığa ve karışıklığa yol açtığı için şiddetle cezalandıracaklardır."

Bu bildirge Kürt ulusal hareketinin önderlerince iyi karşılandı. Seyit Taha'ya verilen mektubun etkisi, onun bölgesindeki hiçbir karışıklık olmamasıyla ölçülebilir. Ondan, Türkler'ce gönderilen görevlilerle ilişkisini kesmesini beklemek fazla olurdu ama Şemdinan ve Revanduz çevresindeki aşiretleri dingin tuttu. Elinden geldiği kadar Türk propagandasını sınırladı. Yaz başında kendisine, Daşti-Harir ovasındaki verimli topraklarla ve Şemdinan'la birlikte, Revanduz bölgesinin kuzeydoğusunun yöneticisi olması önerildi. Kendisine bir ücret verilecek ve İran Hükümeti'ne karşı Musul'da entrika çevirmeyecekti. Kesin bir yanıt vermedi. Belki bir taraftan Şeyh Mahmut'a verilenden farklı olmayan bir uygulamadan çekindi, diğer taraftan da Revanduz'daki İngiliz Yardımcı Siyasal Memurun, Amadiya olayları dolayısıyla Temmuz ayında birkaç kilometre batıya, Batas'a çekilmesi, onun İngiliz işgalinin kalıcılığı konusunda kuşkuya düşmesine neden oldu. Teklifimizi kabul etmediğinden, aramızdaki iyi ilişkileri bozmadan, önerimiz Ağustos'ta geri çekildi. Denildiğine göre gittikçe daha çok Türkler'e karşı olmuş.

Simko bize Mayıs'ta yanaştı. Savaştan önce tanıdığı, vekil Siyasal Genel Müdüre dostça yazdı. Bizim önem vermediğimiz bir öc alma işi onu çok uğraştırıyordu. Onun kötülüğünü isteyenlerden biri, ki onlardan çok vardı (bu kere İranlı bir memur), ona pakete sarılmış bir bomba göndermeyi düşünmüştü. Olayı, kendisinin kızgınca anlatmasından daha iyi anlatmaya olanak yoktu:

"Patlayacağı sırada kardeşime atacak vakti ancak bulabildim."

Öç almak üzere Haziran'da Urmiye'ye saldırdı. Türk ve İranlı Kürtler'in birleşmesini önlememiz konusunda, bu ülke ile Ağustos'ta bir anlaşma yapmamızdan ve Hıristiyanlar'a yaptığı işlemden dolayı öç alınacağı korkusu, onu gittikçe Türkler'in kollarına attı.

Kürt önderlere gelince, Süleymaniyeli Şeyh Mahmut, başkaldırısı başarısız olduğu için, aradan çıkartılmıştı. Milliler'-

den Şeyh Mahmut, var sayılan Birleşik Kürdistan'ın yönetici adayıydı. İstanbul'da Şemdinan aşiretinden Abdülkadir aynı yere göz dikmişti. Vaktiyle Botan yargıcı olan Bedirhanlar da aynı mevkii istiyorlardı. Daha sonraki bir günde, Paris'ten Şerif Paşa, Kürt devletinin başı seçildiğini bildiriyordu. Aslında kendini, kendinin seçtiğinin dışında bir kanıt yoktu. Şubat'ta Sadrazam, Abdülkadir'i veya oğlunu Kürdistan'ı dinginleştirme göreviyle bölgeye göndermeye kalktı. Bu plan hiçbir vakit gerçekleşmedi ama yeğeni ve rakibi Seyit Taha'ya ulaşan, Abdülkadir'in bizim korumamız altında Kürdistan'ı dolaşacağı haberi, bir ayağını Türk tarafında tutmasına neden oldu.

Haziran sonunda Binbaşı Noel İstanbul'a, vekil Siyasal Genel Müdür adına Yüksek Komiserle görüşmeye gitti. En göze çarpan olayın, Türkler'le Kürtler'in birbirinden kopması olduğunda anlaştılar. Yüksek Komiser Binbaşı Noel'in ikinci bir kere Anadolu'ya gitmesini öğütledi. Orada seçme Kürt ailelerinden birilerini yanına alıp aşiretleri dolaşmasını ve onlar vasıtasıyla, düzene uyup Hıristiyanlar'ı korumaları için etki yapmasını söyledi. Yüksek Komisere göre, eğer ulusal sonuçlar peşinde koşmazlarsa, Osmanlı Hükümeti'nden korkmaları için bir neden yoktu. Ulusal hareket Türkler'ce kuşkuyla karşılanıyormuş. İstanbul'daki kendi hükümetinin kontrol edemediği eylemleri yapan ama İttihat ve Terakki Komitesiyle yakın teması olan bir Türk generali, Mustafa Kemal, Anadolu'nun çıkarlarını herkese karşı koruyordu. Doğu Anadolu'da kendi koruması altında, Osmanlı haklarını savunmak için bir birlik kurdular. İleri sürdükleri, Türkiye'nin bütünlüğüydü. Kesin ilkeleri, Doğu sınırları içinde Rum veya Ermeni devleti kurulamazdı. Aynı zamanda Müslüman olmayanların hakları garanti altına alınacaktı ve Türk ulusal duygularına saygı duyacak bir yabancı Manda Gücü kabul edilecekti. Hükümet halkın iradesine dayanmalıydı ve bir Millet Meclisi kurulmalıydı. Birliğin toplantısı Ağustos ayında Erzurum'da yapıldı. Sonra Ulusal Komite'nin merkezi olarak Sivas seçildi. Bütün niyet ve amaçlara göre bu bir Sovyet'ti. Ekim ayında, ulusal saymadıkları Damat Ferit kabinesini düşürdüler. Damat Ferit'in yerine Sadra-

zam olarak geçen Ali Rıza Paşa'nın Bahriye Nazırı, Mustafa Kemal'le görüşmeye Trabzon'a gitti ve beraberinde İstanbul'a, Sivas grubunun bir temsilcisini getirdi.

Eylül ayında Binbaşı Noel, Bedirhan ailesinin iki üyesi, Kâmuran ve Celadet Bedirhan'la Halep'ten yola çıktı. Antep'ten Malatya'ya kadar olan bölgedeki halkın, ki toplamın %70-80'ni demektir, Kürt ulusçuluğuna bağlı olduğunu, gönderdiği raporda bildirdi. Bunların Diyarbakır ve Mardin Kürtleri'nden ayrılığı, Türkler'e karşı oluşlarındaydı. Kendisi bu ayrıcalığı o yörenin Şii olmasına bağlıyordu. Ermeni sorunu yoktu, çünkü orada Ermeni azdı. Türk savunma birliği bu görevden işkillendi. Binbaşı Noel'in, Osmanlı kontrolünün dışında bağımsız bir Kürdistan kurmak için karışıklık çıkartacağından korktu. Bu geziyi onaylayan Damat Ferit'i, Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarına ihanetle suçladılar. 13. Kolordu'ya komuta eden Ahmet Cevdet, iki Bedirhanlı'yı tutuklamaya kalktı. Durumun güç bir biçim almasıyla, Mısır'daki başkomutan tarafından, Binbaşı Noel ve kendisine eşlik edenler Malatya'dan çağrıldılar. İstanbul'daki Kürt Ulusal Derneği, Türkler'in eylemini protesto etti. Onlara göre Malatya olayı Kürt duygu ve onuruna yapılmış bir hakaretti. Kürt ve Türk ulusal partileri arasındaki ayrılık o günden sonra daha belirgin oldu. Mustafa Kemal'in yandaşları kentlerdeki bütün Kürt Kulüplerini kapattılar, Kürt bağımsızlığını destekleyenlere karşı önlemler aldılar. Türkler'in arasında bile Ulusal Savunma Birliğinin fazla ileri gittiğini düşünenler var. Anadolu köylüsü silah altına çağrılmaktan, anavatan için bile olsa bıkmıştır. Mustafa Kemal dinginliğin ve zenginliğin gelmesine bir engel oluşturuyor. Bu duygular daha başlangıç aşamasındadır.

Entrikanın ve düşmanlıkların girdabı Musul kenti sınırlarında, Kürtler'le olan ilişkilerimizde tepkilere neden oldu. Temmuz ve Kasım'daki Amadiye ve Akra'daki ayaklanmaların nedeni budur. İngiliz yetkililerin isteği, Asur sığınmacıları Tiyyari dağlarındaki yerlerine yerleştirmekti. En uygun yaklaşım onları Amadiye üzerinden götürmekti ve İngiliz yönetimi bu yönde karar aldı. Ocak ayında Amadiye'nin 6 km. ötesinde bir

askeri birlik yerleşti. O yılın martında da bir Yardımcı Siyasal Memur atandı. Kürtler'e büyük bir özgürlük içinde tarımsal avanslar sağlandı. Hıristiyanlar'la bir ayırım yapılmadı. Yardımcı Siyasal Memur, yönetiminin temelini atmak ve bir düzen kurmak istedi. Bu tutum onu Kürt aşiret liderleriyle kaçınılmaz olarak karşı karşıya getirdi. Onlar kötüye kullandıkları özgürlüklerin tehdit edildiğini gördüler. Amadiye kentinde iki önde gelen kişisinin dargınlığı vardı. Bütün kentliler bu konunun dedikodusunu yapıyordu, özellikle çevredeki aşiretlerin ağaları ve seyitleri. İngiliz yönetimi, yıkılmış köylerin tarıma onsuz başlayamayacağı avanslar ve hibelere karışılmadıkça, bu duruma aldırmıyordu. Sıra vergi toplamaya ve ağaların yasasız işlemlerine gelince iş değişmeye başladı. Vaktiyle Türkler resmi yükümlülüklerini daha hafife alıyorlardı ama oradaki askerleri bizimkilerden fazlaydı. Bizim Asurlar'ı yerlerine yerleştireceğimizi herkes biliyordu. Amadiye'nin Hıristiyanlar'ı günlerinin geldiğini söyleyerek Müslümanlar'ın dikkatini çekti. Dışarıdan da bu biçim konuşmaları abartacak etkiler vardı.

Binlerce ailenin kontrolümüzde olmayan dağlık bir bölgeye yerleştirilmesi hafife alınacak bir iş değildi ve bahar ilerledikçe bu işlemin geri bıraktırılmasının gereği anlaşıldı. Askerlerin üslerinden o kadar uzakta tutulmasının bir yararı kalmamıştı, onun için Amadiye'nin 29 km. batısındaki Suvara geçidine çekildiler. Bu durumda Yardımcı Siyasal Memur, yüzbaşı Willey, teğmen Macdonald ve Çavuş Troop, Kürt askerlerle ve bir-iki Hintli telgraf memur kentte yalnız kaldı. Her İngiliz'in olduğu gibi, çoğu zaman yanlıştan çok doğru olarak, kendi yetkesinin kendisini korumaya yeterli olduğuna güvenmişti. Memnun olmayanlar olanağı gördüler. Kent bölümlerinin önderleri aşiretlerin desteğiyle ,yerel jandarmanın hizmetlerinden de istifade ederek, 15 Temmuz'da İngilizler'in hepsini öldürdüler. Bu kişisel saygınlık sorunu değildi. Yüzbaşı Willey deneyimli bir subaydı ve Amadiye'ye yeni atanmıştı. Teğmen Macdonald işine bağlı, verimli ve çok sevilen bir subaydı. Bu ayaklanma İngiliz yetkesine karşı ve özyapı olarak Hıristiyan karşıtıydı. Amadiye bölgesindeki Hıristiyan köylerine düzenli

olarak saldırıldı. Can kaybı az olmakla beraber ekinler ve koyunlar yokedildi ve çalındı. Nisan'da yüzbaşı Pearson'u öldüren Goyanlar ve onların kuzeyindeki Guliler Amadiye'deki Barvar aşiretiyle birlikte ayaklanmada yer aldılar. Kente İngiliz cezalandırma alayı yaklaşırken katiller Goyan arazisine kaçtılar. Amadiye'ye biz 8 Ağustos'ta girdik. Aşağı Barvari'deki köylerin ayaklanan liderleriyle hesaplaştıktan sonra kentte bize küçük suçlular kalmıştı. Kentin kuzeyindeki Barvari aşiretlerini askerlerimiz dağlardan sürdü ve dikkatlerini Goyan ve Guli'ye çevirdi. Ba'kuba'da eğitim görmüş iki tabur Asur sefere eklenmişti ve iyi çarpıştılar. Eylül'de eylemler bitirildi. Ömür boyu görevleri ve keyifleri gerilla savaşı olan aşiretler dağlarda bizden kaçıp kurtuldular (vaktiyle Türkler'den kurtuldukları gibi), ancak onları korkuttuk, ayaklanmanın yanlış olduğunu ve kendi topraklarında yenildiklerini anladılar. Ekim'de bütün suçlu aşiretler, birkaçı dışında, boyun eğdiklerini açıkladılar. Askerlerimizin verdikleri cezalar yeterli görülüp onlara iyi davranıldı. Amadiye ve Barvari'ye temsilcilerimizi atadık ve onlara yetkilerini kullanacakları olanakları verdik, Aralık'ta Amadiye ve Musul arasının tam ortasına düşen Dohuk'a çekildik. Çekildiğimizden beri yöre sakindir.

Siyasal bölümün elden çıkarmasının olanağı olmayan, değerli yaşamların kaybı olmadan yıl bitmedi. Musul'un kuzeydoğusunda, Amadiye ve Revanduz arasında, ovanın kenarındaki Akra'ya, ateşkesten hemen sonra bir Yardımcı Siyasal Memur atandı. Irmağın karşı kıyısındaki yerler de Barzan Şeyhliğinin topraklarıdır. Türkler'in zamanında Barzan aşiretinin fırtınalı bir geçmişi vardır. Şeyh Abdülsalim Osmanlılar'dan çok çekmişti ve üzerine, 1909'da ortalama başarı kazanan bir sefer yapmışlardı. Basra, Bağdat ve Musul kentlerinin başına olağanüstü yetkilerle Nazım Paşa geçirildi. 1911'de Nazım Paşa çekilince yaptığı çözüm de sona erdi ve savaşın başında Barzani kendini korumak için Ruslar'ın yaptığı yaklaşımlara uydu. Barzan ve Zibarlar arasında büyük bir geçimsizlik vardı. Türkler her vakit uyguladıkları yöntemlerle Zibarlı Faris Ağa'yı kullanarak Barzan'ı tuzağa düşürdüler ve astılar. Ardılı Şeyh Ah-

met onun kan davasını miras olarak aldı ama aklını almadı. Bölgeye İngiliz yönetimi geldiğinde Akra'ya bağlı olmayı Zibari etkisi var diye kabul etmedi. Bir aralık Revanduz bölgesine taşınmak istedi ama bizden destek görmedi. Faris Ağa'ya Zap'ı geçip Barzan bölgesine girmesini yasak ettik. Dengeyi tutma çabalarımız her iki tarafı da bize düşman etti ve Türk propagandasına uygun bir durum oluşturdu. Bu propaganda Van'dan eski vali Haydar bey tarafından ustaca yönetildi. Kış başında, yanında Türkler ve Rus asker kaçakları ile Enver Paşa'nın Van'a geldiği ve Oramarlı Sito Ağa'yla mektuplaşmakta olduğu dedikodusu yayıldı. Türkler'in arabuluculuğuyla Zibarlı Faris Ağa ile Şeyh Ahmet Barzani arasındaki anlaşmazlık geçici olarak çözüme bağlandı. Aynı günlerde Suriye'li ajanlar ağaların hoşuna gidecek öğretiler yayıyorlardı. Ağaların gerçek yetkileriyle kalacakları, uzaktan ve etkisiz bir İslam kontrolünü teklif ediyorlardı. Ancak Şeyh'in her dediğini yapan aşirete bağlı tarımcılar durumu öyle görmüyorlardı.

Albay Leachman'ın yerine Albay Bill, Siyasal Memur olarak atandı. Kendisinin yönetici olarak uzun deneyimi ve büyük yeteneği vardı. Yeni olduğundan, kendini tanıtmak ve Kürt sorununu kendi düşüncesine göre sonuçlandırmak için bölgede dolaşmaya karar verdi. Ekim sonunda Akra'yı ziyaret etti. Faris Ağa'ya ve ikinci bir Zibari lideri olan Ebubekir Ağa'ya ceza verdi. Her ikisinin adamları jandarmamızı tuzağa düşürdü. 1 Kasım'da, yerel bir şefin topladığı askeri denetlemek için Zap suyunu geçti. Aldıkları cezalara kızan iki Zibari ağası Şeyh Ahmet Barzaniyle iletişim kurdular. O da yirmi adamıyla kardeşini gönderdi. Bunlarla birlikte Faris, Ebubekir ve adamları yüz kişiyi buluyordu. Dönmekte olan İngiliz subaylarını, Ebubekir'in köyü olan Bira Kapra yakınında pusuya düşürerek öldürdüler. Onlara dört jandarma eşlik ediyordu. İkisi öldürüldü. Bunlardan biri Asur, diğeri de subaylarını korumaya çalışan bir Akranıydı. Öteki ikisi Zibarili olup düşmana katıldılar. Bütün kanıtlar subayların öldürülmesinin önceden planlanmadığını ama Kürtler'in yaradılışında olan birden hırsa kapılma ile yapıldığını göstermektedir. Bu öldürmeler başkaldırı

için işareti verdi. Zibariler'le Barzaniler Akra'ya saldırıp yağmaladı. İngiliz jandarma subayı güçlükle Musul'a kaçtı. Bir iki gün içerisinde iki aşiret arasında yağma yüzünden anlaşmazlık çıktı ve Barzaniler yerlerine çekildi. Birçok yerel aşiret yardım isteğinde bulundular ve yapılanı protesto etti. 9 Kasım'da Batas (Revanduz)'aki Yardımcı Siyasal Memur Yüzbaşı Kirk, yalnız Kürt askerlerle Akra'ya girince, kentlilerin İngiliz yönetiminin gelmesi için dua ettiklerini gördü. Ceza verecek alay Zap vadisine girince birçok köyün beyaz bayrak çektiğini gördüler. Onlar ağalarından gerçekten korkuyorlar ve onlara karşı korunmak istiyorlardı.

Askerlerimiz Zibar liderlerinin evlerini yaktılar ve Zap suyunu geçerek aynı cezayı Barzanilere de verdiler. Amadiye'de olduğu gibi köylülere dokunulmadı. Asiler çevre aşiretlerini ayaklandıramadılar. Önderleri Şuşlu Abdülkadir Ağa bize bağlıydı. Dolayısıyla ilerlememize karşı çıkılmadı. Zibar'dan Faris ve Ebubekir, Barzan'dan Ahmet ve kardeşi, toplam dört sanık dağlara kaçtı; bu kişiler kanun kaçağı ilan edildi. Amadiye'de bir duygudaşlık ayaklanması olmadı ve Şemdinanlı Seyit Taha, Türkler'in küçük bir garnizon bulundurdukları Neri'nin kaymakamını dinlemedi. Kaymakamın öğüdü onun Zibariler adına Oramarlı Sito ile işbirliği yapması şeklindeydi. Onun tutumu kendi güvenliği bakımından kaymakamı kuşkulandırdı ve Neri'yi bırakıp kuzeye, Başkale'ye çekildi. Eylemlerimiz bittiğinde sınırımızın Akra olduğunu kabul edip, Akra ile Zap arasındaki araziyi tutmaktan vazgeçtik.

Yıl sonunda Kuzey Kürdistan'ın dağ sınırlarını yönetmekten vazgeçtik. Revanduz'daki İngiliz ileri karakolu, kentin 29 km. güneybatıdaki Batas'a çekildi. Sınır çizgisi, dağ yamaçları ve Büyük Zap ırmağının sağ kıyısı ile Amadiye ve Zibar'ı dışarıda bırakarak Akra ve Dohuk'dan geçiyordu. Bizim oralara gitmemiz hoş karşılandı, çünkü biz, Türkler'in bıraktığı enkaz ve açlıkla savaşıyorduk. Biz tamamen tarafsız olarak, Müslüman'ı, Hıristiyan'ı ayırmadan yardım dağıtıyorduk. Geri kalan çiftçileri kurtaran, büyük olasılıkla bizim yardımımız ol-

muştur. Bize sığınan Hıristiyanları yerlerine yerleştireceğimizi, biz hiçbir vakit saklamadık. Onlar da bir an önce yerlerine yurtlarına gitmek için bizi sıkıştırıyorlardı. Bu durum bize karşı propagandanın temeli oldu. Bizim ağaların dostluğunu kazanmamızın olanağı baştan beri yoktu. Zibari ayaklanmasını anlatan Albay Nalder, "Bir Kürt ağasının durumu hükümetimizle, hatta hiçbir hükümetle uyuşmaz. Ortaçağlardaki bir feodal baron gibi yanında silahlı adamlar besliyor ve istediğinde tarımla uğraşanlara zulüm ediyor. Faris Ağa ile kardeşinin toprakları onlara yılda 1.000 Rupi gelir getirmez. Zenginlikleri tamamen köylerden haraç almaya dayanıyor. Yetkeleri parayla tuttukları silahlı adamlara dayanıyor. Bu adamlar yerleşik bir hükümeti görmek istemezler. Buna Hıristiyan düşmanlığı ve Türk propagandasını eklerseniz, Kuzey Kürdistan'daki duygular yeter derecede açıklanır" demektedir.

Güney Kürdistan'daki işlerin durumu ek bir kanıt oluşturuyor. Şeyh Mahmut'un ayaklanması, Albay Nalder'in anlattığı yetkenin yok edilmesi oldu. Süleymaniye bölgesinin insanları onun yok edilmesinden dolayı bir pişmanlık göstermediler ve bölge zenginleşme yolunda yürüyor. Ağaların devleti yendiği Kuzey Kürdistan'da anarşi hüküm sürmektedir. Süleymaniye'nin yanında Erbil yaylası da bir diğer tatminkâr durum arz ediyor. Musul'dan kolayca erişilebilen bu bölge, ağaların güvenle eylemlerini yürütecekleri dağdaki güçlü yerlerine gereksinim duymuyor. Halk, Dicle vadisindeki daha uygar halkla yönetimde birleşmeye, Musul ve Bağdat'la birleşmekten daha çok değer veriyor; Köy-Sancak ve Ranya dahil. Erbil'e bölge makamı verildi. Amadiye'deki durum dingindir. Atadığımız Latif Ağa durumunu korumaktadır. Revanduz'da İsmail Bey ibni Su'ayid, bizim ve bir Kürt birliğinin desteğine sahiptir. Bu düzen tamamen tatminkârdır.

7

YÖNETİMİN GELİŞMESİ GELİRLER BÖLÜMÜ

İşgal edilen topraklara Bağdat kentinin eklenmesi yönetim işine yeni bir anlam verdi. Fırat'ın ve Diyala'nın zengin vadileri kontrolümüz altına girdikçe ve Türkler'in karşı saldırı olanağı azaldıkça, yönetim sorumluluğu, askerlerin önemi üzerine çıktı. Aynı zamanda yeni siyasal etkenler işe giriyordu. Bağdat kentinin getirdikleri kâfiydi. Esas itibariyle o bir başkentti ve kendini de öyle görüyordu. Türkler Basra ve Musul'u özerk kentler olarak örgütlemişlerse de, Bağdat Irak'ın Osmanlı egemenliğinin ve halen de siyasal esinin merkeziydi. Ateşkesten çok önce Mezopotamya'daki gücümüzden, askerce sorunlardan çok yönetim sorunlarını çözmesi istendi. Bu yönün önemi Kraliyet Hükümetince de anlaşılmıştı. Temmuz 1917'de Siyasal Genel Müdürün mevkii Sivil Komiserliğe yükseltildi. Görevlerini, "Başkomutanın askerce gözetiminde sivil yönetim yürütülecektir. Karışıklıkları önleyip, başka yere gerekecek askerlerin oraya gönderilmesini önlemek için yerel koşullara ve ön düşüncelere önem verilecektir. Şimdilik bu en az yönetim verimi, dinginliğin korunması ve asker gücünün gereksinmelerini karşılamak için hedefiniz olacaktır. Yasaların iyileştirilmesi ve reformlara başlanması en dar sınırlar içinde tutulacaktır. Kraliyet Hükümeti büyük veya karşıt yönetim sorunlarını Türk saldırı tehlikesi geçinceye kadar istememektedir" diye tanımla-

dı. Sivil Komisere Kraliyet Hükümeti'yle mektuplaşma yetkisi verildi. Raporlarının Hindistan devlet bakanlığına göndermesi söylendi. Aynı devlet bakanlığından askerce buyruklar da veriliyordu. Mezopotamya yönetiminin Hindistan bürosuna doğrudan bağlanması çok yararlı oldu. Gereksinimlerine önem verildi ve güçlüklerine dikkat gösterildi. Sivil Hükümet gelişirken geçirilen güç yıllarda, Hindistan bürosunca sağlam öğütler ve adil destek verildi.

Bağdat'ın işgalinden sonra Bağdat'taki Siyasal Genel Müdürle yakın çalışma içinde olan Siyasal Genel Müdür Yardımcısının başkanlığında, Basra kentinde ayrı bir örgüt kuruldu. Kentin sınırları Türkler'in zamanındakinin aynıydı. Yalnız Kut kaymakamlığı Basra'ya bağlandı. Güney kentinin beş ilçesi vardı. Bunlar Basra merkez, Kurna, Nasıriye, Amara ve Kut'tu. Her biri bir Siyasal Memur tarafından yönetiliyordu. Yardımcıları yerel Siyasal Memurlardı. Basra, Nasıriye ve Amara asker valilerce yönetiliyordu. Hiçbir şey değişmediği halde valilerin makamları askerden çok sivile dönüşüyordu.

Bağdat kentinde, topraklar genişledikçe Siyasal Memurlar atanıyordu. Bu memurlar, 1917 yılı sonunda Bağdat, Samarra, Ba'kuba, Hanikin, Aziziye, Ramadi, Hilla, Kerbela, Şamiye ve Samava'da olmak üzere on taneydiler.

Bir yıllık denemeden sonra iki kent arasındaki ayrıcalık kaldırıldı ve bütün yönetim Bağdat'taki Sivil Komisere bağlandı. Değişim Eylül 1918'de yapıldı. İki kenti meydana getiren 14 ilçe 1919'a kadar değiştirilmedi. O tarihte Divaniye, Hilla'dan ayrıldı, Samava'yı da içine alan bir ilçe yapıldı. Kerbela, Hilla'yla; Aziziye, Kut'la birleştirildi. 1918 yılındaki ilerlememiz ilçeleri çoğalttı. 1919 yılında Kerkük Süleymaniye'den, Erbil de Musul'dan ayrıldı. Her İkisi de bağımsız ilçe oldu. 1920'de Hanikin ve Ba'kuba birleştirildi. Gelirler bölümüne Bağdat'ın işgali bazı değişiklikler getirdi. 1916 yılının sonunda Gelirler Müdürünün yerini iki kişilik Gelirler Kurulu aldı. Kurulun İki üyesi aralarında işi bölerek her biri belirli dalları üzerine aldı. Bağdat düştüğü vakit, Birinci Gelir Yetkilisi

kuzey kentinin gelir işlerini, iş arkadaşı da güney kentininkilerini aldı. Birinci Gelir Müdürü Mr. Garbett I. C. S. Temmuz 1918'e kadar işini çekip çevirdi. Önce bir, daha sonra iki yardımcıyla, o anki Bağdat kenti örgütünün ağır işiyle uğraştı. İşinin güçlükleri yiyecek kıtlığı ile arttı. Şimdi anlatacağımız tarımsal gelişme yöntemini cesaretle öne sürdü. Askeri makamlarca onaylanıp uygulandı. Mr. Garbett, Uygulama Müdürü ve Gelirler temsilcisi olarak işin başındaydı. Temmuz 1918'de hastalandı, birkaç kere tekrar işe başladıktan sonra Aralık'ta hastalık izniyle ülkeden ayrıldı.

Değişiklikler uygulanmaya başlanmıştı. İki kentin birleşmesiyle Basra bürosu kapanmış ve dosyalar Bağdat'a götürülmüştü. Başta Gelirler ve Finans Müdürü birleşmiş bölümün başına geçti. 1919 Yazı'nda, işler, Gelirler ve Finans bölümü olarak ikiye ayrıldı ve her birinin başına bir müdür kondu. Askerlerin yetkesi altında çalışan tarımsal gelişme projesinin yanında, yine askerlerin yetkesi altındaki Tarım Kurulunun yönetimi altında çalışan sulama ve tarım bölümleri, Şubat ve Temmuz 1918'de kuruldu. Bu kurulun başkanı levazım generaliydi. Kurul beş kişiden oluşuyordu. Sulama ve Tarım bölümlerinin müdürleriyle başkomutanın Finans danışmanı asker tarafını temsil ediyorlardı. Sivil Komiserin Gelirler ve Finans Müdürü ile Birinci Gelirler Müdürü, aynı zamanda kurul sekreteri, sivilleri temsil ediyordu. Bu yetke bölümü sivil halkın yönetimiyle yakından ilgiliydi. O vakit kaçınılmaz olan bu durumun güçlükleri de vardı. Örneğin, yerel sulama subaylarının sulama tüzüğüne uymama veya kanal duvarları için verilen buyrukları yapmayanlara Siyasal Memura danışmadan ufak cezalar verme yetkisi vardı. Sanık dikkatli davranılması gereken biri olabilirdi ve aynı zamanda ayrı örgütlerin verdiği buyruklar da yerel halkının aklını karıştırıyordu. Asker ve sivil yetkililerin işbirliği başarılı oldu ki, bu durum 1919'a kadar yürüdü. Bu tarihten sonra barış koşulları, sulama ve tarım işlerinin Sivil yetkililere devri olanağını verdi. Giden düşman hükümetinin sistemi olan Türk sisteminin beğenilecek bir yönü vardı. Bütün belgeler merkezde toplanıyordu ve gelirler üzeri-

ne bilgisi olan kişiler azdı. Kayıtları yakıp, bilgi sahibi kişileri de götürmenin olanağı vardı ve bu yapıldı. Bağdat'a vardığımızda vergi toplayabilecek tek belge yoktu. Yerinde duran tek memur da yoktu. Halk arasındaki düşünce Türkler'in geri döneceğiydi. Kut olayı, gönüllü yardım edecekleri önlüyordu. Hiçbir kayıt kalmadığı gibi, tapu kayıtları da götürülmüştü. Çabuk karar verme gereksinmesi vardı. Birinci Gelir Müdürü Bağdat'a 22 Mart'ta geldi. Hasat 15 Nisan'da başlayacaktı. Ürün olgunlaşmadan denetlenmeli ve istekler düzenlenmeliydi. Üründen hükümet hissesini almak iki bakımdan önemliydi. Taşımanın değerli olduğu bir zamanda yerel ürünün taşınacak miktarı azalacaktı. İkincisi, Araplar'ın boyun eğdiğinin göstergesi olacaktı. Vergi ödemek bağımlılık demekti. Bundan ötürü vergi toplanacaktı. Giden hükümetinki gibi olmakla beraber, yine de halkça kabul edilir hızlı bir yöntem oluşturmak icap ediyordu.

En kolayı vergileri mültezime vermekti ama buna karşı iki görüş vardı. Birincisi, bu işe girecek Bağdatlıların, aşiretlerin görüşünü ve bizim onları ne dereceye kadar destekleyeceğimizi bilmiyorlardı. İkincisi, barış koşullarının geldiğini anlatmak için vergiyi doğrudan toplamamız gerekliydi, ürün genellikle azdı ve gelecekteki tarımsal gelişmeleri yönlendirebilmek için tarımcının güvenini kazanmak gerekiyordu. Ancak bu gelişme için acele ayrıntılı bilgi gerekiyordu, onun için vergileri mültezime vermek bu amaca uygun değildi.

Basra kentinin bazı bölümlerinde iyi sonuç veren, vergileri bir şeyhe toplatma imkânı yoktu. Aşiret liderlerine büyük araziler verme uygulaması Bağdat'ta gerçekleştirilmememişti. Hem sorumluluğu alacak şeyhler, hem de saptama yapılacak kayıtlar yoktu. Türk Hükümeti vergiyi yalnız mülk sahibinden ve boyun eğmiş bir bölgeden alıyordu. Kontrolün güçlü olmadığı devlet topraklarında doğrudan kiracıdan topluyorlardı. Yeni yönetimin de kiracıya kadar inmesi lazımdı. Hükümeti kiracılarla temasa geçirmenin bir yararı, bir de sakıncası vardı. Yararı şuydu: Uğraştığımız toprak ne kadar küçük olursa o ka-

dar ayrıntılı bilgi alabilirdik ve ona göre de daha iyi destek verirdik. Sakıncası ise yürürlükte olan parçalanma ve dağılma hız kazanır ve şeyhin gücü zayıflardı. Bu tehlike şeyhin kiracılarının sorumluluğunu alması ile ve arazisinden topladığı vergiden kendisine bir hisse vermekle önlenebilirdi. Bu politikayı takip ederken devlet hissesinden şeyhlere de hisse verildi.

Irak'ta en iyi yönetilen topraklar Seniye, yani padişahın kişisel topraklarıydı. Bu nedenle denemek üzere bütün kente bu yöntemi uygulamaya karar verdik. Her bölge kontrolümüz altına girdikçe bir Siyasal Memur atadık. Bölgeleri eski müdürlüklere veya bilinen eski bölünmelere göre böldük. Oralara kalıcı memurları, kanalları ve ürün depolarını yönetsinler ve ulaklık yapsınlar diye, altlarındaki görevlilerle birlikte atadık. Memurluğun alanı ürün yetiştirmenin yoğunluğuna bağlıydı. Hilla bölgesinde sekiz memur vardı. Aziziye'de aynı büyüklükteki bir alan için, başlangıçta yalnız iki memur vardı. Her bölgedeki memurların başına bir Mal Müdürü atandı. Mal Müdürünün görevleri, gelirler yardımcılığı, hesapların toplanıp kontrolü ve Siyasal Memura gelirler bakımından yerel bilgileri vermekti. Siyasal Memurların ve onların altına yeni atanan memurların karşılaştıkları, özet olarak şöyleydi:

Dicle üzerinde Samarra'dan Bağdat çevresine kadar bütün ürün yok edilmişti. Balad ve İstabulat çevresindeki savaş, ekinin olduğu vakitte yapılmıştı. Türkler yemediklerini yok etmişlerdi. Bağdat çevresi yağış almamıştı. Bu peş peşe gelen üçüncü kurak mevsimdi. Sebze tohumları, hububat ve en önemlisi hayvan yemi stokları en aza inmişti. Tarım ürünleri stokunu arttırmak bütün yaz boyunca çözülmesi gereken en önemli sorun oldu. Bağdat'tan Kut'a kadar ekim yoktu ve 1915'deki su baskınından dolayı hâlâ toprağı nemli olan Cezire'de ürün alınmıştı. Bunun gibi su basmış yerlerde yapılan tarıma "Çibis" denmektedir. Türkler özellikle aşiretleri ırmak kıyılarından uzaklaştırmış ve tarımı yasaklamışlardı. Diyala üzerinde Ba'kuba bölgesindeki askeri hareketler dönümlerce yeşil ürünün yok edilmesine neden olmuştu. Eylül ayında kanal başları

elimize geçince yollar ve demiryolları o kadar hızlı inşa edildi ki birçok su yolu kapatıldı. Hanikin'de Ruslar ve Türkler ne varsa yemişlerdi. İngilizler işgal ettiğinde ülke açlık içindeydi. Fırat üzerinde Musayyib'in kuzeyindeki taşkın kanalları fena halde çamurlanmış ve ekili alanlar çok az ürün vermişti. Musayyib ve Hilla bölgelerinde kanallar dolayısıyla geniş alanlarda ekim yapılmıştı ama barajın kontrol altında olmaması ve yağmurun azlığı her zamankinden daha az ürün alınmasına neden olmuştu. Kerbela ve çevresi su baskınına uğramıştı. Çok sayıda ev yıkılmış ve bahçelerin olduğu yerler bataklık olmuştu. Dağara'da iyi ürün olmuştu ama, ürün iki-üç uyanığın ve Irak'ın güçlü kişisinin elindeydi. Böylece oranın tam zenginliği uzun süre saklı kalmıştı. Saklaviya Barajı'nın yıkılması Fırat'ın sularını o kadar azaltmıştı ki Şamiye bölgesinde iki kez ekilen pirinç olgunlaşmamış ve üçüncü ekim kısmen başarılı olmuştu. Divaniye bölgesinde ana kanaldaki pompalar makine yağı olmaması nedeniyle kullanılamıyordu. Yıllarca önce Hilla kanalı azalınca diğer kanallar çamurla dolmuştu.

Maddi koşullar yukarıdaki gibiydi. Aşiretler de bu güç koşullara başka güçlükler katıyorlardı. Türk yetkilileri dikkatlerini savaşa verince kalıtsal düşmanların, yani kentteki arazi sahibiyle aşiret tarımcısının arasını açmaya vakit bulamamışlardı. Hilla açıkça isyandaydı ve toprak sahibi arazisinin yanına gidemiyordu. Toprak, sahibine sormadan aşiretlerce ekiliyordu. Türk Yasası ile Türk uygulaması arasındaki çelişki ek bir karışıklıktı. Türk toprak yasasındaki birçok anormallik yetkilinin gevşekliği dolayısıyla azaltılmıştı. İngiliz yetkililer ölmüş olan bir yasayı uygulamaya çalışıyorlardı.

İlk yapılacak iş, üreticinin güçlüklerini ivedilikle ortadan kaldıracak, genel karargâhtakilerin anlayacağı bir gelir yöntemi kurmaktı. Büyük çapta kapitalist çiftçiliğin olanağı yoktu. Sorun bir on veya on beş dönümlük tarlanın gereksinmelerini hesaplayıp böyle işletmeleri ekilebilir arazinin sınırına kadar çoğaltmaktı.

Ondan sonraki adım, yüksek görülen Türk vergi oranının

azaltılmasıydı. (Bütün olgular, vergi günü dışında, ağaç başına sabit bir miktardı ve bu günün değerlerine göre çok düşüktü.) Onlardan vazgeçildi ve anormal derecede yüksek olan vergilerin oranı düşürüldü.

Bağdat kentindeki tarım arazsinin büyük bir bölümü sabit kanallarla sulanmaktaydı. Birçok kanal özel kişilerindi. Barış zamanında kanal sahibinin, görevi suyu dağıtmak olan bir gözleyici tutması zorunluydu. Kanalların açık tutulması da gerekliydi ve bu iş için yerel mühendisler kullanılıyordu. Sulama görevlilerini beklerken bu işleri Gelirler görevlileri aldı.

En önemli sulama barajı Fırat üzerinde, Musayyib'den aşağıda Hindiya kanalının ağzındaki büyük barajdı. Akışın iki kanala ayrılması Hilla ve Şamiye bölgelerinin zenginliğini meydana getiriyordu. Ancak Hindiya'yla Fırat arasındaki su dağıtımının kontrolsüzlüğü yıkıcı taşkınlara neden oluyordu. Hindiya kolu çok eskiydi; Sir William Willcocks'a göre Tevrat'taki Gihon ve Büyük İskender zamanındaki Pallacopus'du. Hindiya dönemsel olarak yatağını aşındırıyor ve Fırat'ın bütün suyunu çekiyordu. Büyük İskender Babil'i dünya imparatorluğunun merkezi yapmayı düşündüğünde herhalde bu olay oluyordu ki kentin suyunu Pellacopus'a çekecek yeni bir ağız açtı. Bu yüzyılın başında yine bu olay oldu. Hindiya bütün suyu çekerek aktığı araziye taştı, Fırat'ın yatağı susuz kaldı. Osmanlı Hükümeti baraj inşaatını, Sir William Willcocks için ivediliğini gösterdikten sonra, Jackson firmasına verdi. Savaşın başında baraj tamamlandı. Mayıs 1917'de İngiliz mühendisleri gelip barajı gördüler ve önemsiz bir ziyan olduğunu söylediler. Türkler bazı işleri tamamlamamışlardı. Bunlar, barajın üzerinden çıkıp Hindiya'nın iki tarafından geçen kanallardı. Bu kanallardan birine hiç başlanmamış, ötekisi de kısmen açılmıştı. Mayıs ayında işi ele aldık. Ben-i Hasan'dan, Şeyh Umran el Sa'dun'un gözetimindeki aşiretler işi yapıyordu. İşin parası Hilla'daki Siyasal Memurca karşılanıyordu. Askerlerin sulama hizmeti genişledikçe Gelirler Bölümü orada ve başka yerde işi onlara verdi. Su zamanla iki kanaldan aktı ve kışın buğday ve

arpa ekilebildi. Hindiya'nın iki yanındaki arazi birkaç yıl boş kaldıktan sonra Ocak 1918'de arpa başaklarıyla kaplanmıştı.

O ırmaktan suyu dağıtma olanağı veren Diyala üzerindeki Avayca Barajı, Eylül'e kadar Türkler'in tehdidindeydi. Birkaç başarısız girişimden sonra, Ba'kuba'daki Siyasal Memur barajın Arap işçilerce tamirini diplomatça ayarladı. Eylülde iki kere İngiliz subaylarınca ziyaret edildi ve Kasım'da da orada bir sulama bölgesi kuruldu. Fırat'ın suyunu Hilla ve Samava arasından alan bu önemli kanal, Mezopotamya'nın en verimli topraklarını sulamaktadır. Bu bölgede yıllarca Türkler'in hiç yetkesi yoktu. Şeyhlerin çamur kaleleri kanal boyunca sıralanmıştı. Bizim işgalimizden sonra da aşiret kavgaları başımızı ağrıtmaya devam etti. 1918 yılında aşiretler gönüllü olarak kalelerini yıkmaya karar verdiler. Necef'in altındaki son derecede verimli bir bölge olan Şamiye'de, Aralık sonuna kadar sulama görevlileri yoktu. Rıhtımların inşaatı ve kanalların temizlenmesi gelir memurlarının gözetiminde yapıldı. Burada aşiret koşulları beğenilecek bir gelişme gösterdi. Türkler Hindiya'nın iki kolu üzerindeki aşiretleri yalnız tarımla uğraşanlardan seçmişlerdi. (Kanal Şinafiye bataklıklarında tekrar birleşmek üzere Kifri'nin altında bölünür.) Bu durumda yetkeleri bakımından, yarı göçer Xazacil / Haza il ve Ben-i Hasan konfederasyonunu yerleştirmek daha çok işlerine geliyordu. Yeni gelenlerle eskiler arasında sürekli çatışma vardı. Bunlara ek olarak Necef'in güneyinde çölün kenarında Şibil gibi vahşi aşiretler, şanslı olarak bataklıkla ıssız çölün arasındaydılar. Osmanlı Hükümeti onlara boyun eğdirememişti. Ürün yetiştirmeye verilen önem dolayısıyla bundan yarar umanlar zamanla barışa ve boyun eğmeye zorlandılar. Şamiye'de sulama sorunları vardı ve bunlar tam olarak çözülemediği için bölge, Hindiya veya Hilla bölgelerinden daha az yararlanıyordu. Kanal sistemleri üzerinde yapılan işlere ek olarak doğal sulamadan da yararlanılıyordu. Felluce'nın kuzeyinde, Saklaviye çöküntüsü, Fırat'tan Akarkuf bataklığına ve oradan da Bağdat'ın güneyinde Dicle'ye kadar uzanıyordu. Bu ovanın başı her vakit barajlanmıştı. Sir William Willcocks'a göre, bu yapılmazsa, Fırat Ir-

mağı kıyılarını yıkıp Dicle'ye akacaktır. Ksenefon, *Onbinlerin Dönüşü* öyküsünde, Ardaşir'in sarılmış Kıbrıs ordusunun, Cunaxa savaşının ardından barajı yıkarak Saklaviye'nin taşkınını kullandığını yazar. Bağdat'ı su altında bırakarak ilerlememizi durdurmak için Türkler de aynı yöntemi kullandılar. Neredeyse de başarıyorlardı. Taşkın suyu, Hor-Akarkuf'u doldurdu ve Bağdat - Samarra demiryolunun kenarlarına çarptı. Felluce yolu tehlikeye düştü, suyu bir duvar tuttu. Duvarın öteki tarafında askeri yol ve demiryolu vardı ve onların ötesinde de ürün vermek için suyu ve tarımcıyı bekleyen yeni bir tarım arazisi bulunuyordu. Yetkililere başvuruldu; yol mühendislerinin demiryolu yetkilileriyle konuşarak, Araplar'ın hendek açmalarına izin verildi. Bu arada bir Arap memur tarım yapılacak yerleri ayırması, bir diğeri de kanal kıyılarına hasar olmasın diye bakması için atandı.

Böyle yetişen üründen 516 tonu yeşil olarak biçildi ve Temmuz sonunda orduya teslim edildi. Ürünün tutarı 4.000.000.000 Rupiydi. Çekilmekte olan suların kenarında otlar bitti. Çöküntü hükümet toprağı olduğundan, bir bölümü saman yapmak için ayrıldı. Süvari korucular istendi ama piyadelere izin verildi. 2.800 ton saman yapılıp teslim edildi. Araziye giren hayvanlar için kesilen cezalar korucuların ücretini fazlasıyla ödedi. İşgalden önce Saklaviye'deki duvarın yıkılması, Fırat'ta suyun azalması tarımın aleyhine oldu ve bunun etkisi Nasıriye'ye kadar hissedildi.

Hilla'ya bir subay koymadan önce, Fırat'taki tarımı verimli sanıyorduk. 1917 Haziran'ında doğru bilgi gelince, oradaki verimin de normalin altında olduğu anlaşıldı. Büyük kapital sarfı ve işçiliğin dikkatlice örgütlenmesiyle ülke zenginliğe kavuşabilirdi. O aydaki durum büyük kapital sarfının ancak askerce bir önlem olarak kabul edilebileceği ve ülkenin normal veriminin üzerindeki, askerin hububat ve hayvan yemi gereksinmesi için yapılabileceği kararına varıldı. Birinci Gelir Müdürü, Temmuz'da bunun yöntemini hazırladı. Bu yöntemin resmi adı "Tarımsal Gelişme Yöntemi"di. Amacı hükümetin veya özel girişimin hangisi olursa olsun, Fırat'ın bütün kanal-

larını temizlemekti. Buna ek olarak da bütün bu alanda tarımı uygulayabilmekti. Tarımın uygulanması için aşiretlerin dingin durması; tarımcıların gelmesi, tohum, pulluk ve çekim hayvanlarının alınabilmesi için de parasal desteğin yapılması gerekliydi. Geçen yılın biçilmiş tarlasının altı katı kadar yer lazımdı. Açlık tehdit ediyordu. Hububat fiyatı o kadar yüksekti ki tohumları olanlar ya satmak veya yemek istiyorlardı. Bu yöntemin başarıya ulaşması için, tarımcıların normal olarak ekeceğinden fazla tohumu bütün alana dağıtması gerekliydi.

Söz konusu yöntem 14 Ağustos'ta onaylandı ve uygulamaya 19 Eylül'de izin verildi. Birinci Gelir Müdürü, Sivil Komiserin altında yer aldı. Kullanılacak bürokrasi, var olan gelir örgütüydü. Ek olarak iki Siyasal Memur ve yeterince de yerel Arap memur kullanılacaktı.

Yöntem, başta Fırat üzerinde belirli bir alana uygulanacaktı. Dicle ve Diyala üzerinde, yine tam belirlenmiş alanlara da uygulandı. Daha sonra, 28 Kasım'da her iki kentin askerce nedenlerle boş bırakılmamış bütün tarım topraklarına uygulanmasına izin çıktı. Aynı zamanda, yöneticinin Sivil Komiser yerine levazım generalinin yardımcısına rapor vermesi kabul edildi. Kendisi, Sivil ve askeri yetkililer arasında bağlantı subaylığı yapacaktı.

Uygulama izni alındıktan sonra, Bağdat'ta ve Hilla'da toprak sahipleriyle birer toplantı yapıldı ve hükümetin amacı anlatıldı. Kendileri işbirliğine çağrıldı ve yardım teklif edildi. Toprağını ihmal edene gelecek hasatta sahip hissesinin verilmeyeceği belirtildi. Aşiret alanları dolaşıldı, her merkezdeki kiracılar çağrıldı ve yöntem anlatıldı. Kanal sisteminin geliştirileceği ve tohumluk saklanması gerektiği anlatılarak, etkilenmeleri için çalışıldı. Önde gelen şeyhlere, işbirliği yaptıklarında kendilerine bazı ödünler verileceğini Siyasal Genel Müdür bildirmişti; onun için bütün Hilla kanalları için hükümetin yardımı olmaksızın işbirliği sağlanmıştı.

Ülkenin geleneğine göre fellah tohumluktan sorumluydu. Eğer bunu ektiği ekinlerden sağlayamazsa ödünç almalıydı.

Sultan Abdülhamit'in kendi büyük topraklarında tarımcılara tohumluk dağıtıldığında, alınan ağırlık, hasatta ağırlık olarak ödeniyordu. Eğer tohum özel kaynaklardan sağlanıyorsa, ödünç veren kişi koşulları kendi yararına göre ayarlıyordu. Hatta fellahın hissesine düşenin bir bölümünü istiyordu. Bu hisse aldığı tohumun ağırlıkça beş katını bulabiliyordu. Yöntemimiz amaçlarının hepsine ulaşsa da ulaşmasa da bu yılki hasat öncekilere göre daha fazla olacak ve görülmemiş ölçüde yükselen fiyatlar aşağı düşecekti. O vakit hükümetten tohumluk alan herkes aldığını ekecek, ürettiğini satacaktır.

Bu hükümetimizin ilk yılıydı. Tarım yapanların ellerinden geldiği kadar çok arazi ekmeleri gerekliydi. Tapu sahipleri üç yıldır ihmal ettikleri araziyi ceza olarak terk edeceklerdi. Toprak sahipleri, topraklarını ekmezlerse, hükümetin el koyacağı ve topraklarına ne zaman kavuşacakları konusunda da hiçbir garanti vermeyeceği hususunda uyarıldılar. Şayet tohumlarının olmadığını ileri sürerlerse kendilerine piyasa fiyatlarından tohum verilecek ve bunun karşılığını hasattaki geçerli fiyatlardan geri ödeyeceklerdi. Bu önlemler ve yüksek fiyatların getireceği büyük karlar, tarımcıların eldeki bütün tohumları ekmesini sağladı. Sorun hasada kadar özellikle Samarra, Bağdat, Hindiya ve Ba'kuba'nın bazı bölümlerinde fellahları ve hayvanlarını canlı tutmaktı.

Bütün tohumlarını ektikleri belli olunca koşullarımıza iki koşul daha ekledik. Tohumluğun fiyatını geçerli pazar fiyatından aşağı indirdik. İkinci olarak, verilenden azı veya iki katından çoğu alınmayacaktı.

Sulama ekibinin sağlanması, tarımcılara tohum ve para avansı, ürün yetiştirmek için yeterli değildir. Sulama işbirliğini gerektirir ve birleşik çaba ancak kontrol olduğunda gerçekleşir. Üç yıllık savaş, aşiret tarımcılarını her zamankinden çok özgür bırakmıştı. Hilla kanalında, Hilla'nın altında, Cubur gibi aşiretler bölünmüştü. Kiracılar herhangi bir şeyh tanımıyorlardı. Karşı kıyıdaki Abul Sultan gibiler, şeyhlerini tanıdıkları halde ona açıkça karşı geliyorlardı. Şeyhleri ve kiracıları disip-

line koymak bir siyasetti ve Tarımsal Gelişme Yöntemi de en fazla bu kontrolün sağlam olduğu yerlerde başarılı oldu.

Aşiret içi kıskançlıklar başka bir tehlikeydi. Alanları Hilla'nın kuzeyinden başlayıp Musayyib bölgesinin güneyine kadar uzanan Cuhayş ve Mu'ammaralar kavgalıydılar. Bu sorunu siyasal olarak çözmeseydik büyük bir alan ekilmeyecekti.

Başımızı ağrıtan bir diğer alan da Abu-Qurayb topraklarıydı. Bu yerler Bağdat'ın batısındaydı. Bu topraklarda yaşayanlar Ramadi düşünceye kadar Türkleri tutuyorlardı. Ondan sonra bizim kontrolümüze geçtiler. İşler yürüdü fakat bahar hasatı için geç kalınmıştı.

1918 hasatında Tarımsal Gelişme yönteminin Sulama Bölümü ile birlikte verimdeki orantısını hesaplamak güçtür. Ancak ordu, bahar hasatından 50.000-60.000 ton hububat aldı ve sivil halkın gereksinimi de karşılandı. Bu hububat Hindistan'dan gelmiş olsa 10 milyar Rupi tutacaktı. Bundan başka yiyecek kıtlığının sürmesi ve yüksek fiyatlar, durumu siyasal kargaşaya götürürdü. Tarımsal gelişme aşiretleri uslandırmada en güçlü silahımızdı. Yalnız Mezopotamya açlıktan kurtulmadı, bir kuraklık yılı için saklanan buğdayı serbest bırakıp bedevileri besledik ve düzeni koruduk, sınırımızın iki tarafındaki Kürtleri de kurtardık. Hindistan devamlı bir şekilde Mezopotamya'yı beslemek yükünden kurtuldu ve taşıma güçlükleri de azaldı.

Kentlerin çevresindeki meyve ve sebze bahçeleri hiçbir vakit doğal akıntı ile sulanmaz, su yükseltilerek sulanır. Savaştan önce birkaç dizel pompası ülkeye sokulmuş ve tarımcılar bunları hevesle almışlardı. Gelirler Bölümü, teknik elemanlar göndererek onları gözden geçirtti. Siyasal Memur, olan pompaları kayıt altına aldı; pompalar asker atölyelerinde tamir edildi. Mazot sağlamak güçtü. 1918 yılı ortasında bir düzen kuruldu. Askerlerin işbirliğiyle (özellikle Ülke İçi Su Taşıma Bölümü), Anglo-Persian Oil Co. petrol şirketinin temsilcileri ve Siyasal Memurların uğraşmasıyla, pompaları çalıştıracak miktarda mazot sağlandı. Düzen iyi yürüdüğünden iki ay sonra Basra kentinde de uygulanmaya başlandı.

Askerin Tarım Genel Müdürlüğü, Tarım Kurulunun bir kolu olarak kurulmadan önce de bir tarımsal örgüt vardı. Bu örgüt askerlerin yararına tarımla uğraşan bütün devlet çiftlik ve bahçeleriyle ilgileniyordu. Genel Müdür yardımcısı ve maiyetiyle birlikte, örgüt Tarımsal Kalkınma Düzeninin başkanı Mr. Garbet'in altına kondu. Arap bahçecilerine öğüt vererek ve askerlerin sebze bahçeleriyle ilgilenerek, askeri birliklerin sağlığına gerekli olan sebzeciliği geliştirdi. Süt çiftlikleri ve meralar 1918'de asker gözetiminde gelişti ve birde askerlerin kontrolünde bir pamuk deneme çiftliği kuruldu.

Mithat Paşa'nın düzenlediği tapu örgütünden daha önce sözedilmişti. Tapu bölümü İngiliz yönetiminde Gelirler Genel Müdürlüğüne bağlanmıştı. Türkler'in yönetimi o kadar kötü ve karışıktı ki, işgalden sonra kayıtların düzene konması için daire yedi ay kapatıldı. Açıldığı vakit yalnız kent mülkleri ve bahçeler üzerine işlem yapılıyordu. Tarım arazisinin el değiştirmesini kaydetmek yasaklandı. İş o vakit Türkler'in tarım örgütünün kökenine kadar gidiyordu. Aşiret kiracısı ve mülk sahibinin savlarının doğruluğunu saptamak gerekiyordu. Osmanlı'nın hiçbir vakit yapmadığı kayıt uygulaması için de bir çaba gösterilmedi. 1919 yılının sonunda Basra kentinin beş kasabasında ve Bağdat kentinin bütün kasabalarında tapu bölümü açıldı. Musul kentinde ise tapu bölümü işgalle kapanmadı ama o da yukarıda sözü edilen sınırlamalara uydu. Tapu bölümü Gelirler Sekreterine karşı sorumlu bir Müdürün yönetimindeydi. Kendisinin bir Arap danışmanı ve iki Arap denetçisi vardı. Tapu Genel Merkezi Bağdat'ta ve Tapu Müdürlükleri Bağdat, Basra, Musul ve Süleymaniye'deydi. Her birinde bir Tapu memuru bulunuyordu. Her müdürlükte memurlar vardı. Bu memurlar Siyasal Memurun maiyetinde Tapu genel merkezinin direktiflerine göre çalışıyorlardı.

Kent mülklerinin kayıtları çok ilerlemişti. Bütün büyüyecek kentlerde mülklerin listeleri tamamlanmıştı. İşlerin bitmemesi birçok mülk sahibinin ortada olmamasından ve savaşta birçok belgenin kaybolmasındandır. Bazı akıllı mülk sahiplerinin ellerindeki Türk tapu belgelerini düzeltip yeni kayıt haritalarının

üzerlerinde göstermelerinden yararlanılmıştır. Haritalara kaydedilip kontrol edilmedikçe yeni belge verilmemektedir. Türk defterlerinin kayıt kopyaları istendiğinde çok kere o yerin olmadığı veya mülkün bir parçasının kaydedildiği görülmüştür. Vakıf bölümünün bütün varlıklarını Tapuya kaydettirmesiyle birçok sorun çözülecektir. Türkler'in yasalarına göre vakfın da varlıklarını tapuya kaydettirmesi gerekiyordu ama bu hiçbir vakit yapılmamış. Tapu ücretlerinin ödenmesine dair bir yöntem yoktu. En sonunda vakfın borçlu olduğu kabul edildi. Türkler'in zamanında bu kayıtların yapılmamasının suçu tapunundu. Kayıtlar daha düşük bir ücretle yapılacak ve taksitle ödenmesi yöntemi uygulanacaktır. Irak'ta kentlerin planını çıkartmak Hava Güçlerinin yardımıyla oldu. Topoğrafya bölümü hava fotoğraflarını uyarlayarak kentlerin planını çıkarttı. Böyle yapılmasaydı bu kentlerin planları daha yıllarca çıkmazdı.

Tapu senedinin kesin bir değeri yoktur. Bağdat tapusunun işgalden itibaren verdiği senetlerin mahkemede iptal edilmemesini ve mahkemelerdeki arazi uyuşmazlıklarının azalmasını tapu senedi mülkiyeti belirlemektedir. Bütün mülklerin kaydı bir gün erişilecek bir ülküdür. Sorun dikkatle incelendikçe bu ülkü uzaklaşmaktadır. Eğer her mülk sahibinin hükümetçe verilen kesin bir belgesi olsaydı Irak'taki toprak kayıt yöntemi tamam olacaktı ama bunu Şeriat miras hukuku önlemeye yetiyor. Bu hukuk mülkü o kadar bölmüştür ki bir hurma ağacı ve ağacı tutan toprak parçasının 21 ortağı bulunmaktadır. Paydası ortakların hissesini bildiren kesirin, paydasında birkaç milyon yazılı olduğu halde, paydanın sabit olmadığı olaylar var. Mülk sahibi bir ailede her ölüm, bazı aile bireylerinin, bazen de herkesin hissesinin tekrar hesaplanmasını icap ettiriyor. Bütün emlakin kaydettirilmemesi alınacak cezanın alınmaması için nedenlerin biri, ama en ağırıdır. Tekrar örgütlenen tapu yönetiminin verdiği güvenin etkisi görüldü. Tapu kayıt ücretlerini düşürmenin etkisi belki daha da fazla olabilirdi.

Tarımsal hakların genel durumu çıkartılıncaya kadar toprak alım satımının resmen kaydedilmemesi daha akıllıca görüldü. Kaydetmek demek onaylamak demektir ama sonra durum de-

değişebilirdi. Bütün aşiret alanlarında sorun aynıdır; tapu sahiplerinin çelişkili iddiaları. Bunlar daha çok ellerinde Osmanlı tapusu olan kentlilerle, toprağı işgal eden aşiretliler arasındadır. Bir taraftan da korkulan, Arap toprak sahiplerinin, savaş koşulları dolayısıyla yoksullaştıkları veya toprağın değeri çok yükseldiği için, topraklarını yerel Arap olmayanlara veya yabancılara satmalarıydı. Bir gün sivil hükümet kurulunca, o hükümet çok da yararlı olmayan değişik bir toprak sahibi sınıfla karşılaşabilirdi. Bu duruma dayanarak 1917 Kasımı'nda aşağıdaki yazılı uyarı yapıldı:

"Tapu Genel Müdürlüğünün birçok elemanının kaçmış ve kayıtların yok edilmiş olması ve başka birçok yönetim nedeni dolayısıyla, Mezopotamya'nın işgal edilmiş bölgelerinde, taşınmaz malların Arap'tan başka kişilere devri, başkomutan veya onun yetkili kılacağı bir kimseden yazılı izin alınmadıkça, tanınmayacaktır".

Özel koşulların gerektirdiği durumlar Tarımsal Kalkınma Yöntemince görülüyordu. Bunun dışında gelir işleri Basra kentindeki yolu takip ediyordu. Ancak ekili arazi daha büyüktü ve çözülmesi gereken sorunlar daha çoktu. Türkler'in tekdüzeliğe karşı bir dehası vardı ve gelirler yönteminin her koluna bu özelliğini yansıtmıştı. Yalnız tahmin yöntemleri değişmiyordu, alınacak resimler de insanı çıldırtacak kadar değişkendi. Bu labirentte insan herhangi bir ilkeyi ipucu olarak bulamıyordu. Osmanlı Hükümeti'nin istekleri alındı olarak konulacak herhangi bir işlemi aşıyordu. Bağdat kentinde tarım işçisi, kiracının adamı olan fellahtır. Hükümet de, özel kişi de arazi sahibi olsa, tarımsal birim değişmez olarak kiracıdır. Yerleşilmiş alanlarda mülk sahibi güçlüyse ve hakları mahkemelerde uygulanabilirse o vakit hükümet gelir toplamak için mülk sahibine bakıyordu. Mülk sahibi vergiyi ödemesi için kiracıyla anlaşmışsa, mülk sahibine başvurmadan vergi kiracıdan alınmaktaydı. Bir kiracı vergisini ödemezse geleneksel yöntem, bir jandarma birliği gönderip, borcunun tamamını ödeyinceye kadar kiracıya konuk etmekti. Bu Türk Hükümeti'nin güçlü hatta

haklarını alabileceği yerlerde o imkâna sahipti. Başka yerlerde aşiretle bir pazarlık yapılıyordu. Aşiret, borcun geri kalanı için, asker göndermenin zararına olacak kadar, bir miktarı ödemeyi kabul ediyordu.

Mülk sahibinin kirayı alma gücü kısmen hükümetle ilişkilerine ve kısmen şeyhle pazarlık yeteneğine bağlıdır. Eğer Hükümet yardım etmek isterse, vergi toplamada olduğu gibi, jandarmalarını mülk sahibi için kiracıya gönderirdi. Daha çok uygulananı, şeyhi işin içine katmaktı. Şeyh fellahtan topladığının yarısını mülk sahibinden alıyordu.

İngiliz yönetimi mülk sahiplerinin kiracılarla, bir miktar üzerine anlaşmalarını istedi. Bundan sonra Siyasal Büroya gelen şikâyetler azaldı. Hilla bölgesi subayının işaret ettiği gibi, Osmanlı yönetimine göre, tarımcı hükümete, mülk sahibine, Ukr sahibine işgalden sonra daha çok ödemişti. İyi pazar fiyatları dolayısıyla de sesini çıkartmamıştı. Ancak koşullar normalleştikçe üreticilere göre belirli bir tarım politikası hazırlamamız gerekliydi. Sık sık örnekler görülüyordu. Türkler'in zamanında mülkünü ziyaret etmemiş, Bağdat'ta elinde tapu senedi olan bir mülk sahibi, aşiret tarımcılarından kiranın küçük bir kesirini alıyordu. İngiliz yönetimi yolları güvenli ve geçilir yapınca gidip mülkünü görecekti. Onun isteyeceği kiraları kesinlikle aşiretliler kabul etmeyeceklerdi. Diğer çok önemli bir konu, aşiret kiracıları o toprağın eski sahipleri iken, Tapu sahibinin isteği üzerine, onları topraklarından atmaya kalkmasıydı. Bu gibi hakların uygulanmasında aşiretler de bir huzursuzluk duyacak ve bunun sonucu olarak karışıklıklar çıkacak, toplumsal barış yok olacaktı. Sonuçta, yerine uygun bir önlem koymadan aşiret sistemi çabucak dağılacaktı. Kuşkulu savlar da değişik güçlükler çıkarmakla beraber, onlar da aynı derecede önemli ve ivediydi.

Türkler'le barış yapmaktaki uzun gecikme, Mezopotamya'nın kaderinin saptanmasında belirsizlik doğuruyor ve bu durum, yönetime her noktada zarar veriyordu. Birinci yıl dayanı-

lır olan geçici önlemler ikinci yıl bıktırıcı, üçüncü yıl dayanılmaz oluyordu. Toprakla ilgili konular kadar ivedi başka konu yoktu. Tamamen ertelenmesinin olanağı yoktu.

Bağdat'ın işgalinin üzerinden iki yıl geçince, gelirler sekreteri Albay Howell, toprak mülkiyeti gibi çok önemli bir konunun artık perakende önlemlerle yürüyemiyeceğini bildirdi. 1919 Mayısı'nda İngiliz yönetiminin uygulaması gereken toprak politikasının ana hatlarını bildiren ve bunun dayanacağı tarım durumunu saptayacak çalışmanın ayrıntılarını veren bir genelge yayınlandı. Albay Howell, Sir James Thomason'un 1839 yılında söylediği sözleri tekrarladı: "Soruşturmanın amacı yeni haklar yaratmak değil, olanları tanımlamaktır." Sir James Thomason kuzeybatı kentlerinin valiliğini yapmıştı. Yukarıdaki sözlerini bu görevi yapacak memurlarına söylemişti. Albay Howell'in görüşüne göre Bağdat, Basra, Hilla ve Musul'da toprağın tapu senedinin sahiplerinde olduğu ve tapu kayıtlarının en iyi durumda olduğu yerlerde eylemimiz zorunluydu. Albay Howell, "Burada toprak mülkiyetini doğru saptayabilirsek başka yerde de yapabiliriz ama burada başarılı olamazsak hiçbir yerde olamayız. Hindistan'da gelirler bölümünün elindeki toprak mülkiyeti kayıtları hiçbir yönden tapu kaydı değildir. Yalnız malikin adının kaydıdır. Her vakit çelişki mahkemeye verilebilir ve gerekirse mahkemede kanıtlarla reddedilebilir. Bu kayıttan en çok yararlanan, toprak vergisini toplayandır. Kanıtladığıma göre, Hindistan, toprak mülkiyetini kaydetme işine, toprakların çok parçalanmış ve kira anlaşmalarının karmaşık olmasından dolayı girişmemiştir. Bu ülkede Türkler bu işin yapılabileceğine inanıyorlardı ve tapu yönetimini kurdular. Tapu yönetiminin başarısız olduğu kesindir ama elimizde onu alıp düzeltmekten başka olanak yoktur. Biz onların başaramadığını ve Hindistan Hükümeti'nin girişemediğini, başaracağız. Başarırsak da, Hint kırsal yaşamındaki bitmez tükenmez davaların karabasanından kurtulmamız gerçek ödülümüz olacaktır" diyordu Albay Howell'in düşüncesini, Siyasal Komiser vekili Albay Wilson destekledi. 1919-20'de acele karar vermesi gereken bir çözümleme müdürü ile dört bölümden

iki memur atandı. Tarımda yöntemin kurulması yıllar alacaktı, bu yüzden birçok bölgenin geçici çözümler bulması gerekirdi. Belki en güç çözüm Nasıriye'deki Muntafık bölgesinde olacaktı. Çoğu Sa'dun ailesinden olan arazi sahiplerinin aykırı savları ve aşiretlerinkiler zaten anlatıldı. 1919 yılında geçici bir yöntem denendi. Taraflar anlaşamayınca hükümet ürünün % 30'unu toprak sahibine vermek üzere toplar, taraflardan birinin sahipliği kabul edilmişse, topladığının yarısını toprak sahibine verir. Bu gibi durumlarda mülk sahibinin çiftliğin yönetimine karışmaya hakkı yoktur. Mülk sahibinin aşiretlerle anlaştığı hallerde, aralarındaki anlaşma, büyük bir etki altında yapılmış veya sonradan bir kötülük getirmesi olanağı ile, içinde büyük bir haksızlık yoksa, Yardımcı Siyasal Memurca tasdik edilse de edilmese de tarafların rızası ile yapılmış kabul edilecektir. Anlaşmanın reddine çok tipik olaylarda izin verilecektir. Özellikle Yardımcı Siyasal Memurun onayladığı durumlarda kesinlikle izin verilmeyecektir.

Bu önlemin geçici olarak yalnız 1919 yılının Kış ve Yaz ürününe uygulanacağı bir açık oturumda gelirler sekreterince açıklandı. Karar aşiretlerce, özellikle ufak Sa'dunlar'ca memnuniyetle karşılandı. Daha güçlü Sa'dunlar, bu kararı mantıksal bir karar diye kabul ettiler.

Sonuç olarak hükümet birinci başlık altına düşenlerden % 30, ikinci başlık altına düşenlerden % 15 gelir elde etti. Aşiretlerin hepsi vergi verdi. Sa'dun'a ve diğer mal sahiplerine ödemek için çok para toplayan hükümet, Yardımcı Siyasal Memurlara savları inceleme görevini verdi. Bu işin güçlüğü ancak yaşamakla öğrenilir. Çok kere tapu senetleri Tapu Yasası'na göre değil, yolsuzlukla alınmıştı. Buna ek olarak tapu senetlerindeki sözler son derecede belirsizdi. Binlerce dönümlük yerler, tapu harcını tam ödememek için iki veya üç dönem gösterilmişti. Arazi sınırları çok belirsiz sözlerle anlatılmıştı, yerinde uygulanamıyordu. Tapu senetlerine göre yapılacak bir haritada anlaşılması olanaklı olmayan, birbirini kesen bir sürü çizgi gözükecekti. Göz alabildiğine giden topraklar üzerinde bin-

lerce aşiret üyesi, yaşayan Sa'dunlar'ın topraklarını yıllarca kaydettirmemişlerdi. Bu gibi durumlarda Yardımcı Siyasal Memurlar çözüm için çağrılıyordu.

Suk bölgesinde tarım arazisi sorunu her yerden beter ve 200 hak iddiası soruşturma beklemektedir. Suk bölgesi aşağı yukarı 7.000 km2'lik bir alan, Irak'ın en kalabalık yerlerinden biridir. Bu durumda Yardımcı Siyasal Memurun yavaş yol almasını doğal karşılamak gerekir. Suk'a bu iş için özel bir memur gönderildi.

Mülk sahibi, 1919 yılında uygulanan yöntemle şimdiye kadar alabildiğinden fazlasını almıştır. Sa'dunlar'ın ileri sürdüğü savlar çürümüştür. Aşiret üyeleri de memnun değildir. Baştan beri dedikleri, Türk Hükümeti'nin onları zorunlu olarak Sa'dun'a çalıştırdığıydı. Yıllarca ne istenmişse onu ödemişlerdi. İngiliz işgalinden önce on yıl ödedikleri pek bir şey tutmazdı. Reddettikleri haklara resmi bir biçim verecek herhangi bir yöntemden korkuyorlardı. Sa'dun ailesi 5.000 - 7.000 kişiydi ve bir sınıf olarak düşünülmesi gerekirdi. Onları topraklarına tekrar yerleştirmek ölümcül olurdu. Bir toprak yerleştirme komisyonu 1920 Sonbaharı'nda işe başlayacak ama, eğer bu komisyon son sözü söyleyecekse bir tarım yasası gerekmektedir.

Hilla ve Kut bölgesinde aynı sorunlar geçerlidir. Koşulların getirdiğine göre yerel Siyasal Memur aşiret üyesi işgalcilerden, salınan vergiyi toplamış. Yalnız toprağı işgal edenler, toprağı işleyip taşkından koruyabilirler. Bu yoldan, toprağına uğramayan mülk sahibinin isteğince kiracısını kovmasını önlemek ve tarla sahibinin kendi hissesini alabilmesi için kendi önlemini almasını sağlamak olanağı vardı. Başka hiçbir siyaset akla uygun değildi ama buna da tam tatminkâr denemezdi. Fiyatlardaki yükseliş ve işlenmiş alanların arttırılması tapusu olanların her vakitkinden fazla kira almasını sağladı ve onların başkaldırmasını kesinlikle önledi. Hilla bölgesinin umudu yeni kanalların açılmasıdır. Herkese verilecek kadar toprak varsa ve Türk toprak yasasının 68. maddesine göre, üç yıl sürekli işlenmeden bırakılan toprağın devlete geçmesi sıkıca uygulanabilir-

se sorun kendiliğinden çözülecektir. Kut'ta, Dicle boyunca Tapu sahibinin toprağında olduğu durumda, hükümet onunla doğrudan muhatap oluyor. Zaman bunun da nasıl işleyeceğini gösterecektir. Topraklandırma işi Bağdat ve Hilla bölgelerinde başladı. Bağdat bölgesi topraklandırma memurunun verdiği ilk rapor, karşılaşılan güçlükleri göstermektedir. Savlar ve belgeler için yaptığımız çağrı bize cesaret vermedi. Şimdi bile hiç kuşkum yoktur ki belirli sayıda belge saklanmaktadır. İşimiz kayıtsızlıkla ve biraz da kuşkuyla karşılandı. Denetleyicinin ve yardımcı topraklandırma memurunun çabaları karşılıksız kalmadı. Toprak sahipleri şimdi yavaş yavaş topraklandırmanın bir sonuca varacağını anlıyorlar. Bizim hakları yok etmeyip kayıt altına alacağımızı kavradılar. Buna rağmen bütün belgeler ortaya çıkmadan yerel soruşturma yapmak gerekiyor ve kuşkusuz birçok hak iddiasının belgesi yok. Bu durum özellikle Alumiya'nın güneyindeki yarım adada, Zuviya'da görülüyor. Buradaki mülkler Son derecede küçük mülkler ve çoğunun belgesi yok. Tapu senedi olmamasının bir nedeni açıktır; parseller o kadar küçük ki tapu harcı bedelin büyük bir kesri kadar oluyor. Küçük bir parselin sahibi mülkünün değerine 200 Rupi biçiyor ama tapusunu alması için 51 Rupi harç vermesi gerekiyor. Bugün bu iş böyle ise, Türkler zamanında küçük parsellerin tapu senetlerinin alınmamış olmasına şaşırmamak gerekir. Bunlara rağmen bir tek ağacın tapu belgesi var. Belgelerin olmaması tek güçlük değil. Anlaşmazlıklar, belge olmayan yerlerde, olan yerlerdeki kadar çoktur. Şimdi çözmeye çalıştığım anlaşmazlık, sav sahibinin elinde hiçbir belge olmaması ve onun savını destekleyecek belgelerin karşı tarafın elinde olmasıdır. Belgeleri yorumlamaktaki zorluk sanıldığından daha çoktur. Anlaşmazlık olmasa bile ve olayı oluşturan gerçekler açık da olsa, var olan durumdan ve soruşturma sonucu çıkan toprağın tarihinden, eski belgelerin incelenmesinden, eldeki tapu senetleri çok seyrek olarak toprağa uyduğu görülmektedir. İşin başında senetlerde verilen yönleri göz önüne almamak gerekir. Irmak bile çok yanlış gösterilmiştir. Gördüğüm en büyük yön yanlışı Zambaraniye'de, bugünkü yerleşim

yerinin dışındadır. Burada mülkün kuzeybatısındaki tepeler tapu senedinde doğu sınırı ve ukr senedinde ise batı olarak gösterilmektedir. Pusulanın yönlerinin çok yanlış olarak tanımlanması abartı sayılmaz. Gününe göre düzeltilmediği için sınırların anlatımı daha iyi değildir. Örneğin, yüzyıllık bir belgede, doğu sınırı filan hacının bahçesi olarak gösterilmişse, son belgede de aynı olacaktır ama bu arada hacı filanın bahçesi defalarca el değiştirmiştir. Bunun bir örneği, sınırları Doğu, Kuzey, Batı ve Güney olarak verilen Debbeğiye senetleridir. Hepsi Hacı Hasan Bey'in bahçesini gösterir. Kimse Hacı Hasan Bey'in bahçesinin hangisi olduğunu bilmemektedir. Bir mülkün sınırları aynı biçimde verilmekte ve hem sınırlar hem de mülk sahipliği çelişkilidir. Şimdiye kadar komşu mülkle var olanı, bağlantılı yapmaya kimse girişmemiştir. Zeyd'in bahçesinin doğusunda Umur'un işlenmiş toprağı var. Batısında Zeyd'in bahçesini görmek için umutla Umur'un senedine bakıyorsun, eğer Zeyd'in bahçesinden söz etmişse kesinlikle kuzey ve güneyinde gösterilmiştir; Çoğu kere adı bile geçmez. Bu bağlantısızlığın bir örneği Ceybeçi'nin senetleriyle çevresindeki devlet topraklarında görülür. Züreyciye, Huleyca, Avayric ve Kuvayriş'in hepsinin bir sınırı Ceybeçi'dir ama hiçbiri Ceybeçi'nin senedinde gözükmez. Ceybeçi'nin tapu senediyle miri topraklarınkiler aynı alanı tanımlaması gerekirken birindeki sınırların hiçbiri ötekinde gözükmez. Alan büyüklükleri hiçbir vakit konmaz, konmuşsa da kesinlikle yanlıştır. Uzunluk ve genişlik ölçüleri bazen veriliyor ama bu ölçüler her vakit hassas değildir. Vakıf senetleriyle, tapu senetlerinin kullanılmaz olduğu üzerinde çok şey söylendi. Tapu senetlerinin gerçek değeri bir mülkteki ortakların hisselerini göstermeleridir ama onların da pek azı bugünü gösterir.

«İkinci derecedeki ekili arazi, çok vakit almakla birlikte az zorluk çıkartıyor. En büyük güçlük şahısların arazilerinin sınırlarını saptamaktadır. Bunların bir bölümü uzun bir süredir işlenmemiştir veya senetteki sahiplerinden başkaları tarafından işlenmiştir. Bunun en iyi örneği Fahama'daki Kâzım Paşan'ın mülkünün dış sınırlarıdır. Bu mülk ırmaktan Darb el Mena-

zil'e kadar (çöle doğru) uzanır. Eski ve yeni tapu senetlerine göre de her iki yanındakilerin mülkleri de bunun gibidir. Bu arazinin küçük bir parçası suyu yükseltme sistemiyle sulanabilir. Küçük mülk sahiplerinin topraklarının sudan yararlanma olanağı yoktur. Kâzım Paşa, Veziriye kanalıyla ve daha sonra kendi açtığı Davudiye kanalıyla komşularının topraklarını kendininkiyle birlikte işlemiştir. Zamanında Bağdat- Raşidiye'deki mülk sahiplerinin dışında, kimse buna karşı çıkmadı. Bunun nedeni Kâzım Paşan'ın etkisiyle birlikte, mülk sahiplerinin uç topraklarını hiçbir vakit kendilerinin işlememesiydi ve bu ellerinden de gelemezdi. Şimdi durumu görüp anlayınca, hiçbir vakit uygulamadıkları bir hak için senetlerine dayandılar. Kâzım Paşa'nın mirasçılarının yasal temsilcisinin olmaması işi daha da güçleştirdi. Bundan dolayı geçici bir karar alındı.»

Yukarıda söz konusu haklar kadar önemli olan, gelir isteğinin saptanmasıdır. Gelir Bölümünün amacı, olabildiği kadar sabit bir istek saptamaktır. Bunu hesaplayacak verilerin olmamasından dolayı gelişme yavaş olacaktı. Albay Howell son raporunda, "Irak'ta Türkler'in toprak geliri kuramı, Kuran ve eski geleneklere göre ondalık temelinde uyarlanmıştır. Sulanmayan topraklarda devletin payı onda birdi. Eğer su akarak sağlanırsa, bu su için, bir onda bir daha alınıyordu. Su yükseltilerek verilirse ona bir yüklem yapılmazdı ve toprak sulanmıyormuş gibi hesaplanırdı. Bu da gösteriyor ki Türkler'in istediği paylar tarımcının salt varlığını göz önüne alıyordu. Mezopotamya tarımında önemli etken suyun akarak suladığı topraklardı. Bu istek makamı beşte bir olarak o kadar yaygındı ki, konuşma sırasında söylenen 'H(x)ums el Miri' devletin toprak vergisi demekti. Bunlara ek olarak devlet kendini Hazine ve Seniye topraklarının sahibi olarak gördü ve bazı bölgelerde özellikle Fırat üzerinde hem vergi hem de sahip olarak pay isterdi. Temel olgu; toprağın sınırsız ama tarımcıların az olduğu, ırmağın getirdiği çamurun kanalları tıkamaması için her yıl ağır bir çalışmaya gerek olduğu ve yıllık taşkının, taşkın kanallarının açılması ve kenarlarının korunmasının daha da ağır hizmet istediği yerde, göçer kaynaklı bir halk, fellaha, yani sa-

banı tutan kişiye en az yarım pay vermezse, o kişizorla tarımcılık yapmazdı. Bu iki kesir sabitleşmiştir. % 50 fellaha, % 20 hükümete verilir. Geri kalan % 30 tartışmalıdır. Ürünün kesintisiz % 2'i, özel kişi de, devlet de, Sultan da olsa, mülk sahibine verilir. Geriye kalan % 10'u, geleneksel işler için işçiliği düzenleyen ve saldırıya karşı bölgeyi koruyan, aşiret başkanınındır.

Sabit bir yıllık toplamı almanın yararı son derecede açıktır. Türkler'in Irak'ta bu yönetimi daha sık kullanmadıkları şaşırtıcıdır. Basra'da ve Kurna'da Mithat Paşa zamanından, yani 50 yıldan beri her hurma ağacından göre sabit bir vergi alınmaktadır. Amara'da toprak, Mukata adı verilen büyük parsellere bölünmüş ve aşiret şeyhlerine arttırma ile beş yıllığına kiraya veriliyordu. Ülkenin birçok yerinde yükseltilen suyun her kovası için sabit ve belirli bir ücret ödeniyordu. Ülkenin toprağından, Hindistan'da oynak saptama denen biçimde, devlet her yıl ülkenin ürettiği miktardan, bu ayrıcalıklarla orantılı olarak vergi alıyordu. Vergi oranı yerel koşullara göre değişiyordu. Bu koşullarda, halkın toprağa sıkışmamasından dolayı gelişme gözükmüyordu ve tarım yöntemleri de genel olarak kötüydü. Tarım Irak'ta belirsiz bir işti ama sabit isteği de kaldıramayacak kadar belirsiz değildi. Çok soruşturma ve düşünceden sonra Türkler'in kasıtlı olarak sabit bir istekte bulunmadığı kanısına vardım. Kısmen aşiretlerden korkuyorlardı ve işgal ettikleri topraklarda aşiretlerin haklarını destekleyecek eylemlerden kaçınıyorlardı. Tahsildarları resmi kişilerle çok samimi hatta bu yoldan ücretlerde kısıntı sağlıyorlardı. Bütün bunların sonucu olarak Türk yönetiminde insanı çıldırtacak kadar çeşitli vergi oranları çıkıyordu.

Aynı biçimde hurma vergisi olarak ülkenin değişik yerlerinde değişik vergiler alınıyordu. Bu vergiler ağaçların türüne, pazarlara yakınlığına, sulama kolaylıklarına, görünen bir nedene göre değil, ama belki Türk Hükümeti'nin vergi toplama yeteneğine göre alınıyordu. 1919 yılında en yüksek vergi, Musayyib'de (Hilla bölgesinde) bazı seniye topraklarında, her

meyveli ağaçta 7.5 Annaydı (bir Anna, bir Rupi'nin on altıda biridir). En düşük vergi Şamiye bölgesinin Ebu-Şu(x)hayr bölümünde, her meyveli ağaç için iki annaydı. Bu son vergi miktarı, hurmalarının iyiliği, Necef'te hazır pazarı olması, çöl insanlarının gereksinimlerini gidermek için gelmeleri ve verginin daha yüksek olduğu Seniye toprağında olması ile bir çelişki gösteriyordu. Açıklamaya göre, bu bahçeleri kendi ektikleri halde Sultan Abdülhamid'in elkoymasına karşı çıkıyorlar. Ancak verginin eski halde kalması ile sakinleşmektedirler."

Bu yönde bazı adımlar atılmakla birlikte, şimdilik büyük değişiklikler yapılamadı ama bilgi biriktikçe daha düzgün biçime konulacaktır. Hurma yetiştiricisi, aşiretlerin yerleşmesinde ve uygarlaşmasında büyük rol oynayacaktır. Bahçenin sahibi de ağaçlarıyla birlikte kök salıyor. Ek olarak hurmanın gıda olarak dünya pazarlarında önemi artmaktadır. Mezopotamya suyu, toprağı ve iklimiyle hurma yetiştirmekten çok yararlanacaktır.

Askerlerce başlatılan Tarım Bölümü 1919 Mart'ında Gelirler Genel Müdürlüğünün bir kolu oldu ve değerli araştırma geliştirme işleri yaptı. Yaptıklarının arasında en önemlisi pamuk yetiştirmekteki deneyleridir. Savaştan önce yetiştirilen pamuk birkaç yüz balyayı geçmezdi ve yerel isteği karşılamakta yetersizdi. Mezopotamya'nın birçok yerinde yetişen pamuk, Mısır ve Amerika'da yetiştirilen en iyi pamuğun ayarındadır ve verimi de yüksektir. İngiliz Pamuk Yetiştirme Birliğinin temsilcileri ülkeyi gezdiler ve onların gezmesi sonucu pamuk ticari miktarda ekilmeye başlandı. 1921 yılına kadar yerel yetiştiricilerin istekleri sınırlı oldu. O yıl deneme çiftliklerinin güvenilir sonuçları alınacaktır. İpek üretimi eskiden bir ev sanatıydı ama savaşla birlikte ipekböceği yumurtası ithali durdu. Yumurta şimdi Fransa'dan getirildi ve Diyala üzerindeki ipek üreticilerine ve Bağdat yakınındaki bazı çiftçilere dağıtıldı. Buğday çeşitleri dışarıdan sipariş edildi. Geliştirilmiş tohumlar için tutkulu bir istek var. Yerel yetiştircilere devlet çiftlikleri örnek oluyor. Hastalık ve zararlı incelemesi dikkatlice yapıldı.

Süleymaniye'deki Siyasal Memur büyük bir enerjiyle tütün yetiştirme alanlarını büyütmeyi üzerine almış. Sivil yönetimin isteğiyle İngiliz-Amerikan Tütün Şirketi'nden bir uzman gönderildi. Bu uzman bütün tütün yetiştirilen yerleri gezdi. Dediğine göre; eğer yetiştirme, kurutma ve balyalamada köklü değişiklikler yapılmazsa, Mezopotamya tütünü ihraç değerinde değildir. Gelirler bölümünün koyduğu vergiler arasında, 1919 Aralık'ında bazı uyarlamalarla birlikte Türk Pul Yasası'nm canlandırılması da vardır. Bu yasa güçlük çıkartmadan yürümekte ve tatminkâr miktarda gelir getirmektedir. 1919 Mart'ında afyonla ilgili bazı kararlar yayınlandı. Bu kararlar Haziran'da biraz daha geliştirildi. Kararların amacı şunlardı:

1- Geçerli yıldan sonra afyon ekmeyi yasaklamak.

2- Lisansla getirilen bazı afyon çeşitlerinin getirterek bilimsel olarak vergilendirilmesi. Yani getirtilen afyondan gümrük resmi almak.

3- Perakendeci malını satmak için gayret göstermesin diye, nominal fiyatlardan perakende lisansı vermek.

Afyonu gümrük resmiyle bilimsel olarak vergilendirmek başarılı olmadı. Ülkede afyon tüketmek üzere kimse lisans için başvurmadı ve tüketim kontrolsüz olarak devam etti. Basra'da küçük bir miktar gümrüklerden geçti ama afyon içicilik yayıldı. Puşti-Kut'ta yetişen afyon için Kut'ta ve Amara'da güçlükler çıktı. Bu ürünün ekilmesi Kut ve Amara'da önlenemiyordu ve afyon başka yerlere gitme yolunu buluyordu. Şimdi afyon kuralları gözden geçiriliyor ve kontrolde bir iyileşme saptanıyor.

Türkler'in gelir vergisi yeniden konmadı. İlk güçlük, yabancıların kapitülasyonlar dolayısıyla bundan bağışık olmalarıydı. Ama asıl sorun - ki bu sorun hiçbir vakit Osmanlı Hükümetince çözülememişti - bu ülkede ticari kayıtlar çok eksikti veya hiç tutulmuyordu. Irak'm kaderi belli olduğu vakit kayıt oluşturmak üzere ön soruşturmalar yapıldı. Bölge ve belediye meclislerine soruldu. Genellikle karşı çıktılar. Bunun nedeni

kısmen kendi çıkarlarının gerektirmesi, kısmen de Türk Yasası'nın yolsuzluğa açık olmasıydı. Savaşta çok kazanmış olan tüccar sınıfının da, artan zenginliği dolayısıyla vergi yükünü paylaşması gerekir. Kırsal alanda kişi başına düşen vergi yükü, ürün vergisi içinde, 8. 1 Rupi'dir. Bu vergi yükü Gelirler Sekreterine göre Pencap'takinin iki katıdır. Bu benzetme iki nedenle doğru değildir. İlk olarak Irak'ta fiyatlar, ücretler ve yaşam standartı Hindistan'dakinin iki ila üç katıdır. Pencap'ta bütün toprak savaştan önce saptanmıştır ve savaş hububat fiyatlarında büyük artış meydana getirmiştir. Irak'ta bütün ekilen araziden alınan vergi, ekilmekte olan araziye ve geçerli fiyatlara göre değişmektedir. İkinci değişiklik, verginin hububat olarak hesaplandığı halde, para olarak toplanmasıdır. Çapraz kur yerel pazardaki toptan fiyatlar üzerine temellendirilmiştir. 1919 ve 1920'de, vergi ödeyene büyük bir fark bırakılmıştır. İngiliz yönetimi Türk vergi oranlarının kuramsal olduğunu ve seyrek olarak toplanabildiğini hep hatırda tutmuştur. Vergi oranı nerede yüksek görülmüşse orada indirilmiş ve nerede ürün hassas olarak ölçülebilmişse orada vergi oranları düşük çıkmıştır. Hükümet hissesi, bir kesinti yapılmadan ürünün % 30'u ilâ 40'ı ise de bu miktar hiçbir vakit alınamamıştır. Ürün miktarının tarlada göz kararı veya harmandaki demetlerle - bunlar âdet olan yöntemlerdir- ölçülmesinde, kesinliğe karşı bir tutum vardır. Geçerli ya da geçersiz nedenlerle herkes ölçüyü az göstermek için uğraşmaktadır. % 30 olan o vergi oranı tahsil edildiğinde yarısı kadar ele geçmektedir. Türkler'in başaramadığı yerde biz başardık. Birisine 100 Rupi tahakkuk ettirmişsek o hakikatte 100 Rupi'yi hazineye ödemiştir. Bu durum bulduğumuz koşullara göre hakikaten şaşırtıcı olmuştur. Türkler'in istediği vergiye yakın gelmemişsek bile ülke her vakitkinden fazla vergi ödemiştir. Lord Cromer'in ünlü kuralına göre köylüden az vergi almak iyi yönetimin temelidir. Albay Howell'e göre hükümetin payı için vergi oranında adamakıllı indirim yapmak gerekiyor.

Gelirler Bölümünün savaş koşullarına bağlı olarak iki işini belirtmekte yarar var; el konmuş toprakların yönetimi ve hü-

kümetin amaçları için alınan topraklar. Gelirler sekreteri 1920 Nisanı'ndaki son raporunda şöyle demektedir: "Savaş içerisinde birçok mülke el konmuştu. Bu mülklerin sahipleri düşmanla işbirliği yapıyor ve onun bölgesinde oturuyorlardı. Bu eylemin iki amacı vardı; Gelirin düşman bölgesine geçmesini önlemek ve o alanın boş bırakılmasını önleyerek, oranın üretimini ve hükümet payını sağlamak. Bağdat ve Basra kentlerinde ayrıcalıklı olarak kent mülkleri 'Düşman Ticaret Evleri' kontrolörünce yönetiliyordu ve yerel Siyasal Memur bu el konmuş mülklerden sorumlu ve her biri için ayrı hesap tutuyordu. Yönetim masraflarını karşılamak için % 10 aracılık kârı kesilerek, 1919 yılı içerisinde bu elkonmuş mülkler sahiplerine iade edildi. Sahibinin haince davrandığı iki üç olayda, yani İngilizler ile barışmış sonra tekrar düşman tarafına geçmiş kişilerde aracı kârının bir bölümünü veya tamamını tuttuk. Masraflar için kesilen bu %10.2, 'Düşman Ticaret Evleri' tamamen onun yönetimindeyse hepsi kontrolöre gidiyor, yok Siyasal Memurca yönetilmişse, hesapları tuttuğu için kontrolöre o vakit %2.5 veriliyordu. Aradaki fark genel gelirlere gidiyordu. Sahiplerinin, iadesi için başvurmadığı topraklarla, pay sahiplerini saptayamadığımız için veya işinin başında durmayan sahiplere temsilci bulamadığımız için bazı el konmuş mülkler hâlâ elimizdedir. 1920 yılı süresince bu el konmuş mülklerin hepsi sahiplerine iade edilecektir.

Toprağa el koyma konusu çok hassastır. Albay Howell şimdiki durumu aşağıdaki şekilde özetliyor:

1918 yılında Makil'deki büyük bir toprağın liman gelişimi için gerekli olduğuna karar verildi ve 25 Eylül'de Basra'daki yerel koşullara uygun olan bir toprağa El Koyma bildirisi yayınlandı. Bu bildiri aceleyle yazılmış olduğundan birçok yanlışı içeriyordu. Aynı bildiri Bağdat'ta da toprak lazım olduğunda, uygulandı. Bu bildiri Hindistan Toprağa El Koyma yasasına göre biçimlendirilmişti. Bildiri temel ilkelerine dokunulmadan 1919 Martı'nda ve tekrar yıl sonunda, gözden geçirildi. Bu bildiriye göre tanımlanan güce dayanarak, başkomutan zor-

la toprağa kamu yararına el koyabilir. İlk ilanda bu toprağın nitelikleri belirtilecektir. Ödenecek miktar Basra'nın İngiliz kraliyet güçlerince işgali tarihindeki piyasa değeridir. Eğer toprak işgal tarihinden sonra el değiştirmişse, ödenen son değerine artı % 25'i geçmemek üzere ve koşullara göre derecelendirerek, bir tazminat ödenecektir. Değerini özel atanmış bir memur tespit eder. Tespit edilen fiyatlar bir komite tarafından onaylanmalıdır. Bu komitede bir iki yerel temsilcinin bulunması gelenektendir. İlk el koyma süreci başladığında İngiltere Kraliyet Hükümeti'nin elde edeceği arazinin İngiltere Hazinesinden ödenmesi öngörüldü. Sonra İngiliz vergi mükellefinin fahiş toprak fiyatlarına göre mülkü el konan insana tazminat ödemesinin doğru olmadığı düşünüldü. Mezopotamya yönetiminin, Mezopotamya parasıyla ödemesi tartışmaya açıktır. İlke ve süreçte kökten bir değişiklik yapmanın olanağı yoktu. Diğer yandan, toprağına el konulan kişiler verileni, karşı gelmeden kabul ettiler. Bu bağlamda demiryolları, limanlar ve asker gereksinmeleri için uyguladığımız geniş çapta el koymalar yöntemimizin sevilmeyen tarafıdır. Daha çok da, Basra ve Bağdat çevresindeki özel alım satımlardaki şişirilmiş toprak fiyatlarına uymadığımız için sevilmiyoruz.

Beş yılı aşkın bir zamandır Mezopotamya'da çalışan İngiliz gelir memurları, son derecede önemli bilgiler toplamış ve bu bilgiler kaydedilmiştir. Elde edilen bilgi gelecekteki gelir yönetimi için sağlam bir temel oluşturacaktır. Buna ek olarak Gelirler Bölümünün arşivleri ülkenin toplumsal gelişmesine ışık tutmaktadır. Bu toplumsal gelişme ülkenin tarımıyla o kadar iç içedir ki biri incelenmeden öteki anlaşılmaz. Mezopotamya'da bulduğumuz aşiret sistemi yerleşik veya yarı-yerleşik tarımsal topluluklardır. Bunların temelinde tarımsal koşulların yönettiği ekonomik temel vardır. Bu gibi konuları Türk yönetimi çok seyrek olarak incelemiştir. Sırasına göre aşiretlere baskı yaparlar veya yüzüne gülüp kandırırlardı ve bu yöntemlerde çok ustaydılar. Bu işlerin temeline inmemekten mutluydular. Yalnız Muntafık bölgesinde karışıklığın bir temel nedeni olduğunun bilincindeydiler. Ellerindeki olanaklarla geniş

çapta yerleşmeyi gerçekleştirebilecekleri ve kendi sistemlerinin neden olduğu sorunları çözebilecekleri, son derecede kuşkuludur. Onlardan sonra gelecek herhangi bir yönetim, bu iş çözülecekse, bütünleşmeyi özenle ve çeşitli smıfların çelişen savlarını adil olarak kavrayarak yürütmelidir. Bir taraftan da yapılacak işbirliğinin temeli olarak, halkın güvenini kazanmalıdır. Aksi takdirde bu kadar karışık bir sorun çözülemez.

8

ADALET YÖNETİMİ

1918 ve 1919 yıllarında, özellikle ateşkesten sonra sivil yönetim örgütü büyük ilerleme gösterdi. İç kenti perakende yöntemlerle yürütmenin olanağı yoktu. Topluluğun artan istekleri karşılanamazdı, sorumluluklarımızı da kullanamazdık. Savaş görmüş ülkelerden yalnız Mezopotamya'da, sivil yaşamda önemli bir kesinti olmadı. Bağdat'ın düşmesinden sonra Türkler'in elinde kalan yerler, Doğu sınırları ve Musul kenti açlıkla ve Osmanlılar'ın yıkıntılarıyla çok kötü durumdaydı ama Bağdat'ın kendisi ve General Maude'un ilerlediği yerler 1917'nin ikinci yarısında, alınan enerjik önlemlerle kurtarıldı. Basra, Amara ve Nasıriye'de savaş hiçbir şeyi durdurmadı. Güvenlik ve düzenin hızla kurulması, İngiliz ordusunun yerel ürünler ve iş gereksinmelerinin doğurduğu sınırsız pazar, Türkler'in zamanında hiç görülmemiş geçim genişliğini getirdi. Gelişmekte olan bir topluluk yönetimde de bir gelişme ister. Sayıca az olmalarına olmalarına rağmen Siyasal Memurlar askerlerin yardımıyla bu isteği karşıladılar. Korgeneral Sir William Marshall, 1917 Kasımı'nda komutayı devraldığı vakit gücünün yönetici kolunun önemini kavradı. Kendinin ve kurmaybaşkanı Tümgeneral Sir Webb Gilman'ın akıllıca kılavuzluğunda asker ve sivil yönetim uyum içinde çalıştı. Sir William Marshall'ın ardılı, kendisi de ünlü bir yönetici olan Tümgeneral Sir George MacMunn aynı siyaseti sürdürdü ve çok değerli yardım ve

öğütlerde bulundu. Bu talihli ilişkiler Sivil Komiserin işlerini kolaylaştırdı ve Mezopotamya'nın işgal altındaki yerlerinin ilerlemesini sağladı. Bağdat'ın işgalinde siyasal kadro işinin çokluğuna göre acele arttırılamadı. Eğitim, Vakıf ve Gümrükler gibi çeşitli işlevler gelirler bölümünün altında toplanmıştı. Bunlara bir de ilk adalet örgütü eklendi. Hint Yasası'na göre hazırlanmış 'Irak Yasası'nın kesinlikle Bağdat'ta uygulanmaması için İngiliz Kraliyet Hükümeti'nden yönerge geldi. Sudan'da Hukuk Bölümünün başı olan R. Bonham Carter (şimdi Sir Edgar Bonham Carter K.C.M.G.) Bağdat'a Baş Hukuk Memuru atandı. Kendisi gelene kadar bütün işlemler geçici olacaktı.

İşgalden bir iki gün önce Türk yargıçlar yanlarına mahkeme personelini ve son duruşmaların kayıtlarını alarak kaçmışlardı. Kalan yargıçlar hukukçu olarak yeteneksizdiler ve sayıca bütün mahkemelere yetecek kadar yoktu. Dolayısıyla mahkemeler kapandı. Bağdat'tan Türk güçlerinin çekilmesiyle İngilizler'in işgali arasındaki zamanda, kentin ayaktakımı Adliye binasına zorla girerek bütün kayıtları çalmışlardı. İngilizler ülkenin yönetimini alınca çalışan mahkemeler bulamadılar. Adliye personelinin kaçmış olması nedeniyle mahkemelerin derhal açılması pratik bulunmadı. Küçük işlere bakan bir mahkeme ile biryasal mahkeme Temmuz ayında açıldı. Müslüman kadılar Hilla ve Ba'kuba'ya atandı. Bölgedeki Siyasal Memurların acele olayları çözme yetkileri vardı. Hilla'da bir Tahkim Kurulu kuruldu. Bu ayrıcalıkların dışında Türkler'in gittiği günden yıl sonuna kadar mahkemeler kapalı kaldı.

Bağdat'taki küçük işlere bakan mahkeme 2 Temmuz 1917 günü bir bildirge ile açıldı. Mahkeme, ülkenin özel hukukunu uygulayacaktı. İslam mahkemesi Şeriat hukukunu uygulayacaktı. Küçük İşler Mahkemesine hakim atandı. Şeriat mahkemesine Bağdat'ın tanınmış bir dindar ailesinden biri kadı olarak seçildi. Bu mahkemenin kararlarına karşı hiç dilekçe verilmemesi kararlarının adil ve saygıdeğer olduğunu gösterir. İki mahkemenin işlerini görecek bir büro kuruldu. Her yerde da-

valar Arapça görülüyordu, oysaki Osmanlı zamanında kullanılan dil Türkçeydi.

Sir Edgar Bonham Carter Bağdat'a 1917'de vardı. Bir iki ay Türk adli sistemini inceledikten oldukça yetkin bir ön rapor yazdı. İşgalden önceki durumu anlattıktan sonra izlenecek yolu da anlattı. Buna göre Türk yönetiminde iki ana mahkeme sınıfı vardı: "Şer'iye Mahkemeleri ve Nizamiye Mahkemeleri." İslam Mahkemeleri İslam'ın ilk günlerinden beri vardır ve bunlar, ceza ve hukuk, her çeşit davaya bakarlardı. Bu mahkemelerin alanları gittikçe kısıtlandı ve modern zamanlarda evlenme, boşanma, vasilik, rüşt, vasiyetnameler, miras ve vakıflarla ve diğer önemsiz konularla ilgileniyorlar. Bu mahkemelerin uydukları yasa Kuran, Hadis ve Sahabe'nin dedikleridir. Bu temel üzerine Hicretin 2. ve 3. yüzyıllarında, dört tanınmış hukukçuya göre Sünni yasa ilkeleri kurulmuştur. Bunların Roma Hukukunun bazı ilkeleri üzerine dolaylı bilgileri olduğundan kuşku duyulabilir. Bu dört kurucunun adlarından dolayı, Sünniliğin kolları, Hanefi, Maliki, Hanbeli ve Şafi diye bilinmektedir. Aralarındaki ayrılıklar önemsizdir; herhangi bir İslam hükümdarı bu yollardan birini seçmekte özgürdür ancak seçtiği okulun tamamını uygulamalıdır. Osmanlı imparatorluğunun mahkemeleri Hanefi ilkelerini uygular. Bu dört hukuk okulu erken bir zamanda sabitleşti. Çağındaki topluma yeterli olduğu halde, sonraları daha gelişmiş toplumlardaki uzlaşmazlıkları çözmekte yetersiz kaldı.

Değişik zamanlarda, özellikle ceza yasasında bazı değişiklikler yapıldı ama 19. yüzyıla kadar olanlar önemsizdi. 19. yüzyılda hukuk sisteminde büyük reformlar yapıldı. Şer-i mahkemeler özlük hakları ile smırlandırıldı. Nizamiye mahkemeleri adıyla özel hukuk mahkemeleri kuruldu. Bunların örgütü ve süreci Fransız modeline göre temellendirilmişti. Ticaret ve Ceza yasaları Napolyon yasasından alındı ve yürürlüğe kondu. Son olarak adli sistem yürütmeden tamamen ayrıldı.

İslam mahkemeleri örgütü, kent yönetiminin bölünmesine uyuyordu. Kent üç sancağa, her sancak da ilçelere (kazalara)

bölünmüştü. Her ilçede bir Şer-i mahkeme kurulmuş ve her birine de bir kadı atanmıştı. Her ilçede de kadının danışacağı bir müftü vardı. Aynı zamanda müftü hükümete toplumsal sorunlarda Şeriat danışmanlığı yapardı.

Şeri mahkemelerin kararları İstanbul'daki Şeyhülislamda temyiz oluyordu. Bağdat kentinde Nizamiye mahkemelerinin örgütlenmesi, Osmanlı imparatorluğunda her yerde olduğu gibi, kentin bölünmesine uygun olarak, aşamalıdır. Sancak merkezinin dışındaki ilçelerde bir Başlangıç Mahkemesi vardı. Bu mahkeme Özel Hukuk ve ceza olaylarında ilçe içindeki suçlara bakıyordu. İlçe Mahkemesinde bir başkan ve iki yargıç üye vardı. Her Sancak merkezinde altı asil, iki yedek yargıçlı bir mahkeme vardı. Bu mahkemenin bir bölümü, başlangıc mahkemesi görevini yapıyordu. Merkez ilçenin içinde olan her türlü özel hukuk ve ceza hukuku olaylarına bakıyordu. Beş yargıç bir arada oturduğu vakit sancağın içinde olan herhangi bir suçu ele alıyordu. Buna ek olarak, sancağa bağlı ilçelerdeki mahkemelerin özel hukuk ve ticaret hukuku olaylarında 50 liranın üzerindeki davalarda yargıtay gibi davranıyordu. Uygulamada Şeriat mahkemesinin kadısı bu mahkemenin bir üyesi ve özel hukuk davalarında mahkeme başkanıydı.

"Bağdat'ta savaştan önce Başlangıç Mahkemesi üçe bölünmüştü. Merkez ilçede işlenen suçlara bakan bir ceza bölümü, bir özel hukuk bölümü ve bir ticaret bölümü vardı. Bağdat'taki yargıtay, kent içinde olan özel hukuk ve ticaret olaylarının en üst mahkemesiydi. Sancak mahkemelerinden gelen yargı kararlarına ve Bağdat Sancağı'nın içindeki hukuksal olaylara, Başlangıç Mahkemesi olarak bakıyordu. Savaştan önce, iki başkanlı, sekiz asil ve iki yedek yargıçlıydı. Ceza ve Hukuk mahkemesi diye iki bölüm olarak çalışıyordu. Yargıçların askere çağrılması dolayısıyla, Bağdat düştüğünde bir başkan, dört yargıç ve iki yedek yargıç kalmıştı.

«İlçe mahkemelerinde 12, sancak mahkemelerinde ve Bağdat yargıtayında 4 yargıç vardı. Yargıç sayısı bir ara 80'e çıkmıştı. Osmanlı uyrukluları arasındaki ticari uyuşmazlıklarda

Bağdat yargıtayının kararlarının, İstanbul'daki Ticaret Mahkemesi'nde temyiz edildiği anlaşılmaktadır. Yabancı uyruklularla olan davalarda iş Karma Ticaret Mahkemesine havale ediliyordu. Bağdat yargıtayından, ticari konulara girmeyen, Özel Hukuk uyuşmazlıkları yargıtaya gitmiyordu. Herhangi bir ceza kararı, özel hukuk ve ticaret davasıyla ilgili olsun, İstanbul'daki Üst Yargıtaya gidebilir. Bu mahkeme önüne gelen olayları inceler, ya kabul veya kararı geçersiz sayar ve yerel uzman mahkemeye tekrar yargılanmak veya kararı değiştirmek için geri gönderir. Kendisinin kararı değiştirme yetkisi yoktur. Temyiz, zabıtların incelenmesi ve tarafların dilekçelerine göre yapılır. Üç yılı geçen hapis kararlarında, bir başvuru yapılmasa bile, olay Üst Yargıtaya gider. Bağdat Yargıtayına bir savcı ve sancak mahkemesine de bir savcı yardımcısı bağlıydı. Savaş sırasında Türk yasa yapıcıları Sulh Hukuk mahkemeleri adı altında yeni çeşit bir özel hukuk mahkemesi kurdular. Bu mahkemeler 50 liradan daha az değerdeki uyuşmazlık davalarına ve önemsiz suçlara bakıyorlardı. 1331 Cemaziyül Evvel'de kurulan ve yönetilen bu mahkemelerin işlemleri eskilerine göre bir gelişmedir. Bağdat'a bir Özel Sulh Hukuk Yargıcı atandı. Diğer ilçelerde kadılar veya Nizamiye mahkemelerinden bir yargıç bu yeni mahkemelerin yargıcı oldular. Nizamiye Mahkemelerinin yöntemi 1880'de konulan Özel Hukuk Usul Yasasına, o da 1807 Fransız Usul Hukukuna dayanır. Usul Hukukunun gereksinimi olan büyük miktardaki iyileştirme kısa bir süre önce gerçekleştirilmiştir. Ceza mahkemelerinin yargılama yöntemi, 1879'da yayınlanan Fransız ceza yöntemi hukukundan az farklıdır. Osmanlı uyruklular arasındaki anlaşmazlıklar Özel Hukuk Yöntemine göre yürüyordu. Ama taraflardan biri yabancı ise Büyük Devletlerin onayladığı Ticaret Usul Yasası'na göre yürütülüyordu.»

Mahkemelerin uyguladığı yasalar şunlardır:

1- Mecelle
2- Ticaret Yasası
3- Deniz Ticaret Yasası
4- Diğer bütün Osmanlı Yasaları

Mecelle veya Osmanlı Medeni Yasası 1869 yılında İslam Hanefi Hukukuna göre yayınlanmıştır. İlgilendiği ana konular; satış, kiraya verme ve kiralama, sorumlulukların başkasına verilmesi, rehin, borç, armağan, haksız alım ve bozmak, mülklerini yönetime yeteneksiz kişilerin engellenmesi, satın almada öncelik, birlikte sahip olmak, hizmetler, ortaklık, acentelik, uzlaşma ve serbest bırakmadır. Uygulama, kanıt ve yargıcın görevlerine ait de bölümleri vardır. Bin yıldır değişmeyen bir hukuk sistemi, yasal hakların saptanmasında bugün yeterli olamaz. Denebilecek en iyi şey, bu hukukun çağdaş hukukla çok sık çakışan hükümlerinin olmasıdır. Ticaret işlemlerinde şimdi Ticaret Yasası kullanılmaktadır.

«Ticaret Yasası, Fransız Ticaret Yasası'nın ortaklıklar, şirketler, poliçeler ve iflaslarla ilgili bölümüdür.

«Deniz Ticaret Yasası temel itibariyle Fransız Yasası'na dayanır. Bağdat mahkemelerinin bu yasayla ilişkisi yoktur."

1906 yılına kadar Osmanlı yasalarının toplu hali R. George Young'ın 'Corps de Droit Ottoman'dır. Bu yapıt bu ülkedeki İngiliz avukat ve yöneticilerinin işini çok kolaylaştırmıştır. Daha sonraki yayınlanan yasaların Bağdat'ta yalnız Türkçeleri vardır. Yukardaki özetten anlaşılacağı gibi, Nizamiye mahkemeleri bu ülkenin gereksinmelerine göre fazladır. Bu kentteki toplumun durumu ve uygulayıcılar için fazla karışıktır. Mahkemelerdeki süreç, kanıt bakımından Mecelle'deki maddeler dışında, eski örneklere dayandığı halde tatmin edicidir. Bu bakımdan iyileştirilmesi gerekir ve yine yerel koşullar için karışıktır. Bazı çekincelere rağmen, Türk yasaları yeteri kadar çağdaş ve tamam ve mahkemeye gelen olayları akıllı ve adil olarak çözmektedir.

Yukarıda yazılanlara rağmen, adalet dağıtımı son derecede kötüydü. Diğer bütün Türk yönetimleri gibi, kâğıt üstünde iyi ama çalışmalarında kötüydü. Kötü çalışmalarının nedeni açıktır:

«Önce yargıçlara verilen aylıklar yetersizdi. Başlangıç Mah-

kemesi yargıcı ayda 7.5 ila 10 altın lira alıyordu. Sıradan bir yargıtay üyesi 15 altın lira alıyordu. Yargıtay başkanı 35 altın Lira aylık alıyordu. Kalemde çalışanlara daha da az veriliyordu. Ücretlerin düşük olması, yetenekli kimselere yargıç olmak ve aynı zamanda, yargıçlara ve diğer personele de çalışma ve dürüstlük isteğini vermiyordu. Yargıçların genel kültürü zayıftı ve azının mahkeme kaleminde çalışanlar kadar hukuk bilgisi vardı.»

«İkinci olarak mahkeme süreci çok teknikti. Teknik süreçlerde hep olduğu gibi, bu eksiklik uygulamada kendini güçlü olarak gösteriyordu.

«Türk egemenliğinde Bağdat kentindeki mahkemeleri tamamlamak için üç mahkemeden daha söz etmek gerekir: Osmanlı'daki Hıristiyan ve Musevi topluluklarının dinsel mahkemeleri, İstanbul'daki Karma Mahkeme ve kapitülasyonlar dolayısıyla büyük devletlerin kendi yasalarına göre çalışan konsolosluk mahkemeleri.»

Savaştan önce Bağdat kentinde 50.000 Musevi ve 6.000 Hıristiyan olduğu sanılıyordu. Bağdat kentinde Museviler toplumun önemli bir parçasını oluşturur. Sayıları Sünniler'den de, Şiiler'den de fazladır. Onları Hahambaşı yönetir. Hıristiyanlar'ın ana mezhepleri: Kildani Katolikler, Süryani Katolikler, (Süryani Melkit, ed.) Katolik ve Gregoriyen Ermeniler, Ermeni Katolikler. Süryani Katoliklerin Patriği Bağdat'ta (Şarfe Manastırı, Beyrut'ta, ed.) oturur.

Mr. Young'un 1905 yılında yazdığı 'Corps de Droit Ottoman' yapıtında (Bölüm XXI) belirttiğine göre; Müslüman olmayan toplulukların çeyiz, düğün hediyesi gibi evlenme ile ilgili işlerde, nafaka ve boşanmada, bazı topluluklarda vasiyetname işinde, bu mahkemelerin kesin yargıda bulunma yetkileri vardır. Bu mahkemelerde verilen kararları Osmanlı yetkilileri uyguluyordu. 1879'daki son örgütlenmeden sonra, Bab-i Ali Müslüman olmayan toplulukların bu ayrıcalıklarını sınırlama eğiliminde oldu. Bağdat kentinde, Müslüman olmayan toplu-

lukların mahkemelerinde, tarafların uyuşmaları ile boşanma, yasallık onaylanması, evlenme ve nafaka saptanması ve bazı topluluklarda vasiyetnamelerin yasallığını onaylamakla sınırlandırılmıştır. Ardılların saptanması uyuşmazlıklarına, Müslüman mahkemelerinde İslam hukukuna göre bakılıyordu.

Osmanlı imparatorluğunun Karma Mahkemeleri, Osmanlı uyruklular ile yabancılar veya yabancılarla yabancılar arasındaki hukuk ve ticaret davalarına (taşınmaz malların dışında) bakan mahkemelerdi. Bağdat kentinde böyle bir mahkeme yoktu. Bu gibi davalara, Bağdat başlangıç mahkemesinin ticaret bölümünde, o ülkeden iki geçici yargıcın katılımıyla, bakılıyordu. Tarafların konsolosluk çevirmeni davaya katılıyor ve zaptı imzalıyordu ama yargı sürecine katılmıyordu. Karışık bir olayda temyiz, İstanbul'daki Karma Mahkemedeydi. Yabancı güçlerin Konsolosluk Mahkemelerinin, kapitülasyonlara dayanarak, ilgili gücün uyruklarının işledikleri suçların üzerinde kesin yargılama yetkileri vardı. Bu mahkemeler bir de uyruklarının özlük hakları üzerindeki şikâyetlerini dinlerlerdi.

Savaş çıkınca Türk Hükümeti kapitülasyonları kaldırdığını bildirdi. Karma Mahkemeler kaldırıldı ve konsolosluk mahkemeleri artık tanınmadı.

Sir Edgar Bonham Carter'in verdiği öğütle, 1918 Aralık ayı sonunda başkomutan bir bildiri yayınlayarak Bağdat'ta bir Yargıtayın ve Başlangıç Mahkemelerinin kurulduğunu, gereksinmeye göre başka yerlerde de kurulacağını bildirdi. İstanbul'daki Yargıtaya başvurma kaldırıldı. Yerine, bir Hint yüksek mahkemesinde olduğu gibi, yetki bir Üst Düzey Hukukçu Memura ve Yargıtaya verildi.

Temmuz ayında açılan hukuk mahkemeleri ve Şer'-i mahkemelerin açılmasına devam izni çıktı. Bu gibi mahkemeler nerede gerekliyse orada açılacaktı. Yalnız Şer'-i mahkemelerin hukuk alanı Türkler'in zamanındaki gibi değildi. Bu mahkemeler Sünni Müslümanlar'ın evlenme, boşanma, vesayet, miras, vasiyetname ve vakıflarla ilgili davalarına

bakacaktı. Şiiler, Museviler ve Hıristiyanlar'ın davaları Başlangıç Mahkemelerine taşınacaktı. Her halk (dinsel topluluk) kendi yasalarına veya geleneklerine göre yargılanacaktı. Mahkemelere, bir Şii müçtehidine veya Musevi veya Hıristiyan yetkilisine, bu gibi olaylarda, başvuru yetkisi verilmişti. Özel Hukuk mahkemeleri Türk yasalarını uygulamaya devam ettiler. Başkomutanın bildirisinde bunlara bazı iyileştirmeler yapıldı. Yargılama yöntemi Türk Hukuk Yöntemine göre yürütüldü. Ceza Hukukuna gelince; Uluslararası Hukuk kuramlarına göre, bir düşman ülkesi işgal edilince, eğer olanağı varsa ve işgal ordusunun iyiliğiyle tutarlı ise yerel Ceza Yasası uygulanmalıdır. Irak'ta bu kuramı uygulamak olanaksızdı. Türkçe bilen İngiliz subayı azdı ve Osmanlı hukuku birçok mahkemede sorgu yargıçları, savcılar gerektiriyordu ki biz bunu ne ordudan ne de eski yargıçlardan sağlayabilirdik. Buna ek olarak Osmanlı Ceza Yasası eksik ve güç yorumlanacak bir biçimde, bozuk düzenlenmişti. Osmanlı Ceza Usul Hukuku, Osmanlı İmparatorluğunun daha gelişmiş ve nüfusun yoğun olduğu bölgelere uygun bile olsa, Mezopotamya'nın geri kalmış kırsal bölgesine ve göçer halkına uygun değildi. Osmanlı Ceza Yasası ve Ceza Usul Yasası'nın yerini alacak yasalar yayınlandı. Adları 'Bağdat Ceza Yasası' ve 'Bağdat Ceza Usul Yasaları'dır. Bu yasaların kaynakları ve amaçlar önsözlerinde verilmiştir. Ben kendimi bir iki örnekle sınırlayacağım. Bu iki yasa da, ülkenin yönetildiği koşullara uygun ve geçici olarak hazırlanmıştır. Bağdat Ceza Yasası, işgal sırasında Osmanlı İmparatorluğunda, Bağdat'ta ve her yerde uygulanan Osmanlı Ceza Yasasına göre temellendirilmiştir. Osmanlı Ceza Yasası, Fransız Ceza Yasasına dayanır, ama bu yasadan önemli ayrılıkları vardır. Yasa 1859 yılında yayınlanmış ve sonra sık sık iyileştirilmiştir. Bu iyileştirmeler genellikle beceriksizce olmuştur. Bugünkü Osmanlı Ceza Yasası bilimsel değildir,, kötü düzenlenmiş ve eksiktir. Bu bakımdan Osmanlı Yasası'nda büyük iyileştirmeler ve eklemeler yapmak gerekmiştir. Çoğunlukla bunlar Mısır Ceza Yasası'ndan veya başka Mısır kaynaklarından alınmıştır. Mısır Ceza Yasası da Fransız Ceza

Yasası'na dayanır. Irak'la Mısır arasında yerel koşullarda o kadar çok benzerlikler var ki orada başarılı olan maddeler burada da başarılı olur. Büyük ekler ve iyileştirmeler Osmanlı Yasası'na Mısır kaynaklarından yapısal olarak aktarıldığı halde, eksiksiz bir gözden geçirme yapılmamıştır. Bağdat Ceza Usul Yasası, Sudan Ceza Usul Yasası'na dayanır. Bu yasa Sudan'ın tekrar işgalinden sonra Lord Kitchner'in yönergesiyle hazırlanmış ve o ülkeye çok uygun düşmüştür. Sudan Ceza Yasası anahatları bakımından Hint Ceza Hukukuna dayanır ama İngiliz Asker Yasası'ndan, mahkemelerin yapısı, yargının onaylanması ve temyizi bakımından alıntılar yapar. Yöntemlerde, Osmanlı Ceza Usul hukukundan bazı maddeler alınmıştır ve onun da kaynağı Fransız Ceza Yasası'dır. Usul Hukukuna göre dört çeşit ceza mahkemesi vardır:

1- Başlangıç Mahkemeleri
2- Birinci sınıf yargıç mahkemeleri
3- İkinci sınıf yargıç mahkemeleri
4- Üçüncü sınıf yargıç mahkemeleri

Siyasal Memurlar ve İngiliz yargıçları, birinci sınıf yargıçlardır. Yardımcı Siyasal Memur, ikinci sınıf yargıçtır. Siyasal Komiser herhangi bir kişiyi, birinci, ikinci, üçüncü sınıf yargıç diye atayabilir. Başlangıç mahkemesi, biri birinci sınıftan olmak üzere, üç yargıçlı bir mahkemedir. Bir İngiliz yargıcın bulunduğu yerlerde, o, mahkeme başkanı olacaktır. Başlangıç mahkemesinin bulduğu kanıtlar ve yargıları Sivil komiserin onayını gerektirir. Yargıçların buldukları ve yargıları onay gerektirmez. Ancak, verilen cezanın süresi yargıcın yetkisini aşarsa bu bir temyiz gerektirir. Bu makamlar Siyasal Memur ve Sivil Komiserdir. Temyiz için önlerine gelen olaylarda Siyasal Memurların ve Sivil Komiserin değiştirme yetkisi vardır. Bir Siyasal memur kendisinden alt makamdaki bir yargıcın yargısını değiştirebilir, Sivil Komiser herhangi bir mahkemenin yargısını değiştirebilir.

Bağdat'taki Ceza Yönteminde iki ilkeden sözedilebilir.Birincisi, cezanın gecikmeden yerel olarak uygulanması için alınan önlemlerdir. Bu ilke her ülkede önemlidir ama, insanların esas itibariyle eşek ve deveyle gezdikleri ve halkının büyük bölümünün çok geri olduğu Mezopotamya'da, özellikle önemlidir. Suçluyu ve tanıkları yargı için uzun mesafe götürmenin kendisi, çok kere bir zorluktur. Buna ek olarak, dürüst bir savunması olan bir kişi kendini, en iyi tanınmış olduğu yerde savunabilir. Eğer birinin sahte bir savunması varsa, onu uzak bir yerde geçerli gösterilebilir. Tanıklar kendi bölgelerinde daha kolay doğruyu söylerler, çünkü ifadeleri hemen komşularının kulaklarına gider. Uzun bir yol, tanıkların birbiriyle görüşmesine, hatta suçluyla görüşüp kanıtların düzenlenmesine neden olur.

İkincisi; Ceza Yöntemi, yargının temyizi ve onanması için yeterli bir süreç ortaya koymaktadır. Bir bölgenin Siyasal Memurunun, bölgesi içindeki yargıçların verdiği kararları değiştirme yetkisi vardır. Sivil Komiserin yerine bakacak olan Hukuk İşleri Sekreteri, Başlangıç Ceza Mahkemelerinin bütün yargı kararlarını onaylar ve bir yargıç tarafından yargılanmış biri hakkında verilen kararı değiştirme yetkisi vardır. Burada çok az bir gecikmenin olması ve teknik nedenlerle yargı kararlarının değişmemesi gerekir.

Türkler'in zamanında borçların taksitle ödenmesi için ilan edilen moratoryumun kalkması ile Bağdat mahkemelerinin açılması eş zamanlı oldu. Yerel tüccarların öğütlerine uyularak, moratoryumun süresi uzatılmadı. Bu karar akıllıca oldu. Mahkemelerin açılmasıyla borçlular gecikmenin kendi yararlarına olmadığını anladılar. Çoğunluk borçlarını ödedi veya krediyi verenle yeniden anlaştı. Sonuç olarak, açılan dava az oldu. Moratoryumun kolayca ortadan kalkması İngiliz işgalinin tüccar sınıfına getirdiği refahtandı.

1 Ocak 1919'da adalet yönetiminde iki değişiklik oldu. Bağdat kentindeki adalet sistemi Basra'ya da götürüldü ve Hint yasalarına dayanan ve 1915 yılından beri yürürlükte olan Irak

yasası kaldırıldı. Bu durum hem yönetimce, hem de siyasal bakımdan isteniyordu. Bu, güney kentindeki mahkemelere daha çok Arap memur kullanma olanağı veriyor ve halkın bilmediği bir sistem yerine, bildiği bir sistem geliyordu. Musul kentindeki mahkemelerde de aynı sistem uygulanmaya başlandı. Musul Başlangıç Mahkemesi Osmanlı'dan devralınan tek mahkemeydi. Birkaç yargıç Türkler'le birlikte gitti ise de onu ivedilikle örgütleme olanağı oldu. Yargıç sayısı azaltıldı, ücretleri yükseltildi. Aynı zamanda bir Adalet Bölümü kuruldu. Bölümün başına gelen Adalet Sekreteri Sivil Komisere karşı sorumlu ve bölümü yönetir ama hukuk işlemleri yapma yetkisi yoktur. Sir Edgar Bonham bu göreve atandı. Kendisi, bu değişimin anlatımı ilgi çekici olabilir, diye yazdı. İngiltere kıta Avrupası'ndaki bütün ülkelerden farklı olarak, hiçbir vakit bir Adalet Bakanlığına sahip olmamıştır. Bu bakanlığın eksikliği mantıksal olarak anlatılamaz, ancak tarihsel nedenlere bağlanabilir. İngiliz sistemi, sömürgelerinin ve bağımlı ülkelerin çoğunda İngiltere'deki tarihsel nedenler olmadığı halde, uygulanmıştır. İngiltere'de de bir Adalet Bakanlığının olmasının adalete faydası tartışılabilir. Bir Adalet Örgütü kurarken mahkemeleri idari bir makamın altına koymanın sayısız yararı vardır. Merkezi yönetimin bir parçası olan bu örgüt, hem hükümet siyasetini hem de mahkemelerin eğilimlerini bilmekte ve meslektaşların ve toplumun eleştirilerine açıktır. Adaletin verimli yönetimi yalnız tek tek kararların doğruluğuna bağlı olmayıp, hangi sistemde olursa olsun, yönetim dışında, yargıçların salt bağımsızlığına bağlıdır. Özellikle bu ülkede olduğu gibi, hukuk ve Şeriat mahkemelerinin yan yana olması ve çok gelişmiş bir adalet sistemine uyamayacak kadar geri bölgelerin bulunması dolayısıyla adalet yönetimi gereklidir.

Adalet Sekreteri 1919 yılı sonundaki yıllık raporunda, var olan mahkemeler örgütü için şöyle yazmaktadır: "Türk Nizamiye mahkemelerinin özel hukuk ve ticaret davalarına bakma yetkisini alan Hukuk Mahkemeleri, Şeriat Mahkemelerinin bakmadığı bütün davalara bakıyorlardı. Bunlar üç sınıftı:

a) Bağdat Yargıtayı
b) Başlangıç Mahkemeleri
c) Sulh Mahkemeleri

Yargıtay Bağdat'ta toplanan bütün işgal edilmiş bölgeler için tek temyiz organıdır. Bağdat, Basra ve Musul kentleri için olan, üç yargıtayın yerini almaktadır. Bu yargıtayların kararları İstanbul'daki Üst Yargıtaya gidiyordu. Bağdat'taki Yargıtayın kararları kesindir. Yargıtay bugün, bir İngiliz başkanla iki Arap yargıçtan oluşmaktadır. Türk yargıtayı normal olarak bir Türk başkan ve dört Arap yargıçtan kuruluydu. Yargıtayın Arap yargıçları 1.000 Rupi ücret alıyorlar, oysaki Türk başkanın maaşı ayda 35 liraydı. Yargıçlar 15 Lira alıyorlardı. Başlangıç Mahkemesinin her kararı Yargıtaya gider.

Türk yöntemine göre Sulh mahkemelerinin kararları temyiz edilmez ama İstanbul'da gözden geçirilirdi, daha doğrusu Üst Yargıtayca geçersiz sayılırdı. Şimdi Sulh Mahkemelerinin kararları Bağdat Yargıtayına gidiyor. Bu yargıtayda, Türk Üst Yargıtayının bozma yetkisi de var.

BAŞLANGIÇ MAHKEMELERİ

Türkler'in yönetiminde her sancağın merkez ilçesinde ve her ilçede bir başlangıç mahkemesi vardı. Sancakların merkezlerinde ve önemli ilçelerde ayda 16 Lira alan bir başkanla, 10 Lira alan iki üye vardı. Bağdat'ta mahkeme ikiye ayrılıyordu. Bir Hukuk, bir de Ticaret Mahkemesi vardı. Daha önemsiz kazalarda, Şeriat mahkemesi kadısı, aynı zamanda Başlangıç Mahkemesi başkanıydı. Üyeler hukuk eğitimi almamış, küçük bir harçlık alan, yerel halktan iki kişiydi. Bağdat, Basra, Musul kentlerinde 10 sancakta ve 40 ilçede Başlangıç Mahkemesi vardı. Açıkça belli ki çok fazla mahkeme vardı ve ödenen maaşlara bakılırsa yargıçların çoğunluğu beceriksizdi.

Bu mahkemeler aşağıdaki mahkemelerle değiştirilmiştir:

(I) Bağdat'taki Başlangıç Mahkemesinde bir İngiliz yargıç, bir Arap yardımcısı ve dört üye var. Mahkeme iki odada toplanıyor. Birinde İngiliz yargıç, ötekinde Arap başkan yardımcısı başkanlık ediyor.

(II) Hilla'daki Başlangıç Mahkemesinde bir İngiliz başkan, bir Arap yargıç, bir de Sünni veya Şii Şer'i Mahkemenin kadısı var. Başkan dolaşıp Necef ve Kerbela'da da yargılama yapıyor.

(III) Ba'kuba'daki Başlangıç Mahkemesinde bir İngiliz başkan, bir Arap yargıç ve Sünni Şeriat Mahkemesinin kadısı var. Başkan Hanikin ve Mandali'de de yargılama yapıyor.

(IV) Basra Başlangıç Mahkemesinde bir İngiliz başkan ve iki Arap yargıç var.

(V) Musul'daki başlangıç mahkemesinde bir İngiliz başkan ve iki Arap yargıç var. Başkan Erbil'de yargılama yapıyor. Bağdat mahkemesinin Arap Başkan Yardımcısı ayda 800 Rupi maaş alıyor ve başlangıç mahkemesi yargıçlarının çoğu 525 Rupi alıyor. Hayat pahalılığı göz önüne alınırsa yargıçların maaşını arttırmak gerekir. Eğer Türkler'in Başlangıç Mahkemeleri çoktuysa da, şimdi de mahkemeler kâfi değildir. Uygun kişiler ele geçtikçe kadro arttırılmalıdır.

SULH MAHKEMELERİ

Bu mahkemeler 50 Liraya kadar olan davalara bakan küçük mahkemelerdi. Savaşın başlamasından az önce açılmışlardı ve Mezopotamya'da ayrı mahkeme olarak iki üç yerde vardı. İşgalden beri Sulh Mahkemeleri Bağdat, Musul, Basra, Amara ve Kerkük'de kuruldu. Diğer yerlerde, başlangıç mahkemeleri yargıçları ve kadılar görevlerine ek olarak bu mahkemelere de bakıyorlar. Başka mahkemelerin olmadığı yerlerde Siyasal Memurlar, Yardımcı Siyasal Memurlar ve diğer devlet memurları

değişik yetkilerle Sulh hakimleri olarak görev yapmaktadır. İşgal edilmiş bölgelerde 30 Şeriat Mahkemesi açıldı. İstanbul'daki Üst Yargıtay yerine, Sünni yargıçların görev aldığı bir Yargıtay kuruldu. Şiiler arasındaki uyuşmazlıklar, istek olan yerlere atanan Şii yargıçlarca karara bağlanıyor. Hıristiyan ve Yahudi toplulukların eski mahkemeleri, sınırlı bir yetkiyle, evlenme ve yasallık gibi, aile hukukundaki uyuşmazlıklara bakmaktadır. Şii Şeriat Mahkemelerinin açılması yerinde olmuştur. Hükümet çok saygıdeğer kişilerin hizmetini sağladığı için talihlidir. Bütün Mezopotamya'da kabul görecek bir temyiz mahkemesinin kurulması olanaksız olduğu için böyle bir mahkeme kurulmamıştır. Yargıçların kararlarıyla ilgili şikâyet dilekçelerinin az olması, iyi bir sonuçtur. Necef ve Kerbela'da Şii yargıçların atanması, bu kentlerdeki müçtehitlerin ayrıcalıklı durumundan dolayı, özel güçlükler çıkartmaktadır. Bu güçlükler, Şiiler'in aralarındaki uyuşmazlıklarda Türk Mahkemelerine gitmek yerine müçtehitlere başvurmaları ve aralarındaki meseleyi tahkimle çözme tutumundan ileri gelmektedir. Kerbela için yakında bir atama yapılmıştır.

İlgi çekici bir not, Yargıtay başkanı R. B. H. F. Forbes tarafından rapora eklenmiştir.Irak'ta barış koşullarının kökleşmesi hem yargıtayın yapısından, hem de mahkemeler tekrar açılırken çoğalan iş hacminden anlaşılmaktadır. Türk adalet sistemini anlatmadan mahkemeleri yeterli ve İstanbul'dan bağımsız yapmaktaki yavaş gelişme sürecini anlamak olanaksızdır.

Savaş başlayıncaya kadar Basra, Bağdat, Ba'kuba, Kerbela, Kerkük, Muntafık, Musul ve Divaniye'de birleşik Hukuk ve Ceza Yargıtayı veya sınırlı temyiz gücü olan başlangıç mahkemeleri vardı. Onların yargı kararları, İstanbul'daki Üst Yargıtaya başvurulmadıkça kesindi. Bu tekrar gözden geçirmenin, mahkemelerin yapısına bakılınca, çok gerekli olduğu görülür. Mahkemeler hukuktan, yasadan anlamayan cahillerle doluydu. Başkanın yalnız dediklerini kaydeden ve uygulayan robotlar vardı. Başkan genellikle bir Türk'tü ve mahkemenin çalışması

tamamen onun elindeydi. Eğer bu kişi enerjik ve dürüstse, sonuç iyiydi. Tersi takdirde kararı çoğunlukla veriyordu. Her kararın normal olarak İstanbul'daki Üst Yargıtaya gitmesi gerekiyordu. Üst Yargıtayın karar verme yetkisi yoktu. Ya kararı onaylar veya bozardı. Bozulan karar için Alt Yargıtayın yeniden karar yazması gerekirdi. Bu yoldan davaların karara bağlanması yıllarca sürerdi. Karar Başlangıç Mahkemesine geldiğinde mahkeme örgütü değişmiş olurdu.

Rumi 1328 yılındaki 'Özel Hukuk Usul' yasasının ekindeki koşula göre kararı temyiz eden kişi, eskiden olduğu gibi, yargı kararını parça parça değil, kararın tamamını yargıtaya gönderecektir. Rumi 1329 yılındaki 'Sulh Yargıçları Yasası' 50 Liranın üstündeki değerlere temyiz yetkisi vermektedir; Türkler çok gerekli olan bir reformu gerçekleştirmişlerdir. Savaş başladığında, uygulamada bütün davaların görülmesi durduğu için bu değişimlerin etkisi tam anlaşılamadı. Yargıtaylar işlerinde o kadar geri kalmışlardı ki, Musul'da bile Rumi 1329'dan 1335 yılına kadar, altı yıllık bir gecikme vardı. Bugünkü mahkememizin sıfırdan başlama avantajı var. Türk ordusu çekilirken, bütün Irak'taki mahkeme kayıtlarını yaktı. Yeni yasaların uygulanmasıyla Irak'ın bütün temyiz başvurularına, uzun süre bir yargıtay yetecektir. Bağdat Yargıtayını kullanmak ve Bağdat Barosu'ndan yararlanmak, davadaki tarafların avantajına olacaktır. Bağdat dışındaki barolar orta kalitededir. Bütün ülke, sekiz yargıtayın birleşmesiyle masrafların azalmasından yararlanacaktır. İletişimin açılması, tarafların Bağdat'a gelmesindeki güçlükleri ortadan kaldıracaktır. Güçlü ve bağımsız bir yargıtayın kurulması, daha sonraki gözden geçirmenin yarattığı kaybı karşılayacaktır.

Sir Edgar Bonham Carter şöyle devam etmektedir: "Ceza Yasası, barıştan sonra daha güzel bir yasayla değiştirmek üzere geçici olarak düşündüğümüz halde, tatmin edici olmuş ve ülke koşullarına uygun düşmüştür. Yargıçların çoğu ceza yasası deneyiminden yoksunken, davalar dikkatlice görülmüş ve cezalar yumuşak olmuştur.

"Ülke barış koşullarına uydukça adaletle ilgili memur sayısı arttırıldı. Böylece en büyük suçların, bir İngiliz yargıç, iki Arap yargıçlı Ağır Cezada ele alınması olanaklı oldu. Bu mahkemenin iki avantajı oldu. Birincisi hukuk bilgisi olan yargıçlarla yargılama, ikincisi adaletin verilmesinde İngiliz ve Arap yargıçların birlikte çalışması."

Çeşitli sınıflara birçok Arap yargıç atanmıştır.

Bu ülkede ceza hukukunu uygulamak güç olup, yargıçların ülkenin dilini ve halkın düşüncelerini çok iyi bilmeleriyle birlikte, Adalet deneyimini ve büyük dikkatle uygulamayı da gerektirir. Birçok durumda tanıklara güvenilmez. Yalancı tanıklar üç sınıfa ayrılır. Önce, uygar olmayan eğitimsiz sınıftan gelenler vardır. Bunlar kanıtın değerini bilmezler ve kendi gözledikleriyle başkalarının onlara dediklerini veya düşündüklerini ayıramazlar.

İkinci olarak, elinde yeterince kanıt olmadan suçlanan suçuna kendince inanmış ve kanıtının değerini icap ettiği ayrıcalıklarla süsleyen tanık. Öc alma veya aşiretler arası kan davasında bu çeşit tanıklarla sık sık karşılaşılır. Bu gibi öldürmeler, öldürenin orada var olan herhangi birince tanınamayacağı durumlarda yapılır. Öldürülenin arkadaş ve akrabalarınca bunu yapabilecek birkaç kişiden biri olduğu bilinir. Birkaç saatlik tartışmadan sonra öldürme verisine olanlar, öldürenin şu veya bu kişi olduğuna yemin etmeye hazırdırlar. Aşiret adetlerince, aşiretin bütün üyelerinin sorumlu tutulduğu öldürmelerde, aşiretin hangi üyesinin öldürdüğünün değeri yoktur. Yukarda anlatılan iki çeşit yalancı tanıklıkta halkın cehaleti ve gelenekler hafifletici neden olabilir. Kötü niyetli yalancı tanığın bağışlatıcı bir nedeni yoktur. Böylesi, bu ülkede, ilerlemiş sanılan ülkelere göre daha azdır. Yalnız, suçlananlar ayırmak gerekir. Suç ortaklarını af etmeye söz vermek Türk polisinin uyguladığı genel yönetimdi. Bunun sonucu olarak suçlanan biri için en güvenli yol, suçu başkasının üzerine atmaktı. Suç ortaklarının verdiği kanıtlara hiçbir ülkede güvenilmez ama burada hiç güvenilmez. Türkler'in yönetimindeki toplum düzeninin kötülü-

ğü ve savaş zamanlarının ardından şiddet olaylarının çok arttığı düşünülürse, suçlar beklenenden az oldu. Bu da siyasal memurların verimli çalışmasının sonucudur. Toplum düzeni iyi korunmuştur. Diyala'nın işgalinden bir süre sonra, o bölgeki karayollarında soygunlar meydana gelmeye başladı. Musul'da da aynı eylemler oldu. Diyala bölgesinde bunu yapanların yakalanıp mahkûm olması tekrar düzeni sağladı. Musul bölgesinde koşulların daha güç olmasına rağmen, toplum düzeni gelişmektedir. Yıl içinde 28 kişi idam edilmiştir. İki çeşit suç yaygındır. Bu suçlar halkın gelenekleri arasına girmiş ve silinmesi güçtür. Birincisi, öc alma veya kin besleme yüzünden cinayet işlemektir. Bu cinayetler büyük vahşet koşulları içinde yapılır.Kişi gece düşmanının kapısı önünde bekler, düşmanı evinden çıkınca vurup öldürür veya bir grup insan, öldürecekleri kişinin evine gidip onu yatağında uyurken, aile ortamında öldürürler. İkinci çeşit öldürme, iffetli davranmayan bir genç kız veya kadının ailesi tarafından öldürülmesidir. Burada ve öteki Arap ülkelerinde namus yolundan ayrılan kıza acıma yoktur. O, ailesinin onuruna leke sürmüştür ancak kanıyla temizleyebilir. Mezopotamya'da bu duygu aşiretlerin de dışına çıkıyor. Geçen yıl önüme gelen olaylarda gördüğüm şey, bu ülkenin geleneğinin diğer Arap ülkelerinkinden ayrıdır. Başka yerlerde olduğu gibi, kızın ailesi, kızın sevgilisini de öldürmek için yaşamını tehlikeye atmıyor. Siyasal Memurun atadığı Aşiret Meclisinin, yargıladığı aşiret üyelerinin işlediği suçlar ve aşiret yasalarına göre verilecek cezalarla ilgili yöntemi, Aşiret Ceza ve Özel Hukuk Tüzüğü, kapsar. Erişilememeleri ve başka nedenler dolayısıyla Aşiret üyeleri arasındaki meseleleri Siyasal Memurların çözmesi için bu tüzükler değerlidir. Aşiretler, Hükümetin sıkı kontrolu altında olmadıklarından, Hükümet aşiret düzeninin tam sorumluluğunu alamamaktadır. Örneğin, kanıtlar bir Ceza Mahkemesinde yargılancak kadar güçlü değilse ama olay aşiret içinde tam biliniyorsa, Aşiret Meclisinin bilgi kaynakları varsa ve bu kaynaklar mahkemeye açık değilse, bu olay Aşiret Meclisinde ele alınır. Yukarıda adı geçen tüzükte cezalar para cezası ve hapisle sınırlandırılmıştır. Ölüm cezası yalnız ceza mahkemelerince verilebilir.

Aşiret yasasına göre ufak suçlar para cezasıyla karşılanır. Cinayetin karşılığı, bir yaşama karşı bir yaşamdır. Öldürülenin ailesinin görevi onun öcünü almaktır. Ancak ölümün de bir diyeti vardır ve bu, ülkede geçerlidir. Öcün amacı öldürenle sınırlı değildir. Eğer ölenle öldürülen aynı aşiretin alt katmanından ayrı ailelerdense, öldürülenin ailesinin öldürenin ailesinden herhangi bir kişiyi öldürmeye hakkı vardır. Öldüren ve öldürülen ayrı alt katmanlardansa, öldürenin alt katmanından herhangi birini, ölenin ailesinden birisi öldürebilir. Katilin diyet vermesi yeterli değil, ailesinin, aşiretin alt katmanının veya aşiretin kendisinin de diyet ödemesi gerekir. Aşiret yasası suçu önlemede yeterince etkili değildir. Ceza sorumluluğu suçu işleyende olmuyor ama ailesinde, aşiret alt katmanında veya aşiretinde oluyor. Katilin ödediği diyet önemsiz oluyor. Bazı bölgelerde siyasal memurların, olayları, daha iyi görülebilecekse mahkemelere götürme eğilimi vardı. Buna dayanarak Aşiret Tüzüğünün sınırlarını gösteren bir genelge yayınlandı.

Raporunun sonunda Sir Edgar işgalden beri kurulan mahkemeler ve bunların hangi mahkemelerin yerine geçtiği üzerine ilgi çekici bir karşılaştırma yapıyor. Yazdığına göre, "Var olan mahkemeler Türk Usul Hukukunu takip ediyorlar. Birkaç İngiliz yargıcın dışında bütün yargıçlar ve adliye memurları, Arap'tır. Bu mahkemeler eski Türk mahkemelerinden bu durumda ne kadar üstündürler? Derine gitmeden aşağıdaki düşüncelere yer verebiliriz:

1- Mahkeme, işini Arapça görmektedir. Hukuk mahkemelerinin kayıtları Arapça tutulmaktadır. Vaktiyle kayıtlar Mezopotamya'da bir yabancı dil olan Türkçe ile tutuluyordu.

2- Hukuk Mahkemelerinin yargıçları dürüsttür. Türk mahkemelerinin yolsuzluğu Doğu'da atasözü olmuştu.

Bu ülkede, bu konuda yapılacak bir araştırma, bu sözü onaylayacaktır. Dendiğine göre, işgalden önceki son kırk yılda Bağdat Şeriat Mahkemesinde yalnız iki dürüst kadı varmış. Düşük maaşlı kadılığın verdiği yoksulluktan, birkaç yıl içinde, zenginliğe ulaşıp Bağdat'ta yaşayan kişiler var. Bağdat'ta oturmuş

, şavaştan birkaç ay önce ölen bir İngiliz'in uyruğunun bıraktığı terekeyi okudum. İşlemlerin süresince Şer'i mahkemede bazı belgeleri kaydetmek gerekmiş. Kayyum Şer'i Mahkemeye gitmiş, kadı ona işin dürüst olduğunu ve güçlük çıkartmayacağını söylemiş. Mirasçılar birkaç kere mahkemeye gitmişler ama her seferinde iş başka güne kalmış. İçlerinden biri gecikmenin nedenini anlamış ve kadı ile görüşüp işin sonunda ona bir komisyon vereceklerini söylemiş. İşi geciktirmenin nedeni kalmamış. İngiliz Konsolosluğundaki terekenin kayıtlarında 'Kadıya 15 Lira'diye yazılmış. Bir kere açılan bir dava yokmuş. Rüşvet yalnız işlemler için ve yalnız Şer'i mahkemeye ait değildir. Saygıdeğer tüccarlardan öğrendiğime göre, para vermedikçe adaleti elde edememişler.

3- Olaylara, gerek Başlangıç Mahkemesinde gerekse Yargıtayda, uygun bir süre içinde sıra geliyor. Türk temyizindeki aşırı gecikmeler geçmişte kaldı.

4- Mahkeme sayısı azaltılarak çalışanların maaşları ve yargıçların saygıdeğerliği arttırılarak daha üst düzeyde bir yetenek elde edildi. Daha önce de yazılmış olduğu gibi, ülkenin ana güçlüğü, yeter derecede Arap ve İngiliz bilimadamı ile yeter sayıda Arap hukukçu bulunmamasıdır. Bunlar bulundukça mahkemeler çoğaltılacaktır.1919 Kasımı'nda Bağdat Hukuk Fakültesi'ni açmakla ileri bir adım atılmıştır. Bu fakülte Bağdat'taki tek yüksek öğrenim kurumuydu. Öğretim üyeleri iyi maaş alıyordu ve yaygın bir ünü vardı. 1908'de kurulmuş ve savaş başlarken kapanmıştı. Dört yıl okuyan öğrenciler öğrenimlerini bitirememiş ve diploma alamamıştı. Adalet sekreteri bir an önce bu güçlükle baş edilmesini istedi. Okula yer ve öğretim üyesi bulma güçlüğüne rağmen, eskisi kadar güçlü olmamakla birlikte, okul açıldı. Eski öğrencilere bir iki yıl içinde bitirme olanağı tanındı. 50 kadar öğrenci bundan yararlandı. Eski okulla yenisinin arasında temelli bir ayrıcalık vardır. Eskisinde bütün öğrenim Türkçeydi, yenisinde ise tamamen Arapça. Bu okulu açmamış olsaydık Türkler'in zamanındaki yüksek öğrenimi sürdürmememizden dolayı, özellikle bu ülke-

nin insanlarının okuyup kendilerini hukukçu olarak yetiştirmelerine olanak tanımadığımızdan, çok eleştirilirdik. Hukuk fakültesi yalnız mahkemelere adam yetiştirmez, oradan çıkanlar birçok yönetim aşamasında kullanılabilirler.

Vakıf bölümü, Gelirler bölümünden ayrıldıktan sonra Adalet bölümüne bağlandı. İngiliz müdürün dışında kadro yerel kişilerden kuruludur. Müdür yardımcısı Bağdat'ın ünlü kişilerinden biridir. Türkler'in düşünüp bir türlü uygulamaya koyamadığı usul gerçekleştirildi. Vakıf yönetimi, yönetim ve bilimadamları bölümüne ayrıldı. Bilimadamı bölümünde ileri gelen Sünniler bütün dinsel konular ve atamalarla ilgileniyorlardı. Basra'da yerel zenginlerin oluşturduğu bir kurul yerel vakıfları özerkçe yönetmektedir. Vakıflara ait mülkler hep ileri gitmiştir. Vakf'a ait arazilerin iyi kiralara verilmesine dikkat edilmiştir. Örneğin, Bağdat'ın üzerindeki bir hurmalık 1917 yılında hiç gelir getirmemişken 1918'de 38.000 Rupi gelir getirmiştir. Türkler çekilirken bütün vakıf kayıtlarını yakmışlardı. Soruşturma yaparak bu yerleri saptamak gerekti. Vakıf denetçilerinin yaptıkları incelemeyle, kiraya verilen toprakların listesi çıkartıldı. Kişilerin hile ile ellerine geçirdikleri topraklar geri alındı. Sonuç olarak, vakıfların yaptığı yeni binalar ve tarım topraklarından alınan fazla kiralarla 50.000 Rupilik bir fazlalık var ki, bununla mülklerin ve dinsel yerlerin tamiri yapılacak. Bu amaç için büyük bir tutar gerekiyor. Türkler camileri harap bırakmışlar.

Büyük Şii türbelerinden alınan gömülme ücreti, bu türbelerin tamiri için bir kenara konmuştur. Tamirlere verilmiş olan masraflara ek olarak daha 10.000 Rupilik bir fazlalık var ki, o da bu tamir işine sarfedilecektir. Geliri Mekke ve Medine'deki kutsal yerlerin tamir ve bakımına ayrılmış vakıflar var. Bunlar da Türkler tarafından ihmal edilmişlerdi. Bu kutsal yerleri iyi duruma getirmek için büyük tutarlar gerekiyor. Şimdi bu vakıflardan gelen gelirlerde de 20.000 Rupilik bir fazlalık var. Bu paranın bir bölümü dinsel yerlerin iyileştirilmesine ödenecektir. Bir bölüm Bağlı / Mülhak vakıfların hesabını tutuyor.

Bu dinsel vakıflar bir Görevli / Mütevelli tarafından yönetilir. Eğer Mütevellinin hesapları açık veriyorsa o atılır ve yerine yeni bir Mütevelli atanır. Camilerde masrafların takibi güç ama gerekli bir işti. Bu masraflar yolsuzluklar olduğunu gösteriyordu. Bu yolsuzlukların önlenmesiyle yalnız 1918'de 60.000 Rupi ek gelir elde edildi.

Zamanımızın ilgi çekici bir örneği olarak, çoğu özgürce düşünen gençlerden bir baskı var. Vakfedenlerden gelen gelirleri topluma yararlı olan belirli amaçlara sarfetmek istiyorlar. Akıllarında özellikle yüksek eğitim var. Yakındıkları şey, İngiliz yönetiminin Türkler'den daha tutucu davranması. Bazı görüşlere göre haksızlar, çünkü Müslüman olmayan bir hükümet, İslam kurumlarıyla ilişkilerinde dikkatli davranmalıdır. Diğer taraftan anımsamak gerekir ki yüksek öğretimden yararlanacak sınıf, vakıf yapılan toplum katmanıyla aynı değildir. Vakfeden dindarlar onları yoksullar için vakfettiler. Eğer vakıf gelirleri eğitim için sarfedilecekse, yüksek öğrenime değil ilk öğrenime sarfedilmelidir. Vakıf gelirleri nerede yüksek öğrenime ayrılmışsa yönetim elinden gelenin en iyisini yapmıştır. Örneğin, Sünniler'in imamı Hanefi'nin gömülü olduğu Mu azam medresesine güçlü bir öğretmen kadrosu verilmiş ve akıllıca bir ders programı hazırlanmıştır.

Diğer yandan vakıf yönetiminin bir görevi var. Vakıf yönetimi Mezopotamya'nın en büyük mülk sahibidir. Bir mülk sahibi ve dinsel bir kurum olarak Şeriat yasası ile kısıtlanmış değildir. Dolayısıyla örnek olmalıdır. En sıkı pazarlığı yapmamalı ve toplumun genel çıkarlarını düşünmelidir. Bir aşiret ülkesinde, mülk sahibiyle kiracının ilişkilerinin hâlâ ilkel olduğu bir yerde, cömert siyasetin eğitim değeri olacaktır. Tarımsal içerik, doğru tanımlamaya bağlı olacaktır ve burada vakıflar önderlik yapacaktır.

9

EĞİTİM BÖLÜMÜ ÖRGÜTÜ, ASKER TOPLAMA ve POLİS, SİVİL SAĞLIK HİZMETLERİ, TİCARET ve ENDÜSTRİ BÖLÜMÜ, BAYINDIRLIK İŞLERİ, DEMİRYOLLARI, FİNANS ve KURULUŞ

EĞİTİM

1918 Yazı'nda, başında Binbaşı H.E. Bowman'ın (Mısır Eğitim Bakanlığı'ndan geçici olarak alındı) olduğu bir eğitim bölümü kuruldu. Gelirler Genel Müdürlüğüne kılavuzluk eden ilkeler değiştirilmedi ama işin çoğalmasıyla uzman bir kadroya gereksinme oldu.

Karar verilmesi gereken en güç noktalardan biri dinsel eğitimdi. Türkler Sünni eğitimi ön plana almışlar ve bu okullara Sünni olmayanların gelmesini önlemişlerdi. Bizim amacımız bütün inançlardaki erkek çocukların devlet okullarına devam etmesiydi. Basra'daki ilkokullar açıldığında, iyice düşündükten sonra, geçici olarak din eğitimi vermemeyi ama Cuma ve Pazar günleri okulları kapatıp o günlerde çocukların ana babaların seçtikleri dinsel eğitimi almalarını sağlamaya karar verdik. Ancak gördük ki Müslümanlar devlet okullarında din dersi verilmesini istiyorlardı. Çocuklarını devlet okullarından alıp

yetersiz bile olsa mahalle okullarına veriyorlardı. Devlet okullarında haftada bir saat dinsel eğitimin verildiği bir düzen kuruldu. Bu eğitim için özel öğretmenler tutuldu ve bunların ücreti devlet kesesinden ödenmedi. Vakıf kurulunun tavsiye ettiği Sünni öğretmenler, eğitimle ilgili İngiliz subayının onayı koşuluyla, eğitim komitesince atanıyordu. Bu öğretmenlerin ücreti vakıftan ödeniyordu. Bu arada Hıristiyan, Musevi ve Şii topluluklarından aynı saatte çocuklara inandıkları eğitimi vermesi için öğretmenler göndermeleri istendi. Ancak bir eğitim yöntemi saptanmamıştı ve dolayısıyla eğitim, okuldan okula değişiyordu. Bazı hallerde çocuklar yine mahalle imamına gidiyorlardı.

Eğitim bölümü ilk yaptığı okul programına din eğitimini koydu. Her okula bir din eğitimi öğretmeni atandı. Bu öğretmen o yerdeki çoğunluğun inancındandı. Azınlık bu dersten bağışık tutuluyor ve şayet onların inancını öğreten bir yer varsa oradan yararlanıyorlardı. Eğitim bölümü, azınlık öğrencileri belirli bir orana varmadıkça öğretmen tutmuyordu. Bir okulda bütün inançların dersini vermek pratik olmuyordu. İleri sürdüğümüz çözüm tam tatmin edici değildi ama adalete en yaklaşanıydı. Musul'da var olan ve savaştan önce Fransa ile Roma'ca desteklenen ama şimdi kurtarmak için devletçe alınan, bir Musevi ve üç Hıristiyan okulunun dışında bütün devlet okullarında çocukların çoğunluğu Müslümandır. Birçok devlet okuluna Musevi çocuklar devam etmekte ve bunlar din eğitimlerini topluluğun öğretmenlerinden almaktadırlar. Kifri'deki Museviler kendi okullarını bırakıp devlet okuluna geçtiler. Musevi topluluğun çocuklarını serbestçe kaydettikleri, Amara'daki Maude Memorial okuluna bir Musevi öğretmen atandı. Çocukların çoğunluğunun Müslüman olduğu devlet okullarında kabul edilen ders programı hem Sünniler'e hem de Şiiler'e yanıt verebilecek biçimde hazırlanmıştı. Şii merkezlerinden gelen özel isteklere göre, Kerbela ve Necef'teki okullarda tamamen Şiiler'e göre hazırlanmış bir ders programı uygulanmaktadır. Diğer yerlerde, yukarıda söz konusu olan ortak program itirazsız kabul edilmiştir. Eğitim Bölümü büyük çapta orta öğ-

retime başlamadan önce, işgal altındaki alanların her yerinde, ilk ve daha üst ilkokulları yeterli miktarda açmak gerektiğinde ısrar ediyordu. 1919 yılı raporu, bu nitelikteki ilkokullardan 21 yeni okulun açılıp toplamın 75'e ulaştığını bildirmektedir. Bunların dördü Musul'da ve dinsel okuldur; üçü Hıristiyan, biri Musevi. Bunlar özel biçimlerini korumaktadır ama eğitim bölümünün doğrudan kontrolü altındadırlar. Musul kentinde, bu okulların yanında, önemli Hıristiyan köylerinin okulları vardır. Bu okulların esas amacı, ayin dili olan (Doğu, ed.) Süryanice ya da Kildanice dilinde eğitim vermektir. Aynı zamanda Arapça okumayı, yazmayı ve aritmetiği öğretiyorlar ve Müslüman hocaların mahalle okullarından çok ileridirler. Bazı köy ruhbanları Beyrut, Roma veya Musul'daki Fransız okulunda eğitim görmüşlerdir ve hizmetleri öğretmen olarak değerlidir. İlköğretim okullarının bütçesinden bu Hıristiyan köy okullarına yardım için bir para ayrılmıştır.

Savaştan önce veya savaştan beri, dinsel topluluklarca açılmış okullara artan tutarlarda yardım yapılmaktadır. Buna karşılık bu okullar eğitim bölümünün denetimi altına konmuşlardır. Dinsel özgürlük içinde bile bazı koşulları kabullenmişlerdir. Bu okullar; Basra'daki Amerikan Misyon Okuluna ek olarak, bazı büyük kentlerdeki Alliance İsraelite okulları, Hıristiyan toplulukların kontrol ettikleri erkek ve kız çocuk okulları, Bağdat'taki Şii okulu, Bağdat ve Kerbela'daki İran ilkokulları, Bağdat'ta özel girişimce açılan Ahaliya Medresesi olarak bilinen Sünni okuludur.

Türkler'in zamanında sıkıca takip edilen düzeni canlandırmaya çalışıyoruz. Bütün özel ve dinsel okullar hükümetten izin almalıdır. Özel girişimi denetleme isteği olmamakla beraber görülmüştür ki okullar istenmeyen kişilerce açılmıştır. Bir eğitim düzeni bir günde kurulamaz. Halkın binde altısı 1920 Nisanı'nda devlet okullarına yazılmıştır. Yardım edilen mezhep okullarında, ortalama günlük devam bu sayının çok altındadır. Yılın bazı mevsimlerinde aileler çocuklarını okuldan alıp pazarlarda ve tarlalarda çalıştırıyorlar. Bunun nedeni ya-

şam pahalılığı ve yüksek ücretlerin çekiciliğidir. Para yokluğu, öğretmen azlığından, bina bulmak ve döşemekteki güçlüklerden dolayı eğitim bölümü, zorunlu eğitim sözünü yerine getiremez. Savaş koşulları ortadan kalktıkça bu güçlükler azalacaktır. Ancak yeteri kadar yetişmiş öğretmenin sağlanması uzun sürecektir.

DİL KONUSU

Aşağıdaki rakamlar, Mezopotamya yalnızca Arapça konuşur diyenleri şaşırtacaktır. 1919'un sonunda var olan 75 ilköğretim okulundan 56'sında Arapça, Doğu sınırında Mandali'den Erbil'e kadar ve Tel-Afar'da bulunan Türkmenler için 11 tanesinde Türkçe, 6 okulda Kürtçe, Musul yakınında 1 okulda Kürtçe'nin bir şivesi olan Şebekçe ve 1 okulda da Farsça okutuluyordu. Musul kentindeki Kildani ve Süryani mezhep okullarında kullanılan dil, Fellağı yani çağdaş (Doğu, ed.) Süryanice'dir. Daha ileri okullarda Arapça yazı dili olarak öğrenilmektedir.

Osmanlı Hükümeti zamanında bütün öğretim Türkçe iken bu sıkıntı yoktu. Şimdi zaman değişti ve biz istiyoruz ki çocuk anlayacağı dilde eğitim yapsın. 1919'da yayınlanan ders programına göre öğrenim dili yerel konuşulan dil olacaktır. Kürt ve Türkmen okullarında Arapça yabancı dil olarak okutulmaktadır. Yerel koşullara göre birkaç okulda da Farsça okutulmaktadır. İngilizce hakikaten gereksinim olan yerlerde öğretilmektedir. Bazı okullarda İngilizce eğitimle ilgili düşünceler arasında uzlaşmazlık oldu. Bu konuda, bölümün sağlam kurallar koyması olanaksız olmasa da, güçtü. İlke olarak genel davranış, İngilizce'nin büyük kentlerde okutulmasıydı. Oralarda, İngilizce bilmenin bir pratik değeri vardı. Oralarda bile, yetenekli öğretmenlerin olmaması İngilizce eğitimini engellemektedir. Yine üzülerek bildirmek gerekir ki, mezhep okullarında İngilizce daha iyi öğretildiğinden Musevi ve Hıristiyan çocuklar bu dili Müslümanlar'dan daha iyi bilmektedir.

Kürtçe bir ders konusu olarak, yazım ve dilbilgisi olarak yoktu. Süleymaniye'deki Siyasal Memur, Binbaşı Ely Bannister Soane ve Eğitim Müdürü Yüzbaşı Farrell, Kürtçe dilbilgisi ve ilkokul okuma yapıtı hazırlamayı üzerlerine almışlardır. Bağdat'taki Eğitim Enstitüsünde çeşitli dilleri öğretmenin güçlüğü şiddetle duyulmaktadır. Kürt ve Türkmen bölgelerinden gelen birkaç öğrenci Arapça'yı öğrenememe yüzünden geldikleri yerlere dönmüşlerdir. Bu güçlüğün üstesinden Kürtçe ve Türkçe konuşulan yerlerde Eğitim Enstitüsü açmakla gelinebilir. Ancak şimdilik Bağdat'taki Eğitim Enstitüsü bütün ülkenin gereksinimini karşılamalıdır. Kayda değer bir ilerleme birçok öğrencinin kentlerden gelmesidir. 1920 Nisanı'nda, Eğitim Enstitüsündeki 68 öğrenciden 44'ü Bağdat dışından ve barınma ve yemeleri hükümet hesabınaydı. Okulun havası iyidir. Sünni, Şii ve Hıristiyanlar birlikte arkadaşça çalışıyorlar, spor yapıyorlar. Bu durum birkaç yıl önce düşünülemezdi. Museviler arasında bu enstitüye yazılmakta bir çekingenlik var, zamanla belki o da değişir.

Beden eğitimi ve el becerisi de dersler arasındadır. İzcilik kentlerde gelişmektedir. Eğitim Genel Müdürüne bir İngiliz ve üç yerel denetçi yardımcı olmaktadır. Kısa bir süre sonra yerli denetçiler çoğaltılacaktır. Öğretmenlerin ücretleri iki katından fazla arttırılmıştır. Öğretmenlerin aşamalarına göre ücretleri düzenlenmiştir. Bütçede olanak bulunursa ücretleri arttırmak için düzen yeterince esnektir. Düşünüldüğüne göre, daha iyi ücret ve daha belirli beklentiler, öğretim alanına daha nitelikli insanları çekecektir. Merkeziyetçilikten kaçarak daha iyi denetim yapılabilecektir. Her biri bir İngiliz Eğitim Memurunun altında Bağdat, Basra ve Musul'da alt bölümler kurulmuştur ve bu düzen kısa süre sonra Hilla ve Kerkük'te de kurulacaktır. Eğitim işlerinde iletişim kanalı, Siyasal Memura ve ondan da Yardımcı Siyasal Memura gider ki, o, bölgesindeki bütün okulları denetler ve gözden geçirir. Eğitim Memurunun sürekli bulunduğu yerlerde okullar onun doğrudan kontrolündedir. O da oradaki yerleşik Siyasal Memurla iletişim kurar. Böylece yerel koşullara göre davranılır.

Yerel temsilcilerden oluşup öğüt veren ama uygulama yetkisi olmayan Eğitim Kurulu Bağdat'ta toplanmaya devam ediyordu. Yakın gelecekte gücünün arttırılması ve benzer kurulların her bölgede kurulması gerekecektir. Kızların okumasında bir başlangıç yapıldı. Türkler'in zamanında birkaç kız okulu vardı ama her halde öğretmenlerinin yetersizliği iyi tanınmamışlardı. Bunun dışında kızların eğitimi bakımından konu ilgi çekicidir. Tutucu din adamları buna karşıdırlar ama genç kuşak için bu bir slogan olmuştur. Anneleri hiç sokağa çıkmamış kişiler, kadınların pazarlarda yüzleri kapalı dolaşmalarına karşı olanlar, İstanbul'da kadınların özgürlüğe kavuşmasına işaret ediyorlar ve Türkler'in kadın sorununu doğru anladığını ve ulusal büyüklüğün temelini attığını söylüyorlar. İngiliz yönetimini Irak'ta ağır davranmakla suçluyorlar. Uygun öğretmen kadrosu kurmanın vakit alacağını ve okul binası olmazsa öğretmen kadrosunun değeri olmayacağını anlamıyorlar.

1920'nin başında beş kız okulu açıldı. İki tanesi Musul'da, biri Bağdat'ta, biri Kerbela'da ve biri Divaniye'de. Bağdat okulunda, Hindistan'da uzun süre eğitim deneyimi olan ve Irak'a 1919 Sonbaharı'nda gelmiş bir İngiliz müdire var. Türkler'in zamanında okul müdireliği yapmış olanları tekrar göreve aldık. Mardin'deki Amerikan Misyon Okulundan yetişmiş kızlar onlara yardım ediyor. Divaniye'deki öğretmenin yakın zamana kadar okuması yazması yokmuş; o, dikiş ve Kuran dersi verirmiş. Okula yakında, daha iyi eğitim görmüş bir Ermeni atandı. Hıristiyan ve Musevi toplulukları kızları okutmakla büyük bir iş yapıyorlar ve gelecekte de durumlarını koruyacaklar. Ortaöğretimde de eğitim başlangıçtadır. İlköğretim okulunu bitirmiş olanlar için Bağdat'ta bir ortaöğretim okulu var. Okula devam edenlerin sayısı fazla değil. 1919 yılı sonunda Bağdat'ta yedi kişi ve Musul'da 27 öğrenci vardı. Bu 27 öğrenciden 18'i Hıristiyandı. Bu okullara devam etmesi gereken ama etmeyen çocuklar var. Onlara göre bu kurumlar yeterince önemli değil. Bunları daha gösterişli bir okul kendine çekebilir ama öğrenim seviyesi; ortaöğretimden yararlanacak kadar yüksek çocuk da azdır; daha önce adı geçen Ahaliya Medrese-

si'nin ortaöğretim derecesinde olduğu söyleniyor ama onun da düzeyi devlet ilkokulu makamından yüksek değil.

Türkler'in zamanında ülkedeki yüksek öğretim okulları Bağdat'taki Hukuk Fakültesiyle Eğitim Enstitüsü'ydü. Bunların her ikisi de açık ve iyi bir devam var. Bunlara ek olarak bir İngiliz yönetiminde Ticaret Yüksek Okulu açıldı. Okul üç yıllık olup, öğrenci ekonomi dalında iyi bir genel eğitim alarak kendini devlet hizmetine veya ticari bir uğraşa hazırlayabilir. Bu okula genel olarak Museviler devam ediyorlar. Öğrencilerde okulu bitirmeden bırakmak eğilimi var. Ama ne de olsa bir fakültenin çekirdeğidir. Bağdat'ta küçük çapta bir Teknik Okul açılmıştır. Kısa bir sürede geliştirilecektir. Bağdat'ın alınışından hemen sonra bir Topoğrafya Okulu kurulmuştu, 1919'da birkaç ay için kapatıldı ve daha iyi koşullarda tekrar açıldı. Bu okul, bir Mühendislik Okulunun çekirdeği gibi düşünülmektedir. Yakında bir Tarım Okulu açılacaktır. Diyala'da onun için iyi bir yer seçilmiştir.

Teknik Öğrenim yönünde, yeterli öğretmen yetişinceye kadar gelişme az olabilir, ama bu alanın Mezopotamya gibi bir ülkenin gelişmesindeki önemi açıktır. 1908'den önce ana babalar çocuklarını Avrupa'ya gönderemediklerinden her çeşit yüksek öğrenim İstanbul'da aranmıştır. İyi aile çocuklarının ilgilendiği, tıp öğrenimidir ve başkentteki tıbbiyenin hak ettiği bir ünü var. İstanbul'daki Harp Okulu ve Hukuk Fakültesi bütün imparatorlukta ünlüydü. Fransız ve Amerikan Kolejleri de çok öğrenci çekiyordu. Sultan Abdülhamit bir de Şeyh Okulu açtı. Türkler'in baskısıyla aşiret liderleri çocuklarını bu okula gönderdi. Osmanlılaştırma siyaseti dolayısıyla okul gözden düştü. Erkek çocuklar Beyrut'taki Fransız ve Amerikan üniversitelerine gittiler ve umut ederiz ki gitmeye devam ederler.

Orta ve yüksek öğretim için olan genel istek, teknik öğretimden fazla olacaktır. Milliyetçi aydınlar, yüksek öğrenimi, özgür milliyetçi kurumlara giden tek yol olarak değerlendiriyorlar. İnanıyorlar ki devleti yönetecek sorumlu memurlar yalnızca yüksek öğrenimden yetişir. Onların isteklerini yerine ge-

tirememek hükümetin ulusal gelişmeyi isteyerek durdurması olarak anlaşılabilir. Bu nedenle üstyapıyı, altyapı her tarafta hazır olmadan bile okul kurmak gerekiyor. Bu adımın yararsız yönleri olmakla beraber, Mezopotamya Hükümeti'nin birkaç yıl sonra resmen bir sınıf olarak tanıyacağı, erginliğe yaklaşan kuşak için, yerel eğitilme olanakları doğar. Diğer taraftan, Mezopotamya Arabı'nı iyi tanıyanların dediğine inanılırsa, ülkede devlet memurluğunu geçim kaynağı olarak alan büyük bir sınıf yaratılacaktır. Iraklı, bir tüccar da olsa, tarımcı da olsa, para kazanan biridir. Eşitlikçi bir yönetimde, ülke özellikle istendiği gibi gelişirse, tarımdan veya ticaretten, memuriyete göre daha çok zenginlik elde etme olanağı vardır. Eğer teknik öğrenim, ticaret, tarım, ve mühendislik okulları öteki yüksek öğrenim okulları ile atbaşı giderse iki öğrenim birbirini dengeler.

ARKEOLOJİ

Arkeoloji, ilk önlem olarak Eğitim Bölümünün altına kondu. Bağdat'ın alınışından kısa bir süre sonra, eski eserlerin korunması ve sahtelerinin satılmasının yasaklanması üzerine, ordu komutanı adına bir genelge yayınlandı. Bu da Türk Yasası'na dayanarak yapıldı. Herhangi bir eski eserin yıkılması, yüzünün silinmesi ve lisans dışında satılması yasaklanmıştı. Babil'deki kazı alanları bir Siyasal Memurca gezilmişti. Profesör Koldewey'in evinde bulunan eski eserler dikkatle mühürlendi ve ziyaretçilerin hırsızlık etmesini önlemek için kazı alanına bekçiler kondu. 1918 İlkbaharı'nda Ebu Şehrayin'de, eski Eridu ve Tel-Lağım'da, British Museum adına kısa bir süre Yüzbaşı Campbel Thompson çalıştı. Ertesi yıl Londra'dan British Museum'dan R.H.R. Hall gönderildi ve birkaç hafta Tel-Mukayyir'de, eski Ur, Ebu Şehrayin'de ve El-Ubayd'de çalıştı.

Bütün bu kazılardan çıkan eserler British Museum'a gönderildi. R. Hall'ın El-Ubayd'de buldukları çok önemliydi. Eserler Sümerliler'dendi ve İÖ 3.000'den önceye aitti. Kırılgan ol-

maları dolayısıyla onları Mezopotamya'da saklamanın olanağı yoktu. Uzmanca bir işlem yapılmazsa topraktan çıkar çıkmaz bozulurlardı. Bu işlem bizde yapılamazdı. İklim koşullarının uçlar arasında değiştiği Bağdat müzesinde saklanabilecekleri kuşkuluydu. Şimdilik British Museum'da saklanıyor. İngiliz Kraliyet Hükümeti, bu gibi değerli ve hassas parçaların açığa çıkmasının etkisinde kalarak, Mezopotamya Hükümeti uzmanlarca donatılmış bir arkeoloji bölümü kuruncaya kadar kazıları yasakladı. Bu nedenle çalışmalar durdu.

1920 Baharı'nda, Yale Üniversitesi'nden Asuroloji ve Babil Edebiyatı kürsü başkanı A. T. Clay Mezopotamya'yı gezdi. İlk teklifi Bağdat'ta bir Amerikan Doğu Araştırmaları Okulu kurmak oldu. Bu okulu, Dr. William Hayes'in bıraktığı vasiyetnameye dayandırıyordu. Yine Bağdat'a değerli bir Babil Kütüphanesi armağan edildi. Hemen hemen aynı vakitte Şikago İniversitesinden Prof. Breasted bir kurulla geldi. Eski yöreleri gezdiler, Halep üzerinden dönerken, Fırat üzerinde Salihiye'de yeni ortaya çıkartılmış çok değerli duvar resimli kiliseyi incelediler.

Mezopotamya'nın gereksinimi, Mısır veya Filistin'deki gibi yetkili bir arkeoloji örgütünün kurulmasıdır. Bütün eski alanların ve anıtların koruyucusu ve uygun insan ve derneklere, düzenlenen tüzüğe göre kazı izni verilecektir. Örgütün koruyuculuğu altında arkeolojik bir envanter çıkartılmalıdır. Para sağlanınca Bağdat'ta bir müze açılmalıdır. İklim koşullarından zarar görecek eserler Bağdat'ta bırakılmalıdır.

ASKER TOPLAMA

Bu ülkede yerlilerin yarı asker ve polis görevleri için örgütlenmesi birkaç makamdan geçti. Savaşm ilk zamanlarında, işgal güçlerine yardımcı olmak üzere zaman zaman yerliler kullanılıyordu. Haber alma bölümüne bağlı olan Binbaşı Eadie

tarafından, asker ve aşiret haberlerini almak, asker devriyelerin önünde iz sürmek ve kılavuzluk etmek üzere Nasıriye'de 40 kişilik bir süvari gücü toplandı. Bu grubun adı Münafık Süvarileri'ydi ve Nasıriye'deki 15. Tümen'e değerini kanıtladı. Sonradan bugünkü 5. Fırat Birliği'nin çekirdeğini oluşturdu.

Ordunun iletişim hatlarını korumak için, daha önce anlatıldığı gibi, sivil yönetimin altında başka güçler de toplandı. 1915 Haziranı'nda, Kut'un düşmesinden sonra kurtarıcı ordu Sunayat'ta iken, ırmağı ve Kurna ile Amara ve Basra arasındaki telgraf hatlarını korumak için bir birlik toplandı. Bu güç 1916 Haziranı'nda, Siyasal bölünmeye uygun olarak ikiye bölündü ve Yardımcı Siyasal Memurların komutasına verildi. 1917 Nisam'nda gücü 109 kişiye ulaşmıştı. Bu birlikten bugünkü Kal at Salih'teki 3. Dicle Birliği ve Kurna bölgesi polisi meydana getirildi.

Haziran 1917'de ordu komutanı Bağdat kentinde, toplam gücü 900 kişi olan Şa'bana'ya izin verdi. Bunun 500'ü süvari, 400'ü piyade olacaktı. Ordu komutanının yerli askerlerle ilgili düşüncesi, Siyasal Genel Müdüre söylediği, "Onları kullanmak istemediği ve siyasetinin Arap halkını olabildiği kadar sakin tutmak ve eylemlere karıştırmamak olduğu" şeklindeki sözlerle ifade edilmişti. Yalnız onlardan açıkça yararlanacağımız yerlerde bir ayrıcalık yapabilirdi. Ateşkesle birlikte silahlı Araplar'ın kullanılması riski de azalmıştı. Sivil yetkenin yerel uygulama gücüne gereksinmesi çoğalmıştı. Ordu komutanının siyaseti gevşetildi. Şa'bana'nın ilkesi asker koruma gücünün yerini almaktı. Ama 1918 ve 1919 yıllarında bir ikinci basamağa geçtiler. Kendilerine herhangi bir tanımlama yapılmamakla birlikte, sivil yönetimin denetiminde polis, kolcu ve ulak gibi gereksinimleri karşılıyorlardı. Bunlara üst makamlı polisler değil, subaylar komuta ediyor ve eğitimleri askerce oluyordu. Şa'bana'yı bir çarpışma gücü olarak yetiştirerek, istenilen bir Arap ordusunun çekirdeğini kurmak durumunda, hem polis hem de asker olarak, bu güç her ikisine de yanıt veremez oldu.

Bağdat'taki Siyasal Merkezle doğrudan ilişkilerinde, kontrolleri bir merkezden olmadığı halde, merkez yönetiminin, kullanım malzemesi ve ücret konularıyla ilgilenmesine neden oldu. Bir süre bu görevi Sivil Komiserin bürosu yürüttü. Mart 1919'da Arap Milislerinin Denetçi Subayı atandı. Şimdi Şa'bana resmen Milis olarak tanındı. 1., 2., 3., 4., 5. Fırat Milisleri olarak örgütlendi. Bunların merkezleri Ramadi, Hilla, Ebu Suxhayr, Divaniye ve Nasıriye'deydi. Yine 1., 2., 3., 4. Dicle Milisleri olarak örgütlendi. Bunların merkezleri Samarra, Kut, Kal at Salih, ve Kurna'daydı. Bunlara ek olarak Basra ve Ba'kuba milisleri vardı. Temmuz 1919'da bu güçlerin adı yeniden değişti. Bu kere "Toplanmış" oldu. Deyr-i Zor, Hanikin, Kerkük, Süleymaniye'deki "Toplanmış"lar ve Musul'daki jandarma da bu örgüte dahil oldu.

Ağustos 1919'da "Toplanmış"ların kontrolü ve denetçi subayın ve komutanların görevleri tekrar tanımlandı. "Toplanmış"lar şimdi Siyasal Memurların altına kondu ve onlar "Toplanmış"lara komuta eden en yakındaki subaya, İngiliz veya Arap olsun, buyruklarını vereceklerdi ama adamlara doğrudan emir verilmeyecekti. "Toplanmış"ların yönetimi, denetleme subayının altına kondu. Denetleme subayının görevleri, Sivil Komiser adına "Toplanmış"ların gözden geçirilmesi, denetlenmesi ve Siyasal Memurlara komutanların yönetimi ile bağlı birliklerin eğitimi ve örgütlenmesi olarak tanımlandı. Komutanlar şimdi eğitim, disiplin, giyim, silah ve malzeme, ücret ve hesap konularında denetleme subayı ile iletişim kuracaklardı. Diğer taraftan yine eğitim, disiplin, verim ve iç ekonomisi bakımından Siyasal Memura bağımlı olacaklardı. Asker makamların verdiği görevleri yerine getirirken Siyasal Memur o bölgenin komutanından emir alacaktı. Verilen buyrukların yerine gerektiği gibi getirilmesinde yine ona sorumlu olacaktı. Belirlenmiş çarpışmalarda yine onun komutası altında olacaktı.

Bütün bu buyrukların sonucunda "Toplanmış"ların merkezindeki yönetim görevleri fazlasıyla arttı. Vaktiyle malzeme ile ilgili konular, denetleme ve sivil komisere rapor verme olan

görevler şimdi doğrudan yönetimi de kapsıyordu. Eylül merkez bürosu tekrar örgütlenip "A" ve "Q" kollarına bölündü.

Bu gücün gelişmesi, özellikle Orta Fırat bölümünde, derhal yeniden yapılandırmayı gerektirecek bir durum almıştı. Denetleme subayı, Eylül ayında sivil komisere bölgede var olan "Toplanmışlar" için:

a) Yerel merkezde "Toplanmışlar"dan bir vurucu güç,

b) Bölge polisi, biçiminde teklif sundu.

Bu teklifin Hilla, Divaniye ve Şamiye'de denenmesine karar verildi.

Bu uygulama Ocak 1920'de yapıldı. 2., 3., 4. Fırat "Toplanmışları" olarak bilinen güçler, Divaniye ve Ebu Suhayr'daki sürekli birlikleri ile 2. Fırat "Toplanmışlar"ı adını aldı. Bu birliğe eğitim için altı ay tanındı ve kendini beklemenin dışında bütün görevleri kaldırıldı. Bu birlik süre sonunda Siyasal Memurun buyruğuna verildi. Bölge polisinin alanını dışında kabul edilen ve hakiki askerlerin kullanımı için yeterince önemli olmayan olaylarda askerce eylem ve cezalandırma görevleri için bu güç kullanıldı. Kuruluşu, bindirilmiş piyadeydi. Eğitimi, hareket ve çabuk eylemdi. Bindiği atlar ve kullandığı tüfekler İngiliz ordusunundu. Daha önce "Toplanmış"larca yapılan görevler, nöbet tutma ve hazine taşıma ve Bölge Siyasal Memuruna koruma görevi yapmak dışında, şimdi polis tarafından yapılıyordu. İnsanlar bu güce katılmak için bir resmi belgeyi doldurup iki yıl için başvuruyorlardı. Eğer isterlerse iki yıldan sonra daha bir üç yıl için tekrar kaydoluyorlardı. Bunun bir de ödülü vardı. Tekrar kayıttan sonra iki aylık ücret alıyorlardı.

Deneysel güç altı aydır eğitim görüyordu. Artan ücretler ve konulan belirli hizmet kuralları sonucu, yakınmalar ortadan kalktı. "Toplanmış"ların eğitimde ve disiplindeki gelişmesi ve aralarındaki silah arkadaşlığı kısa sürede umut verici bir gelişme gösterdi ve Araplar disipline ve asker yaşamına uymaz eleştirisini geçersiz kıldı. İlk üç ayda var olan 360 kişi, bütün

rütbeler içinde olmak üzere 480 kişiye kadar çıktı. Şimdi aynı ilke bütün işgal edilmiş yerlerde uygulanmaktadır. Yalnız Dulaym, Musul ve Süleymaniye bölgeleri siyasal durum ile iletişim güçlüklerinden dolayı ve çifte kontrolü önlemek için ilgili Siyasal Memurların tam yönetim ve parasal kontrolündedir. "Toplanmışlar" asker örgütü biçiminde tekrar yapılanmışlardır ve bundan böyle "Toplanmışlar" karargâhından yönetileceklerdir. Siyasal Memurların kontrolündeki bu güç jandarma ile birlikte 3075 Arap ile 1786 Arap ve Kürt'tü. İşgal edilmiş bütün topraklarda, bütün rütbelerde 4861 Arap ve Kürt vardı. Kerkük, Samarra ve Kurna'daki "Toplanmışlar" bölge polisine transfer edildi. Hilla, Divaniye, Şamiye, Kut'ül Amara'da, Amara, Nasıriye, Diyala ve Erbil'de bölge polisi kuruldu. Tekrar yapılanan "Toplanmışlar" siyasal bölgelere göre kullanılıyor, buna rağmen bütün işgal edilmiş yerlerde ve sınır bölgesinde kullanılabilir ama normal görevi bölgeleri içinde vurucu güç olmaktır.

1920 İlkbaharı'nda Fırat üzerinde, Nasıriye'den Ebu Kemal'e ve Dicle üzerinde Kal at Salih'ten Musul'a kadar ve daha hassas sınırlarda, Dulaym, Musul, Erbil Süleymaniye ve Diyala bölgesinde ve sınır nöbetinde bir güç zinciri kuruldu. Bu güçler deneysel hatta daha çekirdek halindedirler. Bir yıl içinde verilen sözü tutabileceklerine inanılabilir.

Tekrar kurulan 2. Fırat "Toplanmışlar"ı gerek sınıfça ve gerekse fizikçe gelişmektedir. Genel kural olarak, silah arkadaşlığını desteklemek için, adamları toplarken aşiretlere veya alt katmanlarına göre silah altına alınmadılar. Arap "Toplanmış"larına subay sağlamak zor oldu. Şeyh sınıfı olağan olarak başvurmadı veya başvuranlar subaylık niteliklerine uymadı. Özgür şeyh yaşamından asker yaşamının sıkı disiplinine köprü kurmak güçtür, öyle ki bazıları bunu kabul edemedi. Arap "Toplanmışlarda" subayların çoğu alaydan yetişmedir. Yalnız onların eğitimi, deneyimi ve disiplini, komuta ettiklerine göre o kadar az ki, saygınlıkları ve komuta güçleri çok zayıf olmaktadır.

Süleymaniye ve Erbil'deki "Toplanmışlar" ile Musul jandarması tamamen Kürt'tür. Yöntemli eğitim yalnız Süleymaniye'de yapılabilmektedir; Kürt'te Arap'ın oynak yaradılışı yoktur; daha sakin, eğitilebilir ve disipline uyar niteliktedir. Bu güçlerdeki aşiretliler ürkekçe savaşmışlardır. Eski subay sınıfından özgürce yararlanılmıştır. Siyasal olarak işe alınmaları istenen akıllı ve iyi eğitilmiş eski subayların Kürdistan'da eksiği yoktur. Bu "Toplanmış"lara Türk subay sınıfının silinemeyen gelenekleri ile, bu kadar genç bir güce, son derecede değerli olan disiplini ve komutaya boyun eğmeği öğretiyorlardı. Sıradan askerler Arap efendisini sevmiyor ve güvenmiyorlarsa da Kürt'e saygı duyuyorlar. Bundan dolayı Arap ve Kürt "Toplanmışlar"da ırk, gelenek ve makam olarak tamamen ayrıdır.

Kerkük'teki "Toplanmışlar" bölge polisine geçirildi. Kerkük'teki Türkmenler, bölge dışındaki "Toplanmışlar"a katıldı. Resmiyete, disipline ve evden uzaklaşmaya, Araplar'dan da Kürtler'den de daha çok uyuyorlar. Hem Kürtleri, hem de Türkmenleri, Irak'ta Arap "Toplanmışlar"ın arasında bulmanın olanağı vardır. Hilla'da bir Kürt taburu düzenlenmiştir. Irksal duygu az ve deneme başarılı olmuştur. İngiliz rütbeleri rastlantısal olarak profesyonel ordudan ve geçici birliklerden sağlanmıştır. Bunların çoğunluğu yedek subay ve astsubaylardır. Subayların birkaçı ve astsubayların çoğu terhis olmuşlardandır. Hepsi sivil yönetimin listesindedir.

Ceza seferleri ve tutuklamalar için bu güç, hükümetin elinde değerli bir silah olmuştur. Şimdiki eğitimi bu gibi eylemler için olup, büyük eylemler için değildir. Birçok kere yeterli olmadıkları ciddi karışıklıklara kaçınılmaz olarak karışmışlar ve arkalarından askeri birlikler gönderilmiştir. Kasım 1919'da Akra'daki iyi çarpışmaları onlardan yana olumlu bir noktadır. Bu çarpışmada sayıca daha az oldukları ve birkaç saat sonra çekildikleri halde, Musul yolunu kapatmaları Kürt bağlaşıklar için yararlı olmuştur. Yine Aralık 1919'da, Deyr-i Zor, Ramazan el Şallaş tarafından alındığında "Toplanmışlar" ilk iki gün Siyasal Memur tarafından devriye olarak kullanıldılar ve her

dönüşte yararlı bilgi getirdi. Kışlalara aşiretler ve kentliler tarafından 2.000'den fazla kişi olarak saldırdıklarında "Toplanmışlar"dan 60 kişiden 20'si Siyasal Memuru korudu. Bir olayın dışında, aşiret güçlerine karşı ufak eylemlerde veya hükümetin aradığı insanların tutuklanmasında daima başarılı oldular ve cesaretleriyle birkaç kere övüldüler. Amadiye ve Tel-Afar'da yaptıkları aleyhlerine yazılabilirse de, Ağustos 1920'de Şahraban'da, subaylarını korurken gösterdikleri kahramanlık ve Hilla'daki dayanmaları unutulmamalıdır. Yerli subay ve astsubaylar ile İngiliz subayların ilişkileri söz konusu edilecek kadar iyidir. İngiliz yetkililer onlara destek oluyor ve güveniyorlardı, onlar da yaptıklarından gurur duyuyorlardı.

POLİS

Toplanmışları yeniden yapılandırırken vurucu güce alınmayan Şa'banalar polise alındı. Çoğu polisliğe uygun bulunmadı. Yeni başvuranlar kayıt edilip eğitilecekti. Bu durum yeniden polise ağır bir yük oldu. Şimdi polis gücü tamamlandı.

Polis gücü küçükten başladı. Basra'yı işgal ettiğimizde, Basra körfezinde silah kaçakçılığını önleme polisini, Hintli alt makam subayların altında, geçirdik. Bu Hintliler yerel dili biliyorlardı ve yerel polis gücü eğitildi. Başta dikkatli bir seçim yapmak ve uygun kişileri bulmak güçtü.

Kent polisi yöntemi Amara ve Nasıriye gibi taşra kentlerine uzatıldı. Araplar'dan polis subayı olabilecek uygun kişi bulmak, çözülmez bir sorun oldu. Türk polisinin ünü kötüydü. İyi ailelerden olanlar hizmete girmiyorlardı ve Türkler'in kullandığı kişileri almak da uygun değildi. Aden'den getirilen küçük bir polis birliğinin çok yardımı oldu. Basra'da işgücü olarak kullanılan Mısır polisi, işgalinden sonra Bağdat'taa kullanıldı, ancak gereksiz sertlik gösterdikleri için geri yollandı. Şimdi görev başındaki polis, merkezden yönetilen bir güçtür. Bağ-

dat'taki Polis Genel Denetçisi tarafından yönetilmektedir. Basra ve Bağdat'ta birer vekil komiser, Amara, Samarra, Kerkük ve Şamiye'de komiser yardımcıları vardır. Bu bölgelerde kent ve bölge polisi aynı gücün birer parçasıdır. Musul ve Erbil bölgelerinde polis kentlerde görev yapmaktadır. Bu güç Musul'daki Komiser Yardımcısınca yönetilmektedir. Polisin bulunduğu bölgelerde, polis güçleri yerel Siyasal Memurdan bağımsız değildir. O, bölgenin başında, bölgenin düzeninden sorumludur. Bu amaçla polisi kontrol eder. Bölgenin yönetimi ve ekonomisini Yardımcı Siyasal Memura bırakır. Geri kalan bölgelerde, bölge polisi, şimdiki halde yalnızca bölgenin başmdaki Siyasal Memurların emrindedir.

Bunlara ek olarak bir de Demiryolu Polisi vardır. Bütün demiryolu düzenini kontrol eder. Bu görev bir komiser yardımcısı tarafından yönetilir ve polisin bir koludur. Demiryolu Müdürü, öteki polis güçlerindeki Siyasal Memur gibidir. Bağdat ve Basra'da kolları olan Suç Araştırma Bürosu, siyasal ve teknik soruşturmalar yapar. Bu bölüme parmak izi ve pasaport büroları da dahildir. Bütün bu bürolar bir komiser yardımcısına bağlıdır. Polisin üst düzey görevleri geliştirilmektedir. Bağdat ve Basra'da polis okulları açılmıştır. Bütün denetçiler bu okullardan geçmektedir. Hukuk, yöntem, araştırma, parmak izi gibi konularda çok iyi eğitim almaktadırlar. Birçok genç Arap, denetçi olarak yetiştirilmiştir. Bunlar çok iyi yetişmişler ve yüksek derecede detektiflik yeteneği göstermişlerdir. Arap personelin verimi ve deneyimi arttıkça İngiliz çavuşların sayısını azaltmak olanaklı olmuştur. Az sayıdaki İngiliz subayının ve birkaç Hintli denetçinin dışında bütün polis gücü yerel olarak toplanmıştır. Polis gücünün gelişmesi, acele adam toplamayı ve eğitimi gerektirmiştir. Bunların arasında istenmeyenler de vardır. Bunları bulmak ve atmak için çok dikkat edilmektedir. Çok fazla yolsuzluk ve baskı olanakları dolayısıyla Doğu ülkelerinde polisi yönetmek çok güçtür. Çok kere yerel polis hakkındaki yakınmalar genellikle açık değildir ve takipleri de zordur.

1917'den beri üç yılda toplum güvenliğinin artması, İngiliz yönetiminin gözüken bir özelliğidir. Temel neden İngiliz ordusunun işgalidir. Nazım Paşa'nm 1911'de anladığı gibi, aşiretler silahsızlandırılmadıkça kalıcı bir gelişme olamaz. Bu yönde bir başlangıç yapıldı ve Mart 1920'de Bağdat ve Basra kentlerinde 50.000 tüfek toplandı. Bu tamamlandığında yönergeler ruhsatsız silah taşımayı, sahip olmayı ve alıp satmayı yasaklamıştır. Bu yönergeler yavaş yavaş uygulanmış ama 1920 Yazı'nda karışıklıklar çıkmıştır.

SİVİL YÖNETİM

İşgal ordusunun barış kadrosuna indiği terhis zamanında, vaktiyle tamamen veya kısmen askerlerin yaptığı işleri sivil yetkenin üzerine alması zorunlu oldu. Bu çok büyük bir görevdi. Bir taraftan, ordu yönetimin önemli dallarından sorumluydu. Diğer taraftan, ülkedeki yapılanma ileri bir aşamaya gelmişti. Koşullar özel güçlükler getiriyordu. Terhis hızlı yürüyordu ve uzun süredir İngiltere dışında kalmış kişiler bir an önce evlerine dönmek istiyorlardı. Uzaklığa ve taşıma aracı yokluğuna göre Fransa'da izinler buradakinden kolay veriliyordu. Irak'ta kalmak isteyenler ise bir iki aylık izin istiyorlardı. Hindistan ve Mısır'dan sivil yönetime geçici olarak alınmış subayları, hükümetleri geri çağırıyordu. Onlar da Mezopotamya'da koşullarına ayak uydurmaya çalışıyorlardı. Mezopotamya'da daha başka bir sıkıntı vardı. Türkiye ile barış yapılıp hükümetin niteliği saptanıncaya kadar sivil yönetim kurulamazdı. Eski işlerine dönmek istemeyip Mezopotamya'da kalmak isteyenlere güvenli bir gelecek sözü verilemiyordu. Bir çoğu istemeyerek gitmek zorunda kaldı. Bundan dolayı Arapça'yı, yerel gelenekler ve düşünce biçimini öğrenmiş, yüksek makamdaki kimselerden yönetim yoksun kaldı. Halk ise bildikği ve güvendiği memurların gitmesini istemiyordu. Onların gitmeleri kalanların yüklerini ağırlaştırıyordu. Yönetim birkaç kez çö-

küş durumuna geldi. Albay A.T. Wilson (şimdi Sir Arnold Wilson K.C.I.E.) elindeki koşulları en iyi biçimde kullandı ve durumu düzeltti. Acil personel bulmak için terhis olmuş subayları tekrar veya yeni askere alınmışları bir yıllık antlaşma ile işe aldı. Bölümlerin kurulması yürüdükçe, bölümlere uzmanlar koyarak, vekil Yüksek Komiseri rahatlattı.

SAĞLIK İŞLERİ

Askerlerin vaktiyle verdikleri sağlık hizmetlerini artık veremez olduklarında, ilk düşüncemiz bu hizmetin devamı oldu. 1918'in ortalarında, her önemli askeri birliğin olduğu yerde bir sivil hastane veya bir dispanser bulunuyordu. Orada ya bir sivil cerrah veya askerce görevlerine ek olarak sivil hizmette de bulunan, Hint Sağlık Hizmetinden bir subay vardı. Bu subaya genellikle asker birliğinden alınan bir Hintli yardımcı cerrah yardım ediyordu. İstanbul'da, Beyrut'ta veya başka tıp fakültelerinde okumuş yerli doktorlar (çoğu Ermeni) bulunduğu zaman kullanılıyordu. Ateşkesten sonra, zamanında Bağdat'ta çalışmış Türk doktorların dönüşü yerel halk için çok yararlı oldu. Genel olarak yerel doktorlar o kadar kötü yetiştirilmişlerdi ki yararlılıkları sınırlı kalıyordu. Basra ve Amara gibi birçok büyükçe kentte sivil doktor halk sağlığından da sorumluydu. 1919 Baharı'na kadar Bağdat'ta bu hizmet, bir sağlığı koruma bölümünün yardımıyla, ordudan geçici olarak alınmış bir subay doktorca yapılıyordu. Öncü bir sağlık birimi, Londra'dan gelerek, 1917'de kent hizmetini eline aldı. Çok iyi eğitim almış görevliler, görevleri ile ilgili yapacak çok iş buldular. Sağlık hizmetlerindek belediye ile ilgili boşluğu doldurdular. Sivil yetkenin elindeki alt görevliler, hem hastanelerde hem de belediye hizmetlerinde, çok azdı. Bütün sağlık ve cerrah aygıtları, asker ambarlarından geliyordu. Sivil kurumlar bir merkez örgütünün olmayışından eşgüdümlenmemişti ama Ağustos 1918'de bir Sivil Sağlık Hizmetleri Yardımcı Müdürü

atandı. Bu kişi, Sağlık Hizmetleri Asker Müdürünün bürosunda bir bağlantı subayı gibi çalışıyordu. Şubat 1919'da Sivil Sağlık Bölümünün yönetici başkanı oldu ve Mart'ta daha tamamlanmış bir örgütle Sağlık Sekreteri olarak atandı. O vakitler dörtte üçü siviller tarafından yürütülen 50 sivil hastane ve dispanser vardı. Ancak bunların 9'unda gözetim askerlerin elindeydi. 1918 yılının bitmesinden önce, üs sağlık ambarlarıyla anlaşmalar yapılarak, Sivil Sağlık Bölümünün gereksinmesi olan 1919 yılının bütün sağlık malzemeleri sağlandı ve Bağdat'ta sivil bir sağlık ambarının çekirdeği kuruldu. Mart 1919'da da işi biten Kızıl Haç örgütünün bütün Kızıl Haç malzemesinin bulunduğu ambar Sağlık Örgütünün ilk seçimiydi. Sağlık korumasına gelince, yerelce eğitilmiş denetçiler ve birlikler kentlerdeki sağlık koruma bölümlerinin yerine geçti. Bu yönetimin görevleri arasında hapishanelerin, pazarların, sağlığa zararlı işlerin, kesim evlerinin denetimi, klorlu su sağlanması, genel temizlik; fare, sivrisinek ve karasineğin yok edilmesi vardı. Bir taşra kentinin aynı zamanda sağlık müdürü olan sivil doktor, doktorluğuna ek olarak yönetim işleri ile de yükümlüdür. Bu durumda fazla çalışarak açığını kapatabilir. Doktorların işlerine bağlılığı, yerel halka davranışlarındaki nezaket ve ustalık çok övülmeye değer.

Gereksinim halinde yararlanmak üzere Mezopotamya'daki sağlık görevlilerinin listesi çıkartıldı. Bölge merkezi olan her kentte hastaneler ve dispanserler oldu. Küçük kentlerin çoğunda hastane ve bazı köylerde dispanserler var. Bağdat, Basra ve Musul'da sivil hastanelerde rahibe hemşireler görev yapıyorlar. Bağdat ve Musul'da kadın ve çocuklar için ayrı hastaneler bulunmaktadır. Bağdat'taki kadın hastenisinin ilgi çekici bir öyküsü var. Türkler zamanında da kentin sivil hastanesi olan binası olağanüstü güzeldir. Osmanlı Hükümeti az sayıdaki Fransız rahibesini hemşire olarak kullanmıştır. Onlar da halka kendilerini sevdirmişler ve savaşta İngiliz tutsaklarına yaptıkları hizmetlerden dolayı bizim de minnetimizi kazanmışlardır. Bu rahibelere yeni düzende de çalışma teklif edilmiş ve yeniden Fransa'dan eğitimli hemşireler istenmiştir. Basra'da sivil

hastane olarak kullanılan bina uygun değildir. General Maude'un adını yaşatacak yeni bir hastane binası Basralılar'ın topladığı parayla yapılacaktır. Nasıriye de Maude hastanesiyle övünmektedir. İngiliz ve Fransız hemşireler yerli kızları, hemşirelik konusunda eğitmektedirler. Bu yerli hemşireler yalnız hastanede çalışmıyacaklar, aynı zamanda da toplumsal hemşire olarak yerli halkın arasına gireceklerdir. Bağdat'ın üst sınıf hanımları eğitimli ebe gereksiniminden söz etmektedirler. Kendi gözlemlerine göre, var olan ebeler hastalıkla savaşacaklarına hastalık taşımaktadırlar. Sağlık malzemesi için hem Basra'da hem de Bağdat'ta depolar kurulmuştur. Bağdat'ta kadın hastanesinin yanında bir de sivil erkek hastanesi ve bir karantina hastanesi var. Bağdat'ta ordudan devralınan bir röntgen enstitüsü, iki dispanser, bir diş enstitüsü, subaylar ve eşleri için bir huzurevi ve kadınlar için bir zührevi hastalıklar hastanesi var. Zührevi hastalıklar salgını dolayısıyla bu hastalığa diğer merkezlerde de özel dikkat gösteriliyor. Salgın hastalıklardan korunma çareleri etkin olarak uygulanıyor. En büyük başarımız, 1919 yılındaki veba salgınını, yerel halkı, kadın, erkek veba aşısıyla aşılayarak önlemiş olmamızdır. Bu dönemde 80.000 kişi aşılandı. Amara'da askerlerce kurulan bir aşı deposu şubat 1919'da devralındı. Musul kentinde karşımıza çıkan en ciddi sorun dağlardaki malarya salgınıdır. Köylerdeki koşullar acınacak haldedir. Dendiğine göre, bazı köyler oturulmayacak haldedir. Yerel jandarmanın verimi düşmüştür ve hastalık sivil memurları da tehdit etmektedir. Türkler'in yaptığı, bu bölgelerde parasız kinin dağıtmaktı, biz de öyle yapacağız. Sorun çok önemlidir ve ancak yerel koşullar üzerine bilgi toplamakla çözüm bulunabilir. Askerlerimizin işgal ettikleri veya geçtikleri yerlerde uzman subaylar sıtma ile ilgili durumu gözlemlemişlerdir. Bu kayıtları yakında bastırıp bütün ilgililere dağıtacağız.

Şii anıtlarına yapılan ziyaretlerle salgın hastalıklar artmaktadır. Savaş zamanında bu ziyaret yasaklanmıştı. 1919'da tekrar izin verildi ve dolayısıyla kitleler halinde ziyaretçi geldi. Ortalama 7.000 kişi her ay sınır kenti Hanikin'den geçti. Çok

geniş kapsamlı ve verimsiz olduğu için Türkler'in karantina önlemini uyaulamadık. Ama Hanikin'de temizliğe uyuyoruz ve demiryolunun başında, ziyaretçilere bakılması için bir dispanser açılacak. Kutsal kentlerde daha da önlemler alınmakla birlikte, bunlar yeterli sayılmaz. Kazimayn'da ziyaretçiler için küçük bir hastane açıldı. Sivil cerrahın yazdığına göre; ziyaretçi sert havada uzun bir yolculuktan sonra çok az bir yiyecekle yaşamaya çalışarak, susuzluğunu pis suyla gidererek ve yediklerinden dolayı bağırsak iltihabı ve bir çeşit iskorbit hastalığına yakalanmış olarak, sonunda kutsal kente gelir. Bütün isteği orada ölmektir. Sokakta veya camide ölmek için uğraşır. Bu ziyaretçileri daha rahat ettirmek, hatta onları iyileştirmek için, Aralık 1919'da bu küçük, on iki yataklı hastane kuruldu. İstatistiklere bakınca ziyaretçilerin % 50'sinin kurtulduğu görülür.

Sağlık bölümü yalnız ziyaretçilerin sağlıklarıyla değil, Necef ve Kerbela'ya gömülmek için getirilen ölüleriyle de ilgilenmektedir. Varolan karantina tüzüğü Türkler'in uygulamasının aynıdır. Bu tüzüğü uluslararası karantina komisyonu hazırlamıştır. Cesetlerin en az üç ay gömülü kalmış olması gerekirmiş. İran'dan getirilenler smırda muayene ediliyor. Yerel halktan kişilerin cesetlerinin, salgın hastalık taşımıyorsa ve çok bozulmamışsa, Türkler derhal gömülmesine izin veriyorlardı. Bu ayrıcalık 1919-20 Kışı'nda biraz genişletildi. Bağdat'tan, Necef'den ve Kerbela'dan gelen yeni cesetlerin gömülmesine izin verildi. Bu izin motorlu araçların varlığından dolayı verildi. Ziyaret ve ceset trafiğini düzenlemek güç ve hassas bir iştir. Birçok yan sorunu vardır, bunun için, bu sorunu halkla iyi ilişkisi olan ilişkisi olan bir komite çözebilir.

İşgalden beri diğer bütün işlerin arasında en hızlı ilerleme sağlık alanında sağlanmıştır. Bağdat, Basra ve Musul'da artan hastane yatak sayısı ve Türkler'in zamanına göre artan verim dikkat çekicidir. Ama en hızlı ilerleme taşrada olmuştur. Osmanlı yönetiminde taşra hastaneleri az bulunurdu. Bulunanların da bir değeri yoktu. Nasıriye'de bir tek doktor vardı, o da sık sık dispanseri kapatır, işini bırakıp giderdi. Türkler, aşiret

insanının güvenini kazanmaya girişmiyorlardı. Halk kütlesi hiçbir sağlık yardımı alamıyordu. Köylerde sağlığı koruma önlemleri yoktu, taşra kentlerinde ise yetersizdi. Siyasal Memurların ve Sivil doktorların çabaları kayda değer gelişmeleri getirdi. Savaştan önce Mezopotamya'yı bilenler tekrar Hilla ve Kerkük'ü gezsinler ve artık kötü bir anı olan görüntüleri ve kokuları anımsasınlar.

TUCARET VE SANAYİ BÖLÜMÜ

Ticaret ve Sanayi bölümü 1919'da örgütlendi. Bu bölüm Gümrükleri, Posta Telgrafı, Sivil Ambarları, Taşımayı ve Devlet Basımevini kapsıyordu. Gümrüklerin başkanı sekreter oldu. Gümrükler bakımından, Basra ve Bağdat'ta, dışalım ve satımdan gümrük resmi alınıyordu. Bağdat'ta alınan gümrük resmi miktar üzerindendir. Her iki yerde de birer gümrük tahsildarı vardır. Onların kararları Gümrükler Baştahsildarında kontrol edilir. Bağdat'taki Gümrük Tahsildarına sınır gümrükleri de bağlıydı. Bunların en önemlisi Hanikin yakınında, İran smırındaki Tiravk'dı. Orada, Musul ve Süleymaniye'de birer Yardımcı Tahsildar vardı.

Aşağıdaki çizelgede, 1910-1919 yılları arasında Bağdat ve Basra'dan, yapılan dışalımla ilgili değerleri görüyorsunuz

Yıl	Rupi	Yıl	Rupi
1910	3. 950.000	1911	4. 280.000
1912	3. 980.000	1915	940.000
1916	4. 040.000	1917	6. 250.000
1918	11. 100.000	1919	18. 400.000

Savaştan önceki üç yılla ilgili değerler konsolosluk raporlarından alındı ve 1 sterlin eşit 15 Rupi eşitliğine dayanarak sterlin'den çevrildi. Enflasyondan dolayı artan dünya fiyatlarını 1919'da Rupinin değerinin artması karşılamalıdır. Karşılaştırma yapmakta bazı güçlükler varsa da yukarıdaki değerler ülke-

nin dışalımının büyümesinin doğru bir göstergesidir. 1919'da dışalım savaştan önceki üç yıla göre, dört buçuk kat artmıştı.

Sivil Komiserlikten yayınlanan 1920 raporuna göre, denizden gelen malların yarısı ile dörtte üçü, zamanla İran'a yollarını bulmaktadırlar. Mezopotamya ticareti İran'ınki ile ilgilidir denemez.

Dış alımın son iki yıldır artmasının nedenleri:

1- Malların Kafkasya'dan İran'a geçmesinin tamamen durması,

2- Mezopotamya'nın asker işgali altında olmasının arttırdığı gereksinimler,

3- Savaş koşullarından ve taşımanın olmamasından dolayı stokların tükenmesi,

Zenginliğin artması için, üretimi arttırmak ve transit ticareti canlandırmak için, navlunu, liman masraflarını, gümrük ve liman resimlerini indirmek gerekir. Gemi ve demiryollarının olabildiğince navlunlarını indirmesi lazımdır. Üreticilerin Mezopotamya'nın olduğu kadar İran'ın da gereksinimlerini göz önüne almaları gerekir.

Aynı raporun Basra liman kolaylıklarıyla ilgili bölümü şöyle demektedir:

"İngilizlerin yönetimi almalarından dolayı Basralıların savaştan sağlayacakları yarar, bir limanın kurulacak olmasıdır.

"Savaştan önce hiçbir liman kolaylığı yoktu. Gemiler kendi araçlarına ve yerli kayıklara bağımlıydılar.

"Büyük miktarda savaş malzemesinin boşaltılması için büyük gemilerin yanaşabileceği, son model vinçlerle donatılmış, demiryolu başlarının getirildiği, yeterli nitelikte rıhtımların yapılması gerekliydi. Asker yönetimi altında uygun yerler seçildi ve iyi rıhtımlar yapıldı. O vakit büyük hacimde taşıma yapılabildi.

"Mezopotamya'daki İngiliz Kraliyet Güçlerinin Başkomutanının 1919'da yayınladığı Basra Limanı Bildirgesi ile bugünkü limanın alanı, örgütü, görevleri ve gücü tanımlandı ve bir varlığa kavuştu. Barış koşulları dolayısıyla 1 Nisan 1920'de Sivil yönetime geçti. Örgütü, var olan Liman Başkanlığında kaldı. Asker ve sivil üyelerden, Basra Ticaret Odası üyeleri ve tanınmış kişilerden kurulmuş bir danışma kurulu var. Barış koşullarında savaştaki gereksinmeler yok ama limanın geçirildiği sivil yönetimde de, gelecekteki gelişmeyi içine alacak düşünceler varsa, limandaki asker tesislerini büyük oranda içine alacak demektir. Bu nedenle zorunlu olarak yaptıkları masrafları geri alacak, ülke de modern bir limana kavuşmuş olacaktır. Gelecekteki gereksinimler için ufak uygulamalarla verimli bir hale gelebilir. Örgüt halen geçiş durumundadır; sürekli gelişme, limanı kârlı duruma getirecektir. Limanda indirme ve yüklemenin tüm kolaylıkları olacak ve kendi kendini besleyebilecektir. Bu son düşünceye göre geçici olarak bütün resimler ve ücretler toplanmış ve 1 Kasım 1919'da gelecek yılı da kapsamak üzere onaylanarak yürürlüğe konmuştur. Hizmet ücretleri saptanmıştır.

"Mezopotamya İşgal Gücü ve İran iletişim hatları sivil yetkeye taşınmış ve Mayıs 1919'da Ticaret Sekreterine bağlanmıştır. Ertesi yıl Posta ve Telgraf bölümleri aynı müdüriyetin altında birleştirilmiştir."

Yerel girişim makul fiyatlar verecek dereceye gelinceye kadar dışalımı ve resmi işlere gerekli malzemeyi, Sivil Ambarlar Bölümü özel isteklere göre getirtiyor. Yerel pazarlarda en basit döşeme malzemesi bile bulunmuyor.

Taşıma bölümünün görevi resmi hizmet için motorlu araçlar ve motorlu mavunalar sağlamak ve onların bakım ve tamirini yapmaktır. Diğer taraftan onları eğitmektir. Yerli şöförler 1920 yılı başından beri kullanılmakta ve başarılı olmaktadırlar. Bölgelerdeki Siyasal Memurlar görev bakımından karada veya denizde motorlu taşıtlara bağımlıdırlar. Tersi durumda görevlerini yapamazlar.

Basra ve Bağdat'taki devlet basımevleri sivil ve asker bölümlerinin işlerinin çoğunu yapmaktadırlar. Bir miktar da ticaret firmalarınm işlerini yapmaktadırlar. Küçük bir basımevi 1918'de Necef'de, bir tane de 1919'da Süleymaniye'de kuruldu. İngiliztgündelik gazeteleri Bağdat ve Basra'da, yerel dilden gazetelerde Bağdat, Basra, Süleymaniye, Kerkük ve Musul'da basılmaktadır. Yerel dilde resmi gazetelere gereksinim kalmadı, çünkü Bağdat ve Basra'da özel girişimin gazeteleri çıkmaya başladı. Kutsal kentlere olan ziyaretleri gösteren resimli ekler ve Irak'ın resimli kutsal anıtları yapıtı, Basra'da basıldı. Bu işlerde olanaklı olduğu kadar yerel işçi kullanılmaktadır ama özel firmaların daha yüksek ücret ödemeleri nedeniyle işçi bulmak güçleşmektedir. İşçiler, İngilizceleri gelişmemiş olsa da, derhal başka yere kaçmaktadırlar.

BAYINDIRLIK İŞLERİ

Bayındırlık işleri bakımından, asker ve sivil işler için, örgüt birleşik bir bölüm olarak kurulmuştur. Seçilmesine göre, asker veya sivil bir kişi tarafından yönetilecektir. Sulama ve Harita müdürlükleri bu bölüme bağlanmıştır. Sulama, önceleri bir asker bölümü iken Nisan 1919'da Sivil Komisere devredilmiş ve Gelirler Genel Müdürlüğüne bağlanmıştır. Haziran 1920'de Bayındırlık bölümüne bağlanmıştır. Her vakit Gelirler Genel Müdürlüğü ve ona bağlı, bölgelerdeki siyasal memurlarla ilişkisi olması gerektiğinden, örgüt her üçü ile de yakın iletişimi kurmaktadır.

Sulama bölümünün ana görevi taşkınları önlemektir. Baharda 6 m. ve daha fazla yükselen ırmaklarla bu mücadele zor bir iştir. Irmakların ve kanalların korunması, su yollarının başında yeterli suyun sağlanması, değişik su yolları arasında suyu dağıtmak ama o noktadan sonra su dağıkımına karışmamak. Terhis, yönetimde büyük bir daralmaya neden oldu. Bu durum birleşmek ve sorumluluk yerlerini azaltmakla karşılan-

dı. Büyük projeler ele alınmadı ama var olan kanallarda geçmiş yıllarda elde edilen deneyimlere dayanarak küçük iyileştirmeler yapıldı. Birçok kanalm yönü düzeltildi ve bu işlemin getirdiği yeni topraklar sulamaya alındı. Fırat'ın iki kanalı arasında önemli bir çalışma yapılmaktadır. Umut edilen, Babil kenti Niffer'in güneyindeki Fawwar bölgesi dahil, boş duran toprakların tarıma sokulmasıdır. İş gücünü veren aşiretler bu işin sonunu özlemle bekliyorlar.

Savaş sırasında Bağdat ve Basra dışındaki yollar ve köprüler, sulama bölümünün yönetimindeydi. Geçiş süresince, daha bayındırlık bölümü kurulmadığından, yollara ve binalara Sivil Komiserlik bürosunun Gelirler kolu bakıyordu. 1919 yılı süresince askerlerce bakılan birçok yol, sivil yönetime geçirildi. Sivil yönetimin istediği ve ordunun teslim etmeye hazır olduğu köprüler, Sir John Hewett'in raporuna göre finansman ayarlaması yapıldığından, sivil yönetime devredildi.

DEMİRYOLLARI

1 Nisan 1920'de sivil yönetim, Mezopotamya demiryollarının sorumluluğunu aldı.

Askeri koşulların gösterdiği gereksinim ve askeri trafiğin önceliğine göre, ticari demiryolları sıradan işletme sürecine ve bölümsel ilkelere göre yönetilmektedir. Demiryollarının ordudan transferi Savaş Bakanlığınm buyruğuyla birkaç gün içerisinde yapıldı. Bundan dolayı demiryolları olduğu gibi sivil yönetime alındı. Bu arada sağlık malzemesi ve başka hizmetler için demiryolları orduya bağımlıydı. Bu hizmetler şimdi örgütlenmektedir; demiryolları bölümü daha tam bağımsız olamamış veya ordudan tamamen kopmamıştır.

1 Nisan'da demiryolları aşağıdaki gibiydi:

Metrik ölçekli anayollar	km.
1- Basra'dan Bağdat'ın batısına	563.6482

2- Bağdat'ın doğusundan İran sınırındaki Kuraytu'ya	208.1443
3- Kut'tan Bağdat'ın doğusuna	172.800
Yukarıdakilerin Metrik ölçekli kolları	
4- Zübeyir'den Cebel Sanam'a	37.6805
5- Ur'dan Nasıriye'ye	15.6606
6- Karağan'dan Kifri yakınında Kingarban'a	.5367
7- Ma kil limanından Basra yakınına	57.1528
8- Eylül'de başlayacak, Doğu Bağdat'ı Batı Bağdat'ta bağlayan Dicle'nin üzerinden geçirecek vagon teknesi dahil	9.550
Toplam Metrik ölçekli hatlar	1118. 11

Standart Ölçekli (4 ft. 8. 5 inç) Hatlar (İngiliz Standartı) çevrimi 143.5 cm.

1- Batı Bağdat'tan Dicle üzerinden Şarkat'a (Buna Almanlar'ın yaptığı Bağdat Samarra bölümü dahildir.)	97.4402.
2- Bağdat'ın batısından Bağdat'ın güneyine	3.360
Toplam Standart ölçekli hatlar	300.800
Dekovil Hatları (2ft. 6 inç) çevirimi	76.2 cm.
1- Güney Bağdat'tan Fırat üzerinde Felluce'ye	60.7042
2- Fırat üzerinde Hilla'dan Kifri'ye	33.600
Toplam Dar Hatlar	94.304 km.

Çeşitli noktaları birbirine bağlayan 60 cm'lik tramvay hattı da var. Bu tramvay Makil, Makina ve Aşar'daki çeşitli kampları ve ambarları birbirine bağlıyor. Toplam uzunluğu 32 km. Bu hat yakında sökülüp başka yerde kullanılması için askeriyeye verilecek.

Yukarıda verilen hatlar ne inşaat ne de lokomotif ve vagon bakımından tamamdı.

O anda askerlerin politikası, gereksinimi duyulmayan şeylere dokunmamaktı. İstasyonlar, sundurmalar ve personelin oturacağı yerlerin hiçbiri yoktu. Lokomotifler ve vagonlar çoğunlukla eski ve kısmen aşınmıştı. Bu bakımdan demiryolları kâra geçinceye kadar Sivil hükümetin birkaç yıl ağır masraf yapması gerekecek.

1 Nisan 1920'de demiryolları bölümünün toplam personeli

24.928 kişiydi. Bunların yaklaşık % 80'i Hintli, % 3'ü Avrupalı'ydı. Geri kalanı Arap, Kürt ve Musevi olarak Mezopotamya halkındandı. Nitelikli ve niteliksiz işçi bakımından bunları Mezopotamya'nın sağlamasının olanağı yoktur. Bu bakımdan uzun bir süre için, dışarıdan geleceklerdir. Hatırda tutmak gerekir ki Türk demiryollarında, gerek Arap kentlerinde gerekse Anadolu'da daha nitelikli hizmet verdiklerinden, Türkler'in ve Araplar'ın yerine, Rumlar (Süryani Melkitler, ed.) ve Ermeniler hizmet veriyordu. Mezopotamya'da Ermeniler azdır, Rumlar da yoktur.

Gelecek birkaç yıl için, bu durum, Irak'ta demiryollarının gelişmesinde sınırlayıcı bir etken olacaktır. Demiryolları tasarruf yaptığından, insanları hizmete çekmek için onlara lojman bile verememektedir.

Bu çözülmesi güç bir sorundur. Hindistan'da 70 yıl sonra her 11.000 kişiye 1600 m. yol düşüyor; beş yıl önce Irak'ta hiç yol yokken, şimdi 4500 kişiye 1600 m. yol düşüyor. Irak'ın uygarlık düzeyindeki bir ülkede, bu orantı olağanüstüdür.

FİNANS

İşin finans bölümüne gelince, Finans Sekreterinin yazdıklarından alıntı yapabiliriz.

1- Finansal yönetim genel yönetimin bir başka görünüşüdür. Ben kendimi iki grup soru ile sınırlandırıyorum. Birincisi, 1914 sonundan 1919-1920 mali yılına kadar harcanan paranın miktarı nedir? Bu para nereden geldi ve hangi para birimi kullanıldı, neden?

2- Bu güç yıllarda kamu hesapları tam tutulmadı. İlk zamanlar bu işler üç subayca yürütüldü. Büro işleri üçü arasında paylaşıldı. Karşılaştırılacak gelir ve gider özetleri Hindistan'da Üst Mali Kontrol tarfından yapıldı ve bu, aşağıdaki tabloda görülmektedir:

(Toprak, Tarım ürünleri vergisi, Koyun, Sığır, Gümrükler, Sağlık, Eğitim, Posta, Adli vs.):

1915-16	yılı toplam:	45.686.420.000	Rupi
1916-17	" "	81.088.500.000	"
1917-18	" "	152.520.480.000	"
1918-19	" "	29.313.800.000	"
1919-20	" "	495.365.100.000	"

Gider Tablosu

Mali Yıl 1 Nisandan 31 Marta kadardır

İdari masraflar, Maaş, Kırtasiye, Siyasal Memurlar, Gümrükler, Adli masraflar, Sağlık, Eğitim, Polis, Bayındırlık, Hapishane vs.:

1915-16	yılı toplam:	16.223.440.000	Rupi
1916-17	" "	31.632.000.000	"
1917-18	" "	100.282.860.000	"
1918-19	" "	16.649.700.000	"
1919-20	" "	521.877.800.000	"

3- Sivil gelirleri ve masrafları gösteren sayılar, işgal edilmiş ülkedeki büyümeyi göstermektedir. 1916 yılının sonuna kadar kuzeyde Ali Ğarbi'ye kadar gelir elde ediyorduk. 1917'-de buna Bağdat kenti de eklendi ve bu pahalı bir ekleme oldu. İlk bakışta pasifimiz, aktifim°zden fazla görünüyordu. 1918-1919 mali yılının sonuna doğru Musul kenti yönetimimizdeydi. Böylece Osmanlı'nın Irak kentinin tamamı elimizdeydi.

4- Bu cetveller halkın yararına yavaş bir gelişme gösteriyor. 1915-1916'da bir iki la(x)h polise ve 1 lah'tan (1 lah=10.000) biraz fazla adliyeye verilmiş. Sağlığa çok az bir yardım ve eğitime biraz bağış yapılmış, diğer bütün masraf yönetime gitmiş. 1916-1917'de halkın yararına olan yukarıdaki üç kalemde masraf daha çok olmuş. Eğitime ufak bir başlangıç yapılmış.

Bayındırlık işlerine de, iletişim dahil, 1 lah harcanmış. Ertesi yıl, yani 1917-1918'de halkın yararına olan masraflar artmış, polise verilen pay üç kat artmış, bir önceki yılın dört katı bayındırlık işlerine harcanmış.

1918-1919'da Bağdat eklendiğinde, halk yararına olan sarfiyat daha da arttı.

5- Bu dört yılın en göze çarpan özelliği, düzenli olarak biriken gelir fazlasıdır. Askeri yasaya göre, işgal gücü, giden hükümetin topladığı vergileri toplayacak ve normal bir hükümetin görevlerini yerine getirecektir. Tabloda sarf edilmiş gözüken paralar bütün devlet masraflarına sarf edilmiş değildir. Örneğin, 1915-1916'da eğitime sarf edilen, bir miktar bağıştı. Dört yıl içinde ödenen ise 3 lah kadardı. Buna karşılık Türkler her yıl bu alanda büyük paralar harcıyorlardı. 1918-1919'un sonuna kadar, yağışı az ülkelerde ülkeyi zenginleştirecek olan sulamaya ayrılan bütçe geliri, 1917'de Hindiya Barajı'na sarf edilen 15 lah'dı. Tarımcılara verilen krediler dışında, 1919'dan önce tarımsal yöntemleri geliştirmek için hiçbir şey sarf edilmedi. Oysaki bu çağdaş hükümetlerin işlevidir. Önemli olan posta telgraf hizmetleri 1919'a kadar sivil yönetime alınmadı. Bayındırlığa yapılan harcama ülke gereksinimin çok altındaydı.

6- Biriken fazlalığın cimrilikten, sarf edilmemesi sivil yönetime ağır suçlama olmuş, oluyor ama bunun nedeni anlatılabilir.

İlk başta az masrafın en önemli etkeni, kadronun eksik oluşuydu. Bazı uzak işler dışında subaylar sivil işlere gönderilmiyordu. Büyük gereksinimler karşısında zaman zaman geçici olarak görevlendiriliyorlardı. Gereksinim her vakit, olanın üzerindeydi. Bu durum da ancak en önemli yönetim işleri yapılıyordu. Normal hükümetin birçok işlevi askıda kalıyordu. İletişim, yol, su ve demiryolu taşıması dahil posta ve telgraf kolaylıkları, tamamen askerlerin elindeydi. Bu bakımdan askeri gereksinme o kadar fazlaydı ki, sivil halkın yararlanmasına çok az yararlanıyordu. Halkın mektuplarını taşımak için küçük

bir sivil posta örgütü 1918'de kurulabildi. Tareal gelişmede Arap vergi mükellefi, asker amaçlarının kendi çıkarları ile çakışmasından yararlandı. 1917'de askerlerin korumasında başlanan bir tarımsal gelişme projesine harcanan para 1 milyon sterlin'den az değildi.

7- Savaş içerisinde hangi masrafların askeri, hangilerinin sivil yararlar için sarf edileceği, hükümet sekretaryasının hoşlandığı yazışmalara neden oldu. Çeşitli varsayımlardan sonra sorun doyurucu bir çözüme ulaşmamışsa, bunun nedeni sorunun açıkça belirlenmemesindendir. 1918'de Simla'dan çıkan ve Mezopotamya'daki ödemeleri yapacak olanlara verilen emir şöyledir: Eğer masraf askerlere ait acele gereksinimden çıkıyorsa, yapılacak işlem sivillere hemen veya sonradan yararlı olacaksa, bu masraf tamamen askerin hesaplarına geçecektir. Diğer taraftan, işgal edilmiş araziyle ilgili nedenlerden dolayı bir masraf yapılacaksa, askerlere yararı da olsa, o tamamen işgal altındaki toprakların gelirinden karşılanacaktır. Bu açıklama 1917'de konan kuralı daha iyi anlatıyorsa da, sarfiyata izin vermekte gecikilmiştir. Daha sonraki işlemlerde doyurucu bir çözüme varılamadığından 'Sir. J. Hewett'in' savaş bakanlığı için 1919'un başında, asker ve sivil tahsisler üzerine yazdığı kapsamlı ve şeffaf raporda, tahsisleri tarafların yararlarına göre göstermiştir.

8- Mezopotamya savaşında masrafların dağıtımı çeşitli muhasebe bürolarına bırakılabilir. Ana ilkeye göre, halkın uzun süre yararına kalacak yollar, köprüler, demiryolları ve Basra limanı harcamaları askerlerce yapılmış ve sivil yönetim onu zaman içerisinde askerlere geri ödeyecektir. İşgalin birkaç yılında toplanan fazla gelir bu yükümlülükleri karşılamak için emanette tutulmaktadır. Normal zamanlarda bu borç yıllara bölünmüş olurdu. İşgal ordusunca halk yararına yapılıp sivil yönetime devredilen şeylerin değeri savaş vaktinde birikmiş geliri aşmaktadır. (Bunların satış değeri 6 milyon sterlin'i bulabilir). Bu zamana kadar, ülkenin gereksinimleri askerlerin gereksinmelerine göre ele alındı. Bundan dolayı bazı işler vaktinden önce yapılmış oldu.

9- Sivil yönetimce kullanılan para birimi üzerinde kısaca durulabilir. Bu bağlamda bir yabancı para değişimi yoktur. Türk para birimlerini bilmeyen okuyucular aradıkları bütün bilgiyi, standart başvuru yapıtı olan Tate'nin Modern Cambist yapıtında bulacaklardır.

10- 2. bölüme bağlı hesap özetinde, 31 Mart 1920'de biten mali yılda sivil yönetimin toplam masrafı (bugünkü değişim oranında) 8 milyon sterlin, gelir ise 10 milyon sterlin oldu. Hesabın iki yanında küçümsenmeyecek ve gittikçe artan miktarlarda, defterler arasında geçişler yapıldı. İngiltere Kraliyet Hükümeti'nin verdiği 2 milyon tutarındaki krediye ek olarak, kaba bir tahmine göre, bu hesaptan 1 milyona yakın mahsup yapılabilir. Nakit geri ödemeler böylece 7 milyon oldu. Bu ödeme gümüş Hint Rupi'siyle yapıldı.

11- Yabancı paranın sokulması ve yerel paranın kullanılmaması, işgal edilmiş bir ülkenin yönetilmesi prensiplerine aykırı, diye bazı yönlerce eleştirildi. Eleştiri sahipleri, asker gereksinmeleri için yerel malların alınıp, ödeme için, Hint parası kullanıldığını unutmaktadırlar. Hindistan'dan getirilen Rupilerin dışında onların alış miktarlarını karşılayacak kadar bir para Irak'ta yoktu. 1917'nin sonuna kadar yaklaşık 100 milyon Rupi (üçte ikisi kağıt ve üçte biri gümüş) ordu gereksinimleri için getirtildi. Sonraki iki yılda da o kadar çok olmamakla beraber yine para getirtildi. İşin başında ordu sivil yönetimin kasası gibi davrandığından, sivil yönetiminde Hint parası kullanması kaçınılmazdı.

12- Diğer bir neden, gelirin uzun bir süre gelmemesiydi. Türk yönetimine göre daha fazla toplanmadığı halde, Türk parasının dışında bir para olmasaydı o kadarı da gelmezdi. Türk makamları altını topluyorlar yerine savaş için basılmış kağıt parayı sürüyorlardı. Bu para değerinden kaybediyor, asıl değerinin dörtte birine düşüyordu.

13- Sivil yönetim bütün gereksinimleri için yerel parayı kullanması durumunda, ordunun Hint parası kullanmasıyla çift resmi para olurdu. Liralar (altın ve kağıt), Rupiler (kağıt ve

gümüş) mecidiyeler, kuruşlar ve daha küçük Hint ve Türk paraları dolaşımda bulunurdu.

14. Hint parasının kullanılması dışalım üzerinde bir etki yapmadı. Kuzeyin dışında ticaret İran'la ve İngiltere ile dolayısıyla Rupi ve sterlin'le yapılıyordu. Gözden geçirdiğimiz süre içinde İran'la ticaret güçtü; bunun nedeni ticaretin durması ve Rusya üzerinden olması ve aynı zamanda oradaki orduların yerel alımlarıydı. Osmanlı'nın diğer kentleri ile ticaret işgalimiz altına girinceye kadar, yasaklanmıştı. Bu bakımdan parasal güçlükler olmadı. Bazı yönlerden Osmanlı İmparatorluğunun her tarafında aynı paranın kullanılması isteği geldi. Bu konu üzerinde çalışılmakla beraber, bu ülkenin politikası şimdilik ticareti önemsiz ülkelerin isteklerine göre düzenlenmeyecektir.

15- Konuya bir bütün olarak baktığımızda, Hint parasının kullanılması kaçınılmazdı. Bu, işgal altındaki topraklara bir ziyan vermedi. Yeni Imɔk devletinin parasının ne olacağına ilerde karar verilecektir.

16- Para politikası açısından Türk parasının kullanılışını sınırlamak için alınan önlemleri savunmak belki olanaklıydı. Siyasal nedenlerle 1916 yılının sonunda bir bildirge ile kağıt Türk Lirası yürürlükten kaldırıldı. 1920 yılında borçları kağıt para ile ifade edilen borçlular için, yasak kısmen kaldırıldı. 1917'de bir açıklama ile 1 Lira = 14 Rupi olarak, Lira, Rupi oranı saptandı. Lira kullanım parası olmayıp rezerv para olarak kullanıldı.

KURULUŞ

1 Ağustos 1920'de, demiryolları yönetimi dışında, Sivil Kuruluşun durumunu aşağıdaki tablo göstermektedir. Hasta ve izinliler de içinde, çok fazla memur kullanılıyormuş gibi görünen bu tabloyu incelemede yarar vardır.

TABLO

Bölüm adı	Toplam
1) Merkez Yönetimi : 55 İngiliz, 62 Hintli, 6 Arap,	123
2) Gelirler: 2 İngiliz, 13 Hintli, 7 Arap,	22
3) Finans: 2 İngiliz, 130 Hintli, 22 Arap,	154
4) Adalet: 1 İngiliz, 7 Hintli, 238 Arap,	246
5) Hapishaneler: 26 İngiliz, 2 Hintli, 2 Arap,	30
6) Gümrükler: 9 İngiliz, 23 Hintli, 75 Arap,	107
7) Sağlık: (25 Hemşire dahil) 32 İngiliz, 36 Hintli, 195 Arap	263
8) Mühendislik: 21 İngiliz, 72 Hintli, 19 Arap,	112
9) Bölm. Uygulayanlar: 28 İngiliz, 316 Hintli, 862 Arap,	1206
10) Tarım: 4 İngiliz, 22 Hintli, 7 Arap,	33
11) Göçmen İadesi: 18 İngiliz, 13 Hintli,	31
12) Eğitim: 1 İngiliz, 7 Hintli, 479 Arap,	487
13) Posta, Telgraf: 138 İngiliz, 868 Hintli, 303 Arap,	1309
14) Vakıflar: -, -, 13 Arap,	13
15) Polis: 56 İngiliz, 17 Hintli, 2397 Arap,	2470
16) C. H. T. C. : -, 1 Hintli, 1 Arap,	2
17) Basım, Yayın: 8 İngiliz, 74 Hintli, 82 Arap,	164
18) Ambarlar: 7 İngiliz, 20 Hintli, 23 Arap,	50
19) Taşıma: 61 İngiliz, 12 Hintli, 389 Arah,	462
20) Liman: 8 İngiliz, 380 Hintli, 39 Arap,	427
21) Toplanmışlar: 33 İngiliz, 17 Hintli, 2987 Arap,	3.037
22) Sulama: 1 İngiliz, 110 Hintli, 178 Arap,	289
23) Şifre: -, -, -,	
24) Harita: -, 1 Hintli, 66 Arap,	67
25) Tapu: -, 2 Hintli, 147 Arap,	149
26) Veterinerlik: 4 İngiliz, 4 Hintli, 9 Arap,	17
Toplam: İngiliz: 515, Hintli: 2209, Arap: 8546, G. Toplam:	11270

Öncelikle, göçmenlerin yerlerine yerleştirilmeleri ile uğraşan ve düşman ticarethaneleriyle ilgilenen ve bölümlerde uygulamacı olarak gösterllen 15 memur, İran'da askeri birliklerle birlikte Siyasal Memur olarak çalışmaktadır. 5'i de limana geçici olarak verilmiştir. Hepsi 41 kişi. Bu atamalar geçici ve Ortaarabistan'daki savaşın toparlanmasıyla ilişkili hatta, merkez yönetiminin bir parçası sayılamaz.

Şifre, Harita, Tapu, Veterinerlik ve Basın ve Yayın bölümündekiler toplam 20 kişidir. Bütün bu makamlar yüksek derecede teknik olup çalışanların hepsi konularının uzmanıdır. Basın ve Yayın bölümüne, Baghdad Times editörü ve onun Basrah Times'daki meslekdaşı dahildir. Bu gazetelerin özel girişimce hazırlanması için görüşmeler yapılmış ancak ülkenin bu karışık durumunda bunun olanağı bulunamamıştır. Bu İngilizce gazetelerin çıkması hem halk, hem de askerler için gerekli görülmüştür. Askerler hazır satış sağlıyorlar. Bu gazeteler kendilerini yaşatıyorlar, hükümete bir yük binmiyor, gelirlerinden editörün maaşı çıkıyor.

Bağdat ve Basra'daki baskı makinelerinin müdürleri bu konuda uzman olup savaş öncesinden uzun yıllara dayanan deneyimleri vardır. Basra'daki gibi, baskı işleri, önemli birçok makinenin kullanım ve bakımını içeriyor. Bu basımevinde yarım düzine dilde, üç renkli yapıtlar basılıyor. Bağdat'ta ise bütün pullar ve bütün bölümlerin kağıtları basılıyor. Bu durumda bu bölümde fazla memur var denemez.

Harita bölümü daha çok askerlerindir. Bu bölüm geçen yıl bütün vaktini askerierin gereksinimlerine ayırdı. Yapılan işe göre parası kısmen sivil bütçeden kısmen de asker tahsisatından karşılanıyor. Hiçbir bölümde yerel personel yetiştirmek için uğraşılmadı. Bu bölüm Kraliyet ordusunun istediği haritaları, renkli olarak hemen sağladı. İster sulama, ister başka bir alanla ilgili olsun, Harita bölümünün çalışmaları bu ülkenin gelecekteki ilerlemesinin ön hazırlığıdır. Sivil görevi demiryollarının ve sulama bölümünün istediği haritaları hazırlamaktır. Aşağı yukarı bütün memurları Hint Hükümeti'nin aleyhine olarak, Hindistan'dan ödünç almışlardır. Eleştiriden korkmadan diyebiliriz ki bu bölüm üst makamlı memurlardan yoksundur.

Tapu bölümü bütün Mezopotamya'nın arazi kaydıyla ilgilenir. 2'si dışında bütün çalışanlar yeriidir. Halkın gündelik yaşamına onun kadar dokunan başka bir bölüm azdır. İzin ve hastalık yoklukları için önlem almak gerektiğini ve bölüm baş-

kanının adamlarını kontrol için gezmesinin gerektiği düşünülürse, oraya 2 memur atanmış olması çok değildir.

Şifre bölümünde 4 memur var. Bu güvenlik isteyen iş, subaydan başkasına emanet edilemez. Memurlardan biri Hindistan'da deneyim görmüş başşifre memurudur. Geri kalan üçü emekli subaylardır. Bunlardan ikisi savaşta yaralanıp malulen ayrılmıştır. Bu bölümün çalışma süresi günde 18 saattir.

Veterinerlik bölümünde 3 memur vardır. Arap "Toplanmış"ların ve sivil yönetimin kullandığı binek hayvanlarını satın alır. Ahırları dönemsel olarak denetler, nalbantları eğitir, Bağdat ve Basra'daki hayvan hastanelerini yönetir. Hayvan hastalığına karşı serum stokları tutar ve hastalık olan bölgelerdeki sığırların aşılanması için yerli halktan hayvan sağlık memurları yetiştirir. Bu bölümün bir bölgedeki başarısı veya bir yıl içinde satın aldığı uygun atlar, bütün Sivil Kuruluşun masrafını çıkartır.

Sulama bölümünde 42, mühendislik bölümünde 22 İngiliz mühendis var. Sulama bölümünün % 25'i neredeyse Hintli veya Arap'tır. Şimdi eğitilmekte olan adamlar iyi yetiştiği takdirde bu sayının arttırılmaması için bir neden yoktur. Sulama hizmetinde olanakların sınırlı olması nedeniyle, nitelikli kişilerin Bağdat'ı bırakmasında çok güçlük çekildi. Yerli kişiler, aşiretler arasında her zaman tutulmaz. Bu mühendisler ülkenin her tarafına yayılmış ve bütün bayındırlık işlerinden sorumludurlar. Bütün yollardan, asker, sivil ve belediyenin teknik konularından sorumludurlar. Sivil hizmetlerine ek olarak askeriyeye ait küçük işleri de yapmaktadırlar. Bu yıl yapılan işlerin % 50'si askeriyeye, % 25'i de sulamaya aitti.

Halk sağlığı bölümündeki 74 memur, doktorlar, hemşireler, tıbbi ambarcılar, analiz yapan kimyagerler ve karantina çalışanlarından oluşmaktadır. Bunlar her bölgede bir tane bulunan bütün sivil hastanelerden sorumludurlar. Bu kadro, karantina, büyüyecek kentlerin halk sağlığı, aşılama, diş tedavisi, sivil memurların eş ve ailelerinin bakımı ve askerlerin çok çeşitli işleri ile uğraşmaktadır. Örneğin, röntgen aygıtının birlikte ba-

kımı, su analizi ve büyük giderli mali tasalar, yönetimin daha çok kimse kullanmasını önlemektedir. Doktor azlığı dolayısıyla yerli doktorlar hizmete çağrılmış ama, bunlar ücret olarak yönetimin verebileceğinin en fazlasını bile kabul etmemişlerdir.

Posta telgraf yönetiminde 33 İngiliz memur var. Bölümün % 10'u Hintli'dir. Şimdilik bu bölümün işinin % 75'i askerlere aittir, bedeli askerlerce ödenmektedir. Genellikle çok teknik bir iştir. Savaştan önce bütün makamların tamamı Türk ve Araplar'ın elinde değildi. Alt makamlar için yerli kimselerin yetiştirilmesinde çok gelişme kayıt edildi. Üst kademeler için kısa zamanda nasıl çalışan bulunabileceği bilinmemektedir. Bu iş yalnız teknik değil, aynı zamanda yorucudur.

Mezopotamya'da 3 büyük hapishane vardır. Bunlar Basra, Bağdat ve Musul'dadır. 12 tane de küçük gözetimevi bulunur. Bütün bunlar, Hapishaneler Genel Denetçisinin ve yardımcısının kontrolündedir. Bunlar ıslahevlerini ve akıl hastanelerini de denetlemektedir. Genel Denetçi, Yarbay W.B. Lane'in, C. I. E. , C. B. E. , Hint hapishaneleri üzerine büyük deneyimi ve yaşama insancıl olarak bakmaktadır. Bu atama yerinde olduğu gibi hapishaneler de onun denetiminden çok yararlanacaklardır. Basra Limanında 28 Memur vardır. Bu örgüt yönetimin özerk bir birimidir. Kendi bütçesi ve gelirleri vardır. Eğer:

1) İklimin elverişsiz olması dolayısıyla hastalanıp izin alanların yerine konacak fazla adam olmaması

2) Şimdiki halde askerler tarafından yapılmakta olan geçici işler, göz önüne alınacak olursa...

600 Rupi üzerinde maaş alan memurların sayısı Hindistan'daki herhangi bir limandaki memur sayısıyla karşılaştırılabilir. Buna liman başkanları, kılavuzlar, mühendisler ve bütün sorumlu memurlar dahildir.

Sivil ambarlar ve sivil taşımacılık bölümleri sırasıyla 14 ve 5 memurla yönetilmektedir. Sivil ambarlar için bir açıklama gerekmektedir. Bu bölüm, bütün sivil bölümlerin siparişlerinin

getirtilmesi, korunması ve dağıtımmdan sorumludur. Mezopotamya'daki iletişimin eksikliğinden dolayı, arazideki bir bölüme bir malın güvenlikle varması son derecede zordur. Deniz ve ırmak taşımacılığının güçlüğünden dolayı olağan stoktan fazla stok tutulmaktadır. Bu işin bir bölümünün özel girişime verilmesi başarılı olmamıştır. Mezopotamya'daki siyasal koşulların belirsizliğinden, ticari firmalar büyük stok tutmak istememektedirler. Yönetimin bu işleri kendisinin yapması daha ucuz ve hızlı olmaktadır. Zaman içerisinde bu bölümden % 50 bir indirim yapılabilir. Gelirlerde 8, Finansta 18, Adalette 14, Tarımda 11, Eğitimde 11 memur birlikte irdelenebilir. Bu yönetim bölümlerindeki memur sayısı, ülkenin siyasal yönetimine bağımlıdır. Her bölümde çalışanların sayısını savunmak güç olmayacaktır. Finans bölümünün, ki birçok yarı askeri projelerin mali kontrolunu yapıyor, iki yıl sonra gereği kalmayacaktır. Şimdilik bu bölüme büyük iş yüklenmektedir. Askerler tarafından sivile geçirilen bölümlerin hesaplarının çıkartılması veya Mezopotamya yönetiminin genel asker örgütünden ayrılması ile doğan yeni hesaplar ve Hint Hükümeti'yle olan hesaplar gibi.

Yukarıdaki durum Gelirler Bölümü için de geçerlidir. Bitki hastalıklarının, pamuk, buğday, ve keten zararlılarının araştırılması her uygar hükümetin görevidir. Bu alanda sonuçlar hemen belli olmaz ama bu bölüm kendini kanıtlayacaktır. Adalet bölümünde personelin yarısı Arap'tır. İletişim son derecede zayıf olduğundan böyle bir ülkede adalet işlerini yürütecek sayıdadır. İlerde belki azaltılabilir. Geriye 106 memurluk uygulama bölümü kalıyor. Bu memurlar Gelir Bölümü memurlarıyla birlikte, halkın gözünde "Hükümeti" simgeliyor. 15 bölüme ayrılmış, yaklaşık 384.000 km2'ye dağılmış, 15'i İran'da çalışan, 20'si sürekli hasta veya izinli olan memurlardan dolayı, çalışanların sayısı seyrek olarak 70'i geçer. Zamanla sayıları azaltılabilir ama devlet sistemi kökten değiştirilmedikçe bu sayı indirilemez. Toplam sayı, savaştan önce Türkler'in Mezopotamya'da aynı işler için kullandıklarından kesinlikle azdır.

Sivil yönetimin ve birlikte çalışan asker bölümlerinin gö-

revlileri, Mezopotamya'da iki ila beş yıldır evlerine gitmeden sürekli çalışmaktadırlar. Ateşkesden sonraki iki yıl içerisinde görevlilerin en az üç ay evlerine izinle gitmeleri gerekiyordu. Bunun işleri aksatmadan olabilmesi için, geçici olarak, hastalananlara ve izinlilere karşı yapılacak bir rezervden daha büyük bir rezerv biriktirmek gerekiyordu. Bu ek rezerv biriktirilemediği için bu devre içerisinde bütün bölümler eksik kadro ile çalıştılar.

Bu durum, gemide yer bulmanın güçlüğünden ve yolun uzunluğundan dolayı daha da şiddetlendi. Ateşkesten sonra ilk 18 ay içerisinde İngiltere'ye gitmek her iki yönde de iki ay sürüyordu. Üç ay izin alan birinin eksikliği yedi ay boyunca hissediliyordu.

Ateşkesten beri sivil yönetim görevlilerinin % 50'si değişti. Başka devlet hizmetlerinde çalışan personel o alanların çağrısı üzerine yerlerine döndü. 100'ü kendi istekleriyle terhis oldu ve savaştan önceki işlerine döndü. Değişik bölümlerden 50'si, Hint Hükümeti'nden gelmiş olanlar, geri Hindistan'a döndüler ve yerlerine başkaları geldi. Bitmeyen bu sürece göre, yönetimin defterlerinde hem giden, hem de onların yerine gelen memur gözükmektedir. İşi bırakan memurun birkaç aylık izin hakkı olduğundan yönetimimiz hesabından birkaç ay tatil yapıyor, yerine gelen memur da İngiltere'den bulunuyor, dolayısıyla 6. aydan 8. aya kadar kayıtlarda çift memur gözüküyor.

10

ULUSAL HAREKET

Ateşkesten önce Mezopotamya halkı İngiliz işgalini kabullenmiş ve İngiliz yönetimini bekliyordu. Halkın bazı kesimleri ayrıca bundan memnuniyet duyuyordu. İşgal yönetimi güçlü bir merkezi yönetimle düzeni koruyacağı için, kârlı ticaret ve tarımcılık yapacaklardı. Bu düşünce, İngiliz yönetiminin en uzun süre kaldığı yerlerde oluşuyordu. 1917 gibi erken bir zamanda Basra halkı bir açıklama yaparak, koşulların onları avantajlı bir ticarete soktuğundan memnun olduklarını bildirdiler. Kentlerinin büyük gelişme gösterdiğini doğru olarak izlemişlerdi. Beklediklerinin üzerinde, rahatlıkları artmıştı. İngilizlerin işçi isteklerinin ağır olduğunu ve kentin tarımını ziyan edeceğini, dolayısıyla Hindistan'dan işçi getirmelerinin yerinde olacağını açıklamalarına eklediler. Ama buna rağmen Hintliler'in Irak'a yerleşmesini düşünmüyorlardı.

Ev ve işçi bulma sıkıntısı vardı ve bu sıkıntı süre uzadıkça artıyordu, ama bu savaşın gereği kabul ediliyor ve İngiliz sivil memurları da, kendileri gibi, bu durumun kalkmasını istiyorlardı. Bütün ülkede zaman zaman açıkça söylenen, İngilizlerin Araplar'ın iyiliğini istediği ve ordularımızın peşinden gelen bollukla birlikte -yiyecek kıtlığı ve yüksek fiyatlara bakmadan- barışın da geleceğiydi. Kabaca özetlersek, Basra, Amara ve Hilla'nın düşüncesi buydu. Irak'ın diğer taraflarına göre siyasal düşünce bakımından en hareketli yer olan Bağdat, daha

bir şey söylememişti. Kutsal kentlerden Kazimayn da, Bağdat gibi bir şey söylememişti. Kerbela'da çıkan karışıklıklar yeredi. Necef'te 1917 ve 1918'deki karışıklıklar Türk ve Alman entrikaları yüzünden çıkmış, düşmanın yenilip çekilmesi ve yerli bozguncularm ortadan kaldırılmasıyla bastırılmıştı.

11 Ekim 1919'da resmi gazetelerde (ABD'li, ed.) Başkan Wilson'un adıyla anılan ilkelerden 14'ünün yayınlanması ile yerli halkın aklına yeni bir şey girdi. Bu bildirge 8 Ocak'ta Senato'da açıklandığı halde, Reuters'in telgraflarında görülünceye kadar, Iraklılar'ın haberi yoktu. İkinci olarak, 8 Kasım'da, uzun süredir Türkler tarafından ezilen halkların ulusal devletlerini kurmaları ve bu yönetimlerin yetkesini yerel halkların özgür seçiminden almalarını yazan İngiliz-Fransız bildirgesi çıktı. Bildirge; bu topraklara belirli kuramları zorlamak istemeyen bu iki hükümet, halkın özgür iradesiyle seçilen devletlerin normal çalışmasına yardımdan başka bir amaçları yoktur, diye devam ediyordu. Bu iki hükümetin rolü, Türkler'in siyaseti ile sömürülmüş ve bölünmüş bölgelere yansız ve özgür adaleti ve eğitimin yayılmasına yardımı getirmek olacaktır.

Bu siyasetin açıklanması, Bağdat'ın işgalinde açıklanan bildirgenin tekrarından başka bir şey değildi. Yalnız o bildirgeden, önemli bir noktada ayrılıyordu. Bağdat'taki bildirge, savaş içerisinde, her şey belirsizken açıklanmıştı ve bir savaş nedeninin açıklanmasıydı. Oysaki bu yeni İngiliz-Fransız bildirgesi, bağlaşıklar savaşı kazandıktan sonra yayınlandığı için, inandırıcıydı. Eski görünümünde Mezopotamya bütünüyle silahların kararını kabul etmişse de, bu bildirge halkın anlamadığı başka olanaklar gösteriyordu. Bazıları bu bildirgeden yazarlarının geleceğe ait kararsızlığını anlıyordu. Bu düşünce ile de her küçük olayın altında gizli anlamlar arayarak, ülkeyi Türkler'e geri mi verecekler kuşkusuna kapılıyordu. Ülkenin Türkler'e geri verilmesinde karışık duygular içindeydiler ve derhal önlem alınmalı diyorlardı. Bazıları ise öteki uca gidiyor ve bağlaşıkların Mezopotamya'da yerel bir hükümet kurup, Araplar'ın yönetim kapasitesini tanımalarını istiyorlardı. Mezopotamya'nın diğer yörelerine göre siyasal isteklerin daha

çok geliştiği Bağdat'ta, İngiliz-Fransız bildirgesinden bir hafta sonra Irak'a bir Arap Emir'in seçilmesi her tarafta tartışılıyor ve bu, Müslümanlar arasında uygun görülüyordu. Yalnız seçilecek kişi hakkında düşünce birliği oluşmuyordu. Hicaz kralının oğullarından biri, Mısır kral ailesinden biri, bir Musullu zengin ve Bağdat valisi sayılan isimlerdi. Cumhuriyeti önerenler vardı ama cumhuriyet düşüncesi birçok Müslüman'a uygun gelmiyordu ve vali de böyle bir makamdan çekindi.

Kentteki tartışma çelişkili bir durum aldı. Ateşkesten sonra Bağdat'ta yeni bir etken ortaya çıkmıştı. Ateşkeste Türk komutanla düzenlenen koşullara göre, Arap asıllı ve asker, sivil olarak Osmanlı hizmetinde bulunan bütün kişiler evlerine dönebilecekti. Türkler General Maude'un muzaffer ordularının önünden çekilirken, bunların bir bölümü kendi özgür seçimleriyle Türklerle birlikte çekilmişti. Ülke ne kadar özgürce yönetilirse yönetilsin, İngiliz yönetiminin sürmesine bu geri dönenler iyi gözle bakmıyorlardı. Ek olarak, Türk yönetim sistemi, birçok küçük makamın çoğaltılıp daha çok işe uygun olmayanların, işlere alınması şeklindeydi. Bunlardan bazıları Türk ordusuyla birlikte Bağdat'ın işgalinden sonra kaçmış ve Musul kentinde Bağdat'ın tekrar işgalini beklerken onlara işi hafif memuriyetler verilmişti. Biz orada devlet dairelerinin, görünürde bir işi olmayan kişilerle dolmuş olduğunu gördük. Onları işten çıkarttık; bu kişiler Bağdat'a dönüp memnuniyetsizliğin ve düşmanlığın çekirdeğini oluşturdular.

Bağdat'ta çok zengin olan ve kentin üçte birinden fazlasını oluşturan Musevi topluluğu kahvehanelerdeki şiddetli söylevlerden ürkerek, toplu bir dilekçe verip, eğer Mezopotamya'da bir Arap Hükümeti kurulursa İngiliz uyruğuna geçmek istediklerini bildirdi. Kent halkının yirmi beşte biri kadarını oluşturan Hıristiyanlar aynı derecede rahatsızlık duydular ve Müslümanların kendilerine karşı düşmanlık beslediğini açıkladılar.

Bu arada Kraliyet Hükümetin'den, Sivil Komiser vekili Albay Wilson'a bir yönerge iletilerek, yerli halkın aşağıdaki noktalara ait düşüncelerinin saptanması istendi:

1) İngiliz vesayeti altında, Musul kentinin kuzey sınırından başlayarak Basra Körfezi'ne kadar olan bir ülkeden yana mıdırlar?

2) Eğer öyle ise bu yeni devletin bir Arap Emiri'nin başkanlığında olmasını düşünürler mi?

3) Böyle bir durumda kimi tavsiye ederler?

Deneyimlerin ışığı altında böyle soruların resmen veya başkalarının koruması altında sorulması, uygulamaya kılavuzluk edecek yanıtlar alınması içindir. Bu soruların sorulacağı halkın büyük bölümünün belirli bir düşüncesi yoktu ve bir düşünce sahibi olacak durumları da yoktu. Aşiret bağlılarına, çobanlara, bataklıkta yaşayanlara, pirinç ve çavdar ekicilerine, Fırat ve Dicle'nin hurma yetiştiricilerine bu soruları sormanın bir anlamı yoktu. Onlara sorulduğunda yanıt olarak liderlerinin dediğini tekrarlayacaklardır. Bu bakımdan yapılacak iş, soruları yalnız liderlere sormak olacaktır. Kırsal bölgelerde ve taşra kentlerinde, önemli kişiler olan şeyhlere ve başka önemli kişilere sorular yöneltildi.

Bir noktada oybirliği vardı, o da Musul kentinin Bağdat ve Basra kentleriyle birleşmesiydi. Diğer 17 bölgeden en kesin yanıt Hilla bölgesinden geldi. Önde gelen Seyit, Mehmet Ali Kazvini'yi dinleyen halk (anımsanacağı üzere Kasım 1916'da Türkler'in idamından kıl payı kurtulmuştu), ulusalcı ve diğer propagandalara kapılmayarak tam anlamı ile İngiliz yönetimini istedi. Buna ek olarak altı bölgede Emirsiz bir İngiliz yönetimi istendi. Öteki dört yanıtta da Sir Percy Cox'un Yüksek Komiser olması istendi. Diğer beş bölgeden benzer bir yanıt alındı. Yakın gelecekte olması koşuluyla, uygun biri bulunabilirse, bir Emirin bir ülkü olarak seçilmesi yerindeydi. Şerif ailesinden bir Emir seçilmesine iki kere karşı çıkıldı. Ba'kuba bölgesinde değişik bir düşünce vardı. Bağdat tarafından etkilenen Ba'kubalılar Şerif ailesinden bir Emir istiyorlar ve yabancı kontrolüne karşı çıkıyorlardı; oysaki aşiret üyeleri İngiliz yönetimi istiyorlardı. Necef'in içinde bulunduğu Şamiye bölgesinde bu konudaki düşünce, birkaç kez değişti ama genel

olarak İngiliz korumasında bir Müslüman Emir onaylandı; bu bağlamda Şerif ailesinden biri düşünülüyordu. Kerbela ve Kazimayn'de müçtehitler, inananların İslam devletinden başka bir şeye yandaş olmalarını yasakladı. Aralarında öyle zıtlaştılar ki soruşturma durdu. Bundan sonra şeyhlerin ve önde gelen kentlilerin imzaladıkları İngiliz yönetimini isteyen dilekçele Balındı. En son soruşturma Bağdat'ta yapıldı. Sünni ve Şii kadılara mezheplerinden 25 önde gelen kimseyi seçmeleri istendi. Haham başıdan 20 ileri gelen Musevi'nin, Hıristiyanlar'dan da 10 Hıristiyan'ın adı istendi. Kadılar belki isteyerek, belki de dinsel veya siyasal baskı altında görevlerini istenildiği gibi yerine getirmediler. Büyük güçlükle sıkıştırılmış bir topluluk meydana getirdiler. Bu topluluğa önde gelen Müslüman aileler, ileri eğilimlerden dolayı katılmadılar. Aynı nedenle Musevi ve Hıristiyanlar da çekildiler. Toplanmış Müslümanlar bir dilekçe vererek, Şerif'in oğlu olan birinin kral olduğu bir Arap devletini tercih ettiklerini bildirdiler. Yabancı koruması üzerine hiçbir şey yazılmamıştı ama aşırıların onu istemedikleri biliniyordu. Musevilerle Hıristiyanlar ayrı dilekçeler vererek İngiliz yönetimini istediler. İzleyen günlerde toplantıya katılmayı reddetmiş Müslüman ailelerin başkanları ve tüccarlar tarafından benzer dilekçeler verildi.

Aşırılar sınırı aşmışlardı. Önce bir Arap Emiri'ne evet diyenler, başka seçenek tanımayan tartışmalardan uyanan heyecandan ve şiddetli konuşmalardan ürken insanlar, ülkedeki siyasal kararlılığı bozuyordu. Önde gelen kentlilerin isteği üzerine, İngilizlere karşı propaganda da öncülük eden, hepsi de eski Türk yetkilileri olan yedi kışkırtıcı, Hindistan ve Mısır üzerinden İstanbul'a gönderildi. Geride kalanların sesi kesildi. Ertesi yıl yerel kuruluşların kurulmasında bir gelişme oldu. Baştan beri yönetimin uygulaması, elden geldiğince çok Arap'ın kullanılması şeklindeydi. İşi İngilizler yönetiyorduysa onların altındakiler yerli kişilerdi. Aynı ilke eşit olarak siyasete, gelir toplamaya ve vakıf bölümüne de uygulanıyordu. O bölümün müdürü İngiliz'di geri kalan bütün çalışanları Arap'tı. Eğitim bölümünde bir İngiliz müdür vardı, yardımcılarının

hepsi Arap'tı. Adalet bölümünde baştan beri Şeriat ve sulh mahkemelerinde Araplar hâkim olarak oturdular. Mahkemeler çoğaldıkça yeni makamlara da Araplar yerleştirildi. Koşullar yerine oturdukça yerli kişiler daha sorumlu makamlara getirildi. Bölge siyasal temsilciliklerine Arap yardımcılar atandı ve çok kere de İngiliz Yardımcı Siyasal Memurun yerine vekil Yardımcı Siyasal Memur olarak bir Arap atandı. Bu kimse bölge merkezinin altındaki bölümü doğrudan yönetiyordu. Bu yenilikler her vakit başarılı olmadı. Siyasal Yardımcı veya vekil Yardımcı Siyasal Memur hakkındaki şikâyetler ayyuka çıkınca önlem almak gerekiyordu. Söz konusu görevli mahkemeye veriliyor, orada suçlanıyor ve öne sürülen kanıtlarla avantajlı yerinden oluyordu. Böyle bir olaydan sonra, Siyasal Memurlara özel olarak, dürüst çalışamayan ve Türklerle de bozulmuş Arap memurlardan, bizim yönetimimizin ayrı tutulmasını öğütlüyorduk. Örneğin, Mart 1920'de Beni-Said'in Muntafık bölümünden şöyle bir dilekçe aldık: "Şimdi İngiltere'nin koruması altında olduğumuza göre, işlerimizin Şatra'daki Yardımcı Siyasal Memurca görülmesini istiyoruz. Arap memurlardan yeter derecede çektik. Umut ederiz ki İngiltere bizden adaletini esirgemez ve işlerimizi doğrudan Yardımcı Siyasal Memura verir. Bir güçlük de memur olacak kimselerin yalnız Bağdat ve Basra'da bulunmasıdır. Hilla ve Amara gibi yerlerde bile devlet memuru olabilecek kadar eğitilmiş kimse yoktur. Kırsal kesimde, aşiret halkı içinde, binde bir, bir seyit veya okuma yazma bilen bir şeyh kâtibi bulunabilir. Şeyhin kendisinin okuması yazması yoktur.

Taşra kentlerinde yaşayanlar Bağdat'takileri kıskanıyorlar ve Bağdat'ın yetkesinden yakınıyorlardı. Bağdat'ın eğitimli sınıfları, aşiretlerin derin olarak nefret ettikleri efendi sınıfını temsil ediyordu. Bağdat'la taşra arasındaki uçurum derindir. Kentteki üst sınıf taşradaki makamlarda hizmetten çekiniyordu. Bağdatlı arazi sahiplerinden onda dokuzu kent dışındaki arazilerini bir kere bile görmemiş ve bir vekilin kötü yönetimine bırakıyordu. Arazisinde hangi koşullarda çalışıldığı ile ilgilenmeyen yalnız arazi sahibi değildi; baştan aşağı aydınlar kır-

sal kesimin koşullarını bilmedikleri gibi, bunların bilinmesi gerektiğini de kavrayamıyorlardı. Kahvelerde en yüksek sesle Araplar'ın özgürlüğünü konuşanların aklında yalnız kahveye devam edenlerin özgürlüğü vardı. Aşiretlerden gelen ailelerin dışında, aşiret örgütü üzerine Bağdatlı çok az şey biliyordu. İyi ve kötü şeyler üzerine şeyhin durumunu ve etkisini, çeşitli aşiretlerin gelenek ve özelliklerini çok az biliyordu. Mezopotamya ekonomisinin kesinlikle dayandığı aşiret halkına korkuyla karışık bir küçümseme ile bakıyordu. Bundan ötürü aşiretlinin kentliye karşı sıcak duyguları yoktur. Kentli ile kırsal kesim halkı arasındaki ayrılık, özellikle yerli memur seçiminde, birçok bakımdan yönetimi etkiliyordu.

Bunlara rağmen, her çeşit yerliyi kullanmaya ve gelecekteki işler için eğitmeye devam edildi. Onların verimsizliği ve kusurları topluma yük oluyordu ama uzun vadede memur kesimini taşımak toplu için önemlidir. Bunun başka alternatifi de yoktur. Topluma hizmet olanakları belediyelerde de bulunuyordu. Türk rejimi altında her kente ve beldeye bir belediye kurulmuştu. Belediyelerin görevi sağlığı korumak, zabıta işleri ve ışıklandırmaydı. Esasında yaptıkları, kentin önde gelen kişisine ve onun büro görevlilerine maaş vermek ve gezmekte olan üst görevlileri eğlendirme masrafını çıkarmak için vergi almaktır. Küçük belediyelerde Osmanlı belediye bütçesini inceleyerek gerçek hizmetleri saptayabiliriz. Fırat üzerinde küçük bir kent olan Gammas'da yıllık gelir 1810 Rupi, masraf 1510 Rupi'ydi. Bu 1510 Rupi'den 1302 Rupi maaş-ödentileri ve 208 Rupi süpürme, ışıklandırma ve yol bakımı için sarf edilmiş. Belediye gelirleri esas olarak ırmak üzerindeki taşımadan alınan vergidendi. (Çok kere kentler ırmaktan uzaktaydı.) Buna ek olarak bina vergileri ve belediye sınırları içerisindeki çeşitli ticaretten alınan resimdi. Türk yönetimi vergi düzeni için bir girişimde bulunmamıştı. İlk adımımız vergi düzenini basitleştirip yeni bir düzen kurmaktı. Büyük belediyeler Siyasal Memurların yönetimine verildi. İleride belediye meclisi olabilecek, resmi olmayan meclisler onlara yardımcı oluyordu. Küçük yerlerde, yerel yönetim tekrar daha iyi bi-

çimde kuruldu. Geliri giderinden az olan belediyeler kaldırıldı. Şimdi 80 belediye var ve çoğu değerli toplumsal hizmetler veriyor. Temizlik hizmetleri her yerde göze çarpıyor ve belediye hizmetlerine ilgi duyuluyor. Siyasal Memurun önerilerine uyarak kentlerde büyük gelişmeler oldu. Sokaklar genişletildi. Tuğla harmanlarmda sivrisineklerin üreme yeri olan çukurlar düzeltildi. Parklar açıldı, köprüler inşa edildi. Pazarların üstü kapatıldı, zeminleri asfalt kaplandı. Su kenarlarına rahat inilmesi için basamaklar kondu. Küçük bir iş olmakla beraber, evlerin su gereksinimi kadınlarca ırmaktan getirildiğinde, önemli oluyor. Patikalar yükseltilip kenarlarına tuğla dizildi; vaktiyle yağmurda çamur deryası olan yerler şimdi kuru yol oldu.

Başlarda belediyelerin çoğu genel gelirden yardım aldı ama şimdi kendi kendilerine yeterliydiler ve sağlığa, eğitime, güvenliğe yatırım yapıyorlar. Birçok kent, ışıklandırma, su getirme ve un değirmenleri için belediye şirketleri kuruyor. Birkaç belediye su ve elektrik üretim merkezini askerden aldı. Bir keresinde bu işi belediyenin dörtte bir hissedar olduğu yerel bir şirket aldı. Ham tütkulara bir sınırlama getirmek icap etti. Am3 sağlam görülen projelerde ve bütün yatırımı belediyenin yapamadığı durumlarda üç veya dört yılda ödenmek üzere genel gelirden borç verildi.

Türklerle barış yapmak gecikmekte ve bundan dolayı da bir sivil hükümet kurulamamakta ise de, bizim niyetimiz çekirdek yapısındaki belediyelerle kalmak değildi. Bu konu Kralın doğum günü olan 29 Mayıs 1919'da verilen ziyafette vekil Yüksek Komiser Albay Wilson tarafından şöyle açıklandı: "İngiltere Hükümeti Irak'ta halka hoş gelecek bir yönetim biçimine yardım etme niyetini açıklamıştır. Bu hükümetin adalet, ekonomik kalkınma ve eğitimin yayılmasını getirmesi gerekir. Irak halkının kendi işlerini yapacak bir hükümet sistemi için ne yapmakta olduğumuzu bilmek istersiniz. Mezopotamya birçok bölgeye bölünmüştür. Basra, Amara, Muntafık, Kut, Bağdat ve Fırat gibi. Bu sancakların her birinde en kısa sürede bir İleri Gelenler Meclisi kuracağız. Bu meclis dönemsel olarak toplanıp hükümete eğitim, tarım, sulama, ulaşım gibi yerel sorun-

larla ilgili öğüt verecektir. Meclis başkanı sancağın Siyasal Memuru, yazmanı ise bir Iraklı olacaktır. Bunun yararı, yerel düşüncenin adamakıllı açıklanması olacaktır. Gelirler, Eğitim, Adalet gibi birçok bölümde uygun nitelikteki bir Iraklı'yı bölüm başkanına danışman olarak atamaya niyet ediyoruz. Bu yolla artan sayıdaki Iraklı, çağdaş yönetim yöntemlerini öğrenecektir ve aynı zamanda yönetim de, yerel duyguları ve tutkuları tanıyacaktır. Bunlar ilk adımlardır ve bir hükümet yönetiminden çok, içten niyetlerimizin bir açıklamasıdır. Irak'ta daha yoğun projeler görmek isteyenlere anımsatmak isterim ki eğer Irak komşularının kaderinden kaçınacaksa, Irak'ın uzman kılavuzluğa ve yabancı yardımına gereksinmesi vardır. Erkek çocuklarını çağdaş yönetim konusunda eğitmesi için zamana gereksinimi vardır. İyi bilinir ki kendini yöneten halkların gelişmesinde kentin özerk kuruluşları gelişmenin özü olmuştur. O vakit Bağdat'ta, Basra ve Amara'da belediye işleri Sancak Siyasal Memurunun gözetimindem ancak yetki hükümetçe seçilen belediye meclisinde olacaktır. Burada verilen yönteme uygun olarak ilk adım Basra belediyesinin yeniden yapılanması oldu. Varolan danışma kurulu yerine, belediye meclisi kuruldu. Meclis başkanı bir İngiliz asıllı, bir Arap başkan yardımcısı, İngiliz ve Arap teknik danışmanlar ve 20 meclis üyesi vardır. Bunlardan Ticaret Odasını temsil eden birisi İngiliz uyrukluydu. Başka biri de Hint Ticaret Birliğini temsil ediyordu. Basra'da seçime karşı bir düşünce olduğundan, geri kalan 18 üye karışık bir yöntemle, kısmen seçim, kısmen atamayla gelmişlerdir.»

Bağdat'ta bir belediye meclisi oluşturulma projesi, Kasım 1918'de tartışılıyordu ve konu, var olan belediye Danışma Komitesinin önüne konmuştu. Karar verilecek en önemli nokta meclisin nasıl seçileceğiydi. Bütün mezheplerin temsilcilerinden kurulan komite, oybirliği ile bir seçim biçimi istiyordu. Türk Yasası'na göre, mahkûm ve yabancıların dışında, yıllık geliri 2500 kuruş olan mülk sahiplerinin doğrudan seçimi ile muhtarlar tarafından her mahalleden seçilmiş ve bir kontrol kuruluşunun onayına tabi 500-600 seçmenin seçimi arasında

eşit olarak dağılmışlardı. Komitede bir Müslüman üye Türk seçim yöntemine karşı oy kullandı. Oybirliği ile yerel olarak seçilmiş birinin içeri alınmasına karşı çıkıyorlardı. Asker valinin başkan olmasına ve iki yardımcısının oy veren üye olarak oturmasına karar verdiler. Türk yönteminde belediye encümeni geniş bir seçmen kitlesi tarafından seçildiği halde gücü sınırlıydı. Bütçe ve bütün projeler Belediye Meclisi tarafından onanmalıydı. Belediye Meclisi, belediye encümeni ile yönetim encümeninin bir araya gelmesinden oluşuyordu. Bu ikinci encümen memurlardan oluştuğu için Osmanlı Hükümeti Mecliste her vakit resmi veya yarı resmi bir çoğunluk elde ediyordu. Türkler belediye yönetimini halka dayandırdıkları halde aslında bütün önemli işleri tamamen kontrolları altında tutuyorlardı.

Bağdat'ta seçilmiş bir belediye meclisi oluşturmak "Yazgısını Belirleme" soruşturmasının doğurduğu parti duygusu yüzünden gecikti. Yaz başında konu yine dikkatlice incelendi; zaten kendi kendini yönetimin ilk adımı olarak, kentin asker valisine bir yardımcı atanmıştı. Asker vali dendiği halde, bu, 1918'in sonundan beri bir siyasal atamaydı. Haziran başında Halep'ten Bağdat'a Naci Efendi Suvaydi geldi. Ona bu makam teklif edildi ve 3 Temmuz'da tayini çıktı. Naci Efendi Bağdat'ın tanınmış bir ailesindendir. Söylendiğine göre Abbasiler'den gelmektedirler. Babası Yusuf Efendi Arap ulusalcısı olduğundan, 1915'de Türkler kentteki Liberal Parti'yi dağıttıklarında, Bağdat'tan İstanbul'a sürüldü. Bütün aile gözden düştü. Diyarbakır'da devlet hizmelide olan bir oğlu Ermeni soykırımında emirleri dinlemediği için öldürülmüştü. İstanbul'da memuriyette olan Naci, ateşkese kadar bekledi ve sonra Suriye'ye gitti. Orada Halep'in asker vali yardımcısı oldu. Haziran 1919'da Mezopotamya'ya gelince orada görev istediğini belirtti. Ona iki yer teklif edildi. Adalet yazmanına danışbanlık veya Asker Vali'ye danışmanlık. O ikinciyi seçti. Kendisine, ilk ve en önemli görevinin, kent yönetiminin düzenini kurarken Asker Vali'ye yardım etmesi olduğu söylendi. Türkler'in yöntemlerini inceleyen Adalet yazmanı ve diğer bölüm başkanları, istedikleri Belediye Meclisinin kuruluşunu önüne koy-

dular. O bunları incelemeden 7 Temmuz'da değişik bir düzen ortaya koydu. Oluşum halk tarafından seçilecek ve sağlık görevlisi ile belediye mühendisinin dışında, mecliste hiçbir İngiliz bulunmayacaktı.

Vekil Sivil Komiser Albay Balfour, Asker Vali'nin isteği üzerine, Adalet danışmanının başkanlığı altında bir komite atadı. Komitede iki İngiliz memur, Bağdat'ın dört ileri geleni (Naci Efendi içlerinde) ve bir Arap yazman bu teklifleri inceleyeceklerdi. 14 Temmuz'da komitenin toplanmasından önce Naci Efendi görevinden istifa etti. İstifa mektubunda "seçimden önce belediye yönetiminin başarılı ve yararlı olmayacağını" bildirdi. Sonra Halep'teki eski işine döndü. Yalnız gitmeden önce ve daha sonraki mektuplarında kendisine gereksinme duyulup çağrıldığında geleceğini söyledi ve yazdı. Onun bıraktığı yere biraz değişik bir biçimde, başka bir ileri gelen Sünni, Bağdat'ın belediye başkanı olarak atandı. Bir Şii ileri geleni de, kentin Dicle'nin sağ kıyısındaki Karxh bölgesine müdür olarak atandı. Asker Vali şu kimselerden oluşan bir komite kurdu: İngiliz firmalarının iki temsilcisi ve Müslüman, Musevi ve Hıristiyanlar'dan kentin dokuz önde geleni. Onların onayladığı sistem seçmenlerle seçilme yöntemiydi. Birinci seçmenler yılda 41 Rupi'den az emlak vergisi vermeyen 21 yaşındaki mülk sahipleriydi. Bu koşullar seçmen sayısını 762 ile sınırlıyordu. Bu sayı Bağdat'ın ileri gelenlerinin gözünde (yaklaşık 200.000 nüfuslu bir kent için) yeterliydi. Benzer biçimde Musul'da, 80.000 nüfuslu bir kentte, Türk Belediye Yasası'na göre 1920'de seçim yapıldığında, seçmen sayısı 450'ydi.

Sancak belediye meclislerine gelince, ilki Kasım 1919'da düzenlenen Basra'dakiydi. Ötekiler 1919-1920 Kış ve Baharı'nda kuruldu. Bunlar Kerkük, Hilla, Divaniye, Samarra, Amara, Diyala ve Ramadi sancaklarıydı. Bağdat meclisi ilk belediye seçimlera ye kadar geciktirildi. Seçmen kayıtlarını hazırlamaktaki güçlükler yüzünden hâlâ yapılamadı. Kentliler ve şeyhlerden oluşmuş resmi olmayan danışma kurulları baştan beri birçok sancakta bulunuyordu. Yeni kurullar ilke olarak ayrıl-

mıyordu. Çeşitli sınıfların ve çıkarların kentli ve kırsal temsilcileri, Siyasal Memurca seçilip, kendisi de b.şkan oluyordu. Ele alınan konularda bir karara varıldığında Sivil Komisere gönderiliyor ve son sözü o söylüyordu. Tartışmalar geniş bir alanı kapsıyordu. Demiryolu ve sulama yöntemleri, tarımsal yerleşme, yerel tarım sorunları, kanun düzeni korumak gibi. Basra'da toplantılara canlı bir ilgi gösteren üyeler vakıf paralarının yönetilme şeklini birkaç kez eleştirmişlerdir. Meclislerin kuruluşu güven vericiydi, Hilla'daki yeni kurul, İngiliz yönetimini tercih ettiğini bildiren Ocak 1919 tarihli dilekçeyi onayladı.

Yerel kurulların seçimi için bir girişimde bulunulmadı. Türkler'in zamanında kentin hem meclis gurupları, hem de yönetim kurulları seçimle oluşuyordu; ilki doğrudan seçimle ikincisi geçen parlamento seçimlerindeki ikinci seçmenlerin katıldığı seçimle. İkinci seçmen olarak seçileceklerin 24 yaşın üzerinde, seçilme hakkı elinden alınmamış, erkek vergi yükümlüleri olmaları gerekliydi. Her 500 seçmen bir ikinci seçmen seçiyordu. Çok küçük bir azınlığın okuma yazma bildiği ve toplumsal işlerden halkın haberinin olmadığı Mezopotamya gibi bir ülkede bir öyküden biraz daha iyiydi. Seçimleri İttihat ve Terakki Partisi yapıyordu ve uygun adaylar seçiyordu. Partinin seçtikleri genellikle uygun kişilerdi. Yakın geleceğin sorunu, sorumluluk alacak toplumsal kuruluşları oluşturmak için ne yapmak gerektiğiydi. İngilizlerin kurduğu sancak meclisleri geçici bir önlemdi. Seçim sorunu dışında hiç sorumlulukları yoktu. Sorumluluk olmadan toplumu memnun edemezler veya etkili olamazlardı. Yalnız bir kere, Şamiye sancağında, yeni atanmış kurulun üyeleri ilk toplantıdan sonra, ülkelerinin geleceği belli olmadan, kendilerini düşüncelerini özgürce söylemekte yetkili görmeyerek, toptan çekildiler. Şubat 1920'de olan bu olay Suriye'de yaşanan olaylardan kaynaklanıyordu.

1918 Ekimi'nde Halep'ten Şam'a kadar olan bölgede bir Arap Hükümeti kurulmuştu. Pratik olarak yönetimde özgür görünen bu hükümet, aslında İngiliz işgal ordusunun kontrolündeydi. Lord Allenby'nin emri altında bir general olan Emir

Faysal hükümetin başındaydı. Faysal'ın ordusundaki önde gelenler Mezopotamyalı ve birçoğu Bağdatlıydı. Her vakit dedikleri, Suriye'de ösdi ülkelerinin bağımsızlığı için savaşıtıklarıydı. 1917-1918 Kışı gibi erken bir zamanda, çarpışmalar Ma an önünde sürerken, Mezopotamya'nın bağımsızlığı ve özgür Suriye ile Hicaz'daki Kral Hüseyin'in yönetimi altında birleşmek için, aralarında "Ahd el Iraki" adlı bir dernek kurdular. Bu derneğin başında Yasin Paşa bulunuyordu. Şam'ın düşmesinde esir düşüp Türk ordusundaki yüksek makamını Faysal'ın kurmaybaşkanı olarak değişti. Paşa Mezopotamya'daki ulusçu inançların ivedilikle yayılmasından sorumluydu. Faysal'ın bu akımı ne kadar desteklediği kuşkuludur. Faysal, çevresinin siyasal düşüncelerindeki aşırılığından sıkılıyordu. Derneğin düzenlediği eylemleri çok kere eleştirmiştir. Subayları hep Mezopotamyalı olduğundan, ordusuna komuta etmekle birlikte, kontrol etmeye gücü yetmiyordu.

Ateşkes gününde Suriye ile Mezopotamya'nın sınırı tamamlanmamıştı. Türk yönetimi altında Bağdat kenti, Kaym'in birkaç kilometre ötesinde, Fırat üzerinde uzanan Ana kadılığını içine alıyordu. Kaym ile Halep kentinin en güneyindeki Rakka kenti arasında, her iki kente de ait olmayan, İstanbul'a bağlı Deyr-i Zor mutasarrıflığı vardır. Savaştan az önce bu yönetim birimleri değiştirilmiş ve Deyr-i Zor kenti güneye doğru, Ana'yı içine alarak büyümüştür.

Türkler çekildikten sonra Ana'ya bir Yardımcı Siyasal Memur gönderildi. Bağdat'taki yetkililerin bildiği kadarıyla Deyr-i Zor için bir düzen kurulmamıştı. Kasım sonuna doğru Deyr-i Zor'da oturanlar Ana'daki Siyasal Memurdan, yasa ve düzeni korumak için birinin gönderilmesini istediler. Bu konuda Kraliyet Hükümeti'ne başvuruldu. 13 Aralık'ta, İngiliz Kraliyet Hükümeti Barış Konferansının kararını beklerken, geçici olarak bir subayın oraya gitmesine, karar verdi. Konu tartışılırken Kahire'deki Yüksek Komiserden bir telgraf alındı. Şam'daki Arap Hükümeti, Deyr-i Zor mutasarrıflığının Şam'dan yönetilmesini istiyormuş. Yüksek Komiser acele karar verilmesini istemektedir.

İngiliz Hükümeti'nden izin alınır alınmaz Ana'dan Deyr-i Zor'a nitelikli bir subay gönderildi. Bu subay Abul Kemal'e vardığ zaman, Arap Hükümeti'ni temsilen bir kaymakamın bulunduğunu gördü. Kendisi Halep valisinden emir almış, 23 Aralık'ta memurları ve kırk jandarmayla gelmiş ve Ana'yı da işgal etmek için buyruk almıştı. Deyr-i Zor'a bir Arap mutasarrıf yolda imiş. Bu kimse geldiğinde, İngiliz tarafına göre daha hızlı memur atamasına ve jandarma kaydına başladı. Bu buyrukları veren asker valinin İngiliz mi, Fransız mı yoksa Arap mı olduğunu Sivil Komiser hiç bilmiyordu. Halep'e başvurduğunda karşısına Şükrü Paşa el Eyyubi çıktı. Dediğine göre, buyruğa karşı gelerek, Arap memurlar Deyr-i Zor'a ve Abul Kemal'e gitmişler. Paşa onların geri gelmelerini buyurmuş.

Bu olay karanlıkta kaldı. Deyr-i Zor mutasarrıflığının işgali buyruğunu, Paris'e gitmeden önce Faysal iyi niyetle veya onun haberi olmadan dernek vermiş olabilir. Halkın bir İngiliz subay istemesi olmasa, Mezopotamya'daki İngiliz yönetimi sorumluluğunu ırmak boyunca, Deyr-i Zor'a kadar uzatmaktan çekinirdi. Asker vali Kaym'den yukarı asker korumasına karşı çıktı. Sorun dostça çözüldüğü halde birbirine rakip uyuşmaz tutkular etkisini bıraktı. Bu durumdan Mezopotamya Derneği yararlandı. Şubat'ta ve yine Temmuz 1919'da Derneğin adamı, sonradan saptandığına göre Ramazan el Şallaş, Deyr-i Zor'daki aşiretleri dolaşarak Arap Hükümeti'ni isteyen belgeler toplamış. Ramazan'ın kendisi, esas itibariyle, bir yerel aşiretin muhtarıydı. Bu aşiret Deyr-i Zor'un üstünde ve altında koyun yetiştiren Abul Saray'dı. Kendisi Türk ordusunda subaydı, Medine de Şerif'e kaçmıştı. Derneğin yaptığı propaganda Deyr-i Zor'la sınırlı değildi. Suriye'deki Iraklılar'la Mezopotamya'daki akraba ve arkadaşları arasında mektuplaşma kesintisiz sürüyordu. Bu yazışmanın amacı Suriye ile birleşip tam bağımsızlık istemekti. Bu düşüncenin Mezopotamya'da yayılması için Suriye'den para gönderiliyordu. Deyr-i Zor'u yönetmekte edilen deneyim, Mezopotamya'daki sivil yetkililere, sınırın çiziminde ya Deyr-i Zor mutasarrıflığını tamamen içeri almak veya Deyr-i Zor'a bağlı bütün aşiretleri dışlamak kanısını ver-

di. Sınırı aşiretler arasından sınırı çizmek arada sürtüşme ve anlaşmazlık yaratıyordu. Askerlere göre Deyr-i Zor'u ve bütün bağımlı aşiretleri dışlamak gerekliydi. O kadar uzak bir yerde birliklere bakmak olanaksızdı. İki tane zırhlı arabanın dışında Yardımcı Siyasal Memur tamamen Arap "Toplanmışlar"a güveniyordu. İngiliz Kraliyet Hükümeti'nin 1919 Yazı'nda teklif ettiği, Deyr-i Zor'un birkaç kilometre altında Fırat'ı Habur'un ağzında kesip bu kolu takip eden sınır uygunsuz bulunarak reddedilmişti. Habur'un iki kıyısında da aynı aşiretler vardı. Bunların barış adına tek elden yönetilmesi gerekiyordu. Bu düşünceye rağmen Eylül 1919'da İngiltere ile Fransa arasındaki görüşmelerde Habur geçici olarak sınır kabul edildi. Emir Faysal o vakit Avrupa'daydı ve bazı konferanslara katıldı. Yalnız varılan kararların bilincinde olup olmadığı belli değildir. Ancak Bağlaşık Hükümetlerin Deyr-i Zor'u Mezopotamya'nın dışında bırakacaklarını kuşkusuz biliyordu. İngiltere'nin Suriye'de bıraktığı izlenim bölgeyi bütünüyle boşaltacağı şeklindeydi. Onun Kaym'deki güney sınırı, eski Türk kent sınırı veya Türkler'in geçici olarak kabul ettikleri Ana'nın altındaki noktaydı.

Çekilme gerçekleştiğinde, Fransız olsun Arap olsun, girenin bizim tarafımızdan törenle yerleştirilmesi gerekirdi ki yanlış anlama ve karışıklık önlenebilsin. Resmi bir açıklama yapılmadığına göre Deyr-i Zor'da geleceğe dair büyük kuşku duyuluyordu. İngiliz güçlerinin Suriye'yi boşaltmaya başlamasından hemen sonra, 4 Kasım'da olan olayla bu kuşku daha da arttı. Yardımcı Siyasal Memur, Deyr-i Zor'un kuzeydoğusunda, Habur kolunun üzerinde Hasake'ye bir Türk kaymakamının geldiğini duydu. Bu arada aşiretler arasında Türkler'in döneceğine dair mektuplar dolaşıyordu. Yüzbaşı Chamier Hasake'ya gitti ve kaymakamı sorguya çekti. Kaymakam ona Rasul-Ayn (Ceylanpınar)a gitmesini salık verdi. Resul- Ayn da Mardin'deki Türk Komutan ile telefonla iletişim kurdu ve bir açıklama istedi. Komutan, Deyr-i Zor'u boşalttıklarını anladığını, kaymakamı geri çekeceğini söyledi.

19 Kasım'da Kahire'deki Yüksek Komiserden, Ramazan el Şallaş'ın verilen görevle Halep'ten Deyr-i Zor'a gittiğine dair bir telgraf alındı. Ramazan el Şallaş, Aralık ayı başında Rakka'ya vardı ve kendine Fırat ve Habur valisi süsü vererek aşiretler arasında entrikaya başladı. Ne yazık ki yola çıkmış olan Kraliyet Hükümeti'nin buyrukları daha alınmamıştı. 10 Aralık'ta yardımcı Siyasal Memur Yüzbaşı Chamier, Rakka'dan bir Arap gücünün Deyr-i Zor'a hücum etmek üzere yola çıktığını duydu. Zırhlı birlikler komutanını yanına alarak Rakka yolu üzerinde bir keşif yaptı ama kayda değer bir şey bulamadı. Dönüşte aşiret üyelerince pusuya düşürülüp üzerlerine ateş açıldı. İki subay güçlükle Deyr-i Zor'a döndü. O vakit dahi Yüzbaşı Chamier Deyr-i Zor'a ciddi bir hücum olacağına inanmıyordu. Buna rağmen Bağdat'a telgraf çekerek ciddi bir karışıklık olduğunu bildirdi. Belediye başkanı işbirliği yaptığı için tutuklandı ve Arap "Toplanmışlar"la kışlaya çekildi. 11 Aralık'ta aşiretler Deyr-i Zor'a güneyden girdi ve kentlilerle birlikte hastaneye, kiliseye, bir veya iki camiye ve Siyasal Merkeze saldırdılar. Siyasal Merkezde kasayı kırıp içindekileri aldılar. Petrol deposunu patlattılar, bu patlamada saldırganlardan da 90 kişi öldü. Hapishaneden bütün tutuklular serbest bırakıldı. Kentte keşif yapmaya çalışan bir zırhlı arabaya ateş açıldı , araba ağır hasara uğradı. Daha sonra kışlaya ateş açıldı; dama yerleştirilmiş makineli tüfeklerle bu ateşe karşılık verildi. Düşman ateşi makineli tüfekleri susturdu. Kısa bir süre sonra Yüzbaşı Chamier kente bir görüşme için çağrıldı. Durumu güçtü, kışlada bir kuşatmaya dayanacak ne yiyeceği ne de suyu vardı. Bu nedenle davete uydu. Arap yardımcısını alarak Belediye Başkanının evine gitti. Orada kararlaştığı önde gelen kentliler, bir barış yapmak isteğindeydiler. Aşiret üyelerini kente soktuktan sonra onları kontrol edemediklerini görmüşlerdir. Sürmekte olan rasgele ateşi durdurtmak ve İngilizlerle Araplar'ın arasında bir savaş olmadığını göstermek için Yüzbaşı Charmier, Belediye Başkanı ile birlikte yürüdü. Yolda başkaldırıya önderlik eden şeyhlerle karşılaştı. Çok heyecanlıydılar ve bağnaz bir düşmanlık gösteriyorlardı. Genel görüşleri, buraya ka-

dar geldikten sonra İngiliz subayını ve memurlarını öldürebilirlerdi. O anda gökte Musul'dan gelen iki uçak gözükmeseydi belki de sözlerini yerine getirirlerdi. Uçaklar kenti makineli tüfek ateşine tuttu. Şeyhler o anda değiştiler ve Yüzbaşı Charmier'den bombardımanı durdurtmasını istediler. Uçaklar döndüğü vakit 24 saatlik bir ateşkes yapıldı. Ramazan Şallaş, Deyr-i Zor'a öğle sonrası vardı ve derhal Yüzbaşı Charmier'i çağırdı. Deyr-i Zor şeyhlerinin yazdığı ve kendisinin bölgeye Arap Hükümeti adına el koymasını isteyen birkaç mektup gösterdi. Nasıl Aralık 1918'de barışı ve düzeni korumak için çağrılmışlarsa, şimdi de çekilmeleri isteniyordu. Yüzbaşı Charmier, Deyr-i Zor'u boşaltmak için bir buyruk almadığını, ama karşı koyamayacağı için, eğer Ramazan Şallaş düzeni koruyabilirse, İngiliz yönetiminde çalışan Araplar'a ve Hıristiyanlara dokunmazsa, çekilebileceğini söyledi. Deyr-i Zor'da çok sayıda Ermeni göçmen vardı. Onların sonu için haklı bir kaygı duyuyordu. Bu koşulları Ramazan Şallaş kabul etti ama gece düşüncesini değiştirdi ve Yüzbaşı Charmier'den İngilizlerin yanına güvenle döndükten sonra Deyr-i Zor'un karadan ve havadan saldırıya uğramayacağını garanti etmesini istedi. Yüzbaşı Charmier bu sözü veremedi. Buna karşılık bir pilotun dikkatini çekip uçağı indireceği sözünü verdi. Gün içinde bunu yaptı ve pilotun uçağı indirmekteki cesareti övgüye değerdi. Onunla İngiliz yetkililerine bir bildiri göndererek, kentin güvenliği için İngilizlerin rehin tutulduğunu anlattı.

Deyr-i Zor'a girer girmez Ramazan'ın propagandası olarak, yardıma gelen herkesi, ücretleri daha sonra saptanmak üzere, bir işe atadı. Aşiret şeyhlerine, Arap Hükümeti'nin niyetinin yerel kurulların şeyhlerin yönetimini tanımak olduğunu söyledi. Irmak boyundaki aşiretlerin muhtarları ve Aniza şeyhlerinin çoğunluğu, sağlam bağlaşığımız Fahad Bey'e düşmandılar. Fahad Bey'e Ramazan'a görüşmeye geldi. Aşiretleri İngilizler'e karşı ayaklandırmanın, hatta savaşı Hindistan'a taşımanın gerektiği yüksek sesle söylendiği halde, parasal armağanlar aldıktan ve bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra şeyhler çadırlarına dönüp bundan sonra bir şeye karışmadılar. Kuşku

yok ki Ramazan şeyhlerden alacağı yardım konusunda kandırılmıştı. Akvaydat'ın ileri gelen şeyhlerinden biri, biz Mayıs'ta çekilinceye kadar bizimle etkin işbirliğinde bulundu. Ondan sonra zorunlu olarak Arap Hükümeti'yle anlaştı.

Bu arada ırmağın altındaki Dulaym şeyhleri kendilerini İngilizlerin buyruğu altına koydu. Aniza'nın baş şeyhi Fahad Bey İbni Hahzal bize yardıma hazır olduğunu bildirdi. Şammar Cerba'nın ileri gelen şeyhleri Dulaymler'le işbirliği yapma sözü verdiler.

Emir Faysal Paris'teydi. Deyr-i Zor'daki karışıklıkları öğrenince, Şam'da bulunan vekili, kardeşi Emir Zeyd'e bir telgraf çekerek Ramazan Şallaş'ın yaptıklarını kabul etmediğini, Arap memurların Deyr-i Zor'dan çekilmesini ve bu eylemi yapanların asi olarak cezalandırılmalarını istedi. Bu bildiri Deyr-i Zor'a uçaklarımızdan 22 Aralık'ta başkomutanın bir mektubu ile birlikte atıldı. İngiliz başkomutanı, Ramazan'ın İngiliz subaylarını ve adamlarını güven içinde Abul Kemal'e kadar göndermesini, yoksa Deyr-i Zor'a karşı eyleme geçeceklerini söyledi. Ramazan Deyr-i Zor'un ele geçirilmesinin kabul edilmeyeceğinin farkındaydı ama, Barış Konferansında oranın Arap Hükümeti'ne verildiğini söylüyordu. Osmanlı ordusundan kaçtığı için doğal bir kuşku ile Türkler'in hareketlerini takip ediyordu. 19 Aralık'ta Yüzbaşı Chamier'ye Türkler'in Rasul-Ayn'a yığınak yaptıklarını söyledi. İngiliz Hükümeti'ne savaş ilan etmek istemediğini söyledi. Eğer Türkler saldırırlarsa para yardımıyla kendisini destekleyip desteklemeyeceğini sordu. Bütün bu süre içinde Ramazan, yüzbaşıya hep nezaketle davrandı.

21 Aralık'ta Halep'ten iki subay, Rauf ve Tevfik beyler Deyr-i Zor'a geldiler. Tevfik Bey Halep Askeri valisi Cafer Paşa'nın emir subayıydı. Rauf Bey, Cafer Paşa'dan Yüzbaşı Chamier'e bir mektup getirdi. Yüzbaşı, geldiklerinden iki gün sonrasına kadar onlarla görüşme izni alamadı. Mektupta Cafer Paşa düzen kurmanın en iyi biçimini Rauf Bey'le görüşmesini istiyordu. Rauf Bey, Rakka kaymakamı olarak Ramazan'ı açı-

ğa alma ve tutuklu olarak Halep'e gönderme buyruğu aldığını söyledi. Arap Hükümeti'nin temsilcileri olarak bu buyrukları uygulama yetkileri yoktu. Ramazan, İngiliz subayı ile yerel aşiretlerin bağnazlığı arasında kaldığı için, Yüzbaşı Charmier eylemi geciktirmelerini söyledi. Teğmen Tevfik'in İngiliz subaylarından biri ile Abul Kemal'e gidip İngiliz yetkilileri ile görüşmesini öğütledi. Vekil Yüksek Komiser, Teğmen Tevfik geldiğinde tesadüfen Abul Kemal'deydi. Komiser onun tarafından, Ramazan'ın Arap Hükümeti'ne bağlılığından vazgeçtiğini öğrendi. Teğmen Tevfik İngiliz yönetiminden onu kovmalarını istedi. Yanıt olarak ona dendi ki, «İngilizler hiçbir vakit Deyr-i Zor'u elde tutmak istememişlerdir, orada düzeni devam ettirmek için duruyorlardı; madem ki var olan kargaşayı Ramazan çıkartmıştır, onu düzeltmek Arap Hükümeti'ne düşer.» O ara İngiliz Kraliyet Hükümeti'nden Habur'a çekilme buyruğu gelmişti. Teğmen Tevfik'e Ramazan'a iletilmek üzere bir mektup verildi. Mektupta İngiliz ve Arap hükümetlerinin anlaşması üzerine sınırın geçici olarak Habur olduğunun kabul edildiği ve bu sınıra uyulacağı yazıyordu. Teğmen Tevfik, Ramazan'ı yüksek makamların kararlarına uymaya zorlayacağına söz verdi. Bu anlamda bir mektup da uçaktan Deyr-i Zor'a atıldı. 48 saat içerisinde İngiliz subay ve askerlerini güvenle Abul Kemal'e gönderirse, Deyr-i Zor'a dokunulmayacaktı. 25 Aralık'ta rehineler serbest bırakıldı. Kentin Hıristiyan halkına dokunulmayacağına dair güvence aldıktan sonra kentten çıktılar. Şam'daki Arap Hükümeti' 12 Ocakta Kahire'ye, geçici Habur sınırını protesto eden bir telgraf çekti. Protesto nedeni, altı ay önce Bağdat'ın verdiği nedenin aynısıydı: Bu sınırın aşiretleri bölmesi. Şam Hükümeti' Mayyadin ve Abul Kemal'i kendine istiyordu. Ramazan Şallaş'ın yöntemi daha doğrudandı. Baştan Emir Faysal'ın buyruklarına karşı bir tutum takındı; Ana'nın 80 km. altındaki Havran vadisinden İngilizlerin çekilmesi gerektiğini açıkladı ve bunun Barış Konferansında kabul edilen sınır olduğunu söyledi. Niyetinin Musul'a kadar gitmek olduğunu söyledi. İngilizlerin sınırı içinde nerden bulabilirse, oradan vergi topladı, aşiretleri hırsızlığa ve saldırganlığa özen-

dirdi. Abul Kemal'deki Siyasal Memurlara gözdağı bildirgeleri ve İngiliz bölgesindeki şeyhlere kışkırtıcı mektuplar yolladı. Bu mektuplara cesaret kırıcı yanıtlar aldı ama ona katılan Akaydat bölümlerini heyecanlandırmakta başarılı oldu. Yol kesmek ve yağmayı onaylayacak dinsel veya siyasal herhangi bir neden ileri süarak, onlara uygun bir işti. Suriye'den aldığı altını Mezopotamya'ya getirip büyük kârla satan Bağdatlı tüccarlara durum başka türlü göründü. Abul Kemal'deki İngiliz garnizonuna vardıklarında güvenlik nedeniyle duydukları memnuniyeti, yollardaki tehlikeyi ve kayıplarını anlatıyorlardı.

Ramazan'ın gösterdiği düşmanlığa karşı resmi protesto uçakla Mayyadin'e ve eyr-Zor'a atıldı. Eğer İngiliz sınırları içine izinsiz geçerse başkomutanın zorunlu olarak misillemede bulunacağı konusunda uyarıldı. Sınır sorununu şu anda başka hükümetlerle konuyu dostça görüşen kendi Hükümeti' ile çözüme ulaştırması bildirildi. O da, varılan kararın kendisine bildirildiğini yazdı ve mektubunda tehditler savurdu. 11 Ocak'ta kendisine bağlı aşiretler Abul Kemal'e saldırdılar, kentin varoşlarına girdiler, İngiliz hizmetindeki Araplar'ın evlerini yağmaladılar ve kadınlarının ırzına geçtiler. Ocak ortasında Ramazan Halep'e gittikten ve yerine Mevlut Paşa el Halaf geçtikten sonra da işler düzelmedi. Mevlut Paşa Şam'daki bir tümenin komutanıydı. Öncülü gibi kendisi de bir Mezopotamyalı (Musullu) ve Ahd el Iraki derneğinin önde gelen bir üyesiydi. Komutayı aldıktan sonra ilk yaptığı iş başkomutana bir mektup yazarak, aşiretler nedeniyle Habur sınırını tutmanın olanaksız olduğunu bu bakımdan derhal Havran vadisine çekilmemiz gerektiğini belirtti. Bu teklifle Dulaym aşireti bölünmüş oluyordu. Aynı zamanda posta ve telgraf hizmetlerenin açılmasını istedi. Bu mektuplara Ramazan'a verilen yanıttan başkası verilemezdi. Geçici sınır üzerinde Avrupa'da uyuşma sağlandığı ve ancak diplomatik kanallardan değiştirebileceği yazıldı. Abul Kemal'e güç gönderildi ama gereksiz sürtüşmeyi ve kan dökmeyi önlemek için Habur'a kadar olan alan işgal edilmedi. Subaylarının yaptıklarından Arap Hükümeti'ni sorumlu tutmuyorduk ve aramızda bir savaşın olmadığını varsa-

yıyorduk. Bu varsayımı sürdürmek gittikçe güçleşiyordu. Mevlut, öncülü gibi aleyhimize propaganda yapıyordu. Şeyhlere mektupları Amara'ya kadar uzanıyordu ve bol parası olduğu, bölgemizde karışıklık çıkartacak şeyhlere dağıttığı miktarlardan anlaşılıyordu. Bizim eylemsizliğimiz, bize bağlı olanların bağlılığını da zorluyordu. Onlar İngiliz Hükümeti'nin, Mevlut gibi kayda alınmayacak birini ve saldırgan adamlarını niye ortadan kaldırmadığımızı anlamıyorlardı. Onları misillemelerden koruyacak olursak bizimle birlikte olacaklardı. Bu durumu kararlı bir yola sokmak için Ocak sonunda Habur'la Abul Kemal'in yarı yoluna, Salihli'ye kadar ilerledik. Mevlut bu eylemi yeni düşmanlıklar için bahane gösterdi. Aşiretlerin kızgınlığını frenleyemediğini bildirdi. Arap subayların yönetiminde aşiretler Şubat ortasında Abul Kemal'e saldırdı. Bu arada iletişim hatlarımız sürekli saldırı altındaydı.

Abul Kemal saldırısından önce Mevlut'un Halep'e gittiği öğrenildi. 20 Şubat'ta onun adına, veya temsilcisine aşağıdaki mektup gönderildi: "Komutanız altındaki birliklerin Mayyadin'i işgal ettiklerini ve oranın, ırmağa göre, alt taraftaki alanda çıkan karışıklıkları öğrendim. Sizin bana gönderdiğiniz bildirgeden ve diğer kanıtlardan bunların sizden veya buyruğunuz altındakilerden çıktığı kararına varmış bulunuyorum. Oysaki iki hükümetçe saptanan sınır Fırat'ı Mayyadin'in üzerinden keser. Birliklerime Mayyadin'e saldırıp tekrar işgal etmemeleri buyruğunu verdim. Hükümeti'm bana aslında düzeni kurup koruma görevini verdiği halde, İngiliz ve Arap hükümetleri arasında bir düşmanlığa neden olmak istemedim. Bütün isteğim Arap Hükümeti'nin temsilcileriyle dostluk barış kurulup, sınırlar ve alanlarla ilgili sorunlar hükümetlerce saptanmalıdır; işgal ettiğim yerlerde düzeni korumak ve sizin alanlarınızda da aynı düzen için işbirliğinde bulunmaktır. Açıkça kanıtlanmıştır ki kontrolünüzdeki aşiretler ve Arap Hükümeti'nin ücretli askerleri, Kraliyet Hükümeti''nin bana ayırdığı alanlarda, bizim konvoylarımıza ve askerlerimize saldırmışlardır. Deyr-i Zor veya Mayyadin'den gönderilecek birlikler veya aşiretler karışıklık çıkardığında, Mayyadin'e havadan saldırılaca-

ğı konusunda sizi uyarırım. Mayyadin'den aşağı, ırmak üzerinde düşmanca bir tutum taşıyan herhangi bir aşiret topluluğu saldırı nedeni olacaktır ve uçağa ateş açılırsa karşı ateş ve bombalarla yanıt verilecektir. Fırat üzerindeki komutanıma yukardaki durumlara göre 27 Şubat'a kadar Mayyadin'e karşı eylem yapmamasını buyurdum."

Aynı zamanda İngiltere Hükümeti'nce, Şam Hükümeti'ne, Mevlut'un altındaki aşiretlerce veya yetkililerce geçici sınıra uyulmazsa sorumlu tutulacakları ve İngiltere tarafından Arap Hükümeti'ne ödenen destek akçesinin bu buyruklara uyulmasına göre ödeneceği bildirildi. Yanıtları ondan öncekiler gibi boştu. Ramazan Şallaş'a Deyr-i Zor'a dönmesi için izin veya buyruk verildi. Mevlut gelişken, güçlendirme için, Halep'den düzenli askeri birlik getirdi. İngiliz düşmanlığı ile bilinen bir Iraklı, Mayyadin'e vali atandı. Bu kaynaklardan yayılan bağnaz propaganda, Kerbela ve Necef'e vardı. Fırat üzerladı, Mevlut, Cihat kışkırtması yaparken, Emir Faysal Paris'ten Şam'a döndü. Mart ayı başında Kahire'ye mektuplar gönderip Deyr-i Zor'da olanlar için üzüntülerini bildirdi. Bu gibi olayların olmaması için önlemler aldığını belirtti. Ancak geçici sınırın aşiret topraklarını kestiğini ve dolayısıyla anlaşmazlığın başıbozukluk yaratacağına işaret etti. Bunun için İngiliz ve Araplar'dan kurulu bir komisyonun atanıp, Ocak ayında varılan kararın uyarlanmasını istedi. Bu teklifi Mezopotamya'daki İngiliz yetkililer hemen kabul etti. O sıralarda Mevlud'un tutumu da daha usa uygundu. Mayyadin'e gelen Ramazan Şallaş, başkomutanın isteği üzerine Deyr-i Zor'a döndü. Orada Mevlut'la anlaşamayarak Deyr-i Zor üzerinde Tibni'deki aşiretine döndü. Mayıs başında Salihli civarındaki düşman aşiretlerden, haraç topladı; İngiliz ileri karakolu yine Abul Kemal'e taşındı.

SONUÇ

Fırat üzerindeki toplantıdan önce Şam'da bir araya gelen Suriye Meclisi, 11 Mart'ta toplanarak Emir Faysal'ı Suriye kralı ilan etti. Mezopotamya'yı temsil ettiklerini ileri süren Suriye'deki Iraklı subaylardan oluşan ikinci bir topluluk da, Faysal'ın kardeşi Şerif Abdullah'ı Irak Emiri ilan etti. Faysal'ın ordusunda bulunan ve ulusalcılığı kışkırtan Mezopotamyalılar, Suriye'deki durumlarını güç buluyorlardı. Suriyeliler yabancı olarak gördükleri kişilerden, önemli makamlarda olanlardan, o makamları kendileri için istiyorlardı. Mezopotamyalılar da Suriye'de gelecekte beklediklerinin azaldığını görüyor ve İngilizler Manda yönetimine geçerlerse hizmetlerinin kabul edileceğinden umutlanıyorlardı. İngiliz kontrolü dışındaki Mezopotamya onlara makam umudu veriyordu.

Emir Faysal'm teklif ettiği toplantı, 5 Mayıs'ta Habur'un ağzından 24 km. aşağıda bir yerde yapıldı. Mevlut hasta olduğunu ileri sürdü ve Arap ordusundan iki subayla temsil edildi. Eskiden olduğu gibi Abul Kemal'in Deyr-i Zor mutasarrıflığına bağlanması uygun görüldü. Sınırın geçici olarak, derhal Kaymin üzerinde, Habur'un 112 km. altında ve Ana'nın 80 km. üstünde saptanmasına karar verildi. Şam'daki Dışişleri Bakanlığı'nca, Abul Kemal'in İngilizler tarafından boşaltılmasının Arap Hükümeti' üzerinde çok iyi bir etki yaptığı ve bunun Suriye halkınca Kraliyet Hükümeti''nin içtenlikli bir eylemi olarak kabul edileceği ama Fırat üzerinde bir iyi niyet gösterisi olmadığı, Mareşal Lord Allenby'ye bildirildi. Konvoylara aşiret saldırıları şiddetinden bir şey kaybetmeden sürüyordu. Sınırın Havran'a çekilmesi için şiddetli ve kışkırtıcı bir propa-

ganda illdulikte istekler devam ediyordu. İngiltere Kraliyet Hükümeti' Faysal'ı durumdan haberdar ederek, kararlaştırılmış sınır içerisinde saldırılar sürerse, karşı önlem alınacağı konusunda uyardı.

İngiliz yönetiminin Suriye Hükümeti'ni tatmin edecek bir karara olumlu bakması, Mezopotamya derneğince uzun iletişim hatlarımızın poşıbozuk güçlerin saldırısına dayanamadığı şeklinde anlaşılmıştı. Alttan almamız askeri açıdan zayıf olduğumuzun bir simgesi gibi görülmüştü. Suriye basınındaki abartılı, gülünç haberlere inanılıyordu. Denildiğine göre İngiliz ordusu Deyr-i Zor'dan atılmıştı. Abul Kemal'den de, Arap güçlerince zorla atılmıştı. Ana'da, Emir Abdullah'ın yenilmez güçleri ile son darbenin vurulması bekleniyordu. Bağdat'taki kahveler bu haberlerle çalkalanırken çölde hareket başladı.

Cezire'nin Şammar'ı, Musul yolunun kalıtımsal soyguncuları, geleneksel dindışı uğraşlarına dönmek için biraz kışkırtma bekliyordu. Onlara Fırat üzerindeki Dulaym'ın kuzey bölümü de katıldı. Mart ayında demiryoluna ve Bağdat ile Musul arasındaki yola küçük saldırılar yapıldı. 21 Nisan'da Halep'ten ilk kervan Deyr-i Zor üzerinden Musul'a vardı. Kervanın gözükmesi Musul'da ayrılma eğilimini tekrar ortaya çıkardı. Ulusalcı toplantılar yapıldı ve derneğin mührünü taşıyan İngiliz karşıtı ilanlar geceleri duvarlara yapıştırılmaya başlandı. İletişim hatlarımıza olan saldırılar arttı ve 24 Mayıs'ta Ayn-Dibs'de trenin yanmasıyla doruğuna vardı; bütün bilgiler Musul'a bir saldırının olacağına işaret ediyordu. Habur üzerinde, Suriye ordusunda bir subay olan Musullu Cemil Bey komutasında Fadğami'de yapıldığı haberi geldi. Dendiğine göre Cemil Bey Habur üzerinden Türk bölgesinden cephane alıyordu. Daha sonra ele geçirilen mektuplar kendisinin Cizre kaymakamı ile yakın temasta olduğunu gösteriyordu. Bu kaymakam düşmanca propagandanın iyi bilinen bir kaynağıydı. Kürt aşiretleri arasındaki eylemleri resmi bir protestoya neden olmuştu. Dolayısıyla İstanbul Hükümeti'nce görevden alınmış ama yine de işine devam ediyordu.

2 Haziran'da, Yardımcı Siyasal Memur, Musul'un batısında, yalnız bir yer olan ve Türkmen, Kürt ve Araplar'ın birlikte yaşadıkları Tel-Afar'da ulusçu bir toplantının yapıldığını bildirdi. İki gün sonra birtakım aşiret üyeleri Tel-Afar'a girerek ayaklanma işaretini verdiler. Kurgu dikkatle yapılmıştı. Cemil Bey'in niyeti, kendisi gelmeden bütün İngiliz subaylarının jandarma tarafından atılmasıydı. Kentin ileri gelenleri ve halk olacakların farkındaydı. Jandarma subayı Yüzbaşı Stewart, Cemil Bey'e bağlı bir subay tarafından öldürüldü. Diğer üç İngiliz, biri bir eğitimci, diğeri bir memur, üçüncüsü makineli tüfekçi, binalarının damında Cemil Bey'in çetesi gelinceye kadar tutundular. Bir bomba ile öldürüldüler. Yardımcı Siyasal Memur Yüzbaşı Barlow, bölgesini dolaşırken yakalanıp Tel-Afar'a getirildi. Köye yaklaşırken keşif için Musul'dan gönderilmiş iki zırhlı arabayı gördü, onlara sığınmak için koşarken vuruldu. Arabalar pusuya düşürüldü ve arabadakilerden hiçbiri kurtulamadı.

Tel-Afar'ın düşmesi, bölgedeki aşiretlerin genel isyanı için bir işaretti. Şammar ve diğer aşiretler işin içindeydi ama yerleşik aşiretler de dalga ile sürüklendiler. Dicle'nin doğusundaki Yezidi ve Hıristiyan köylerine saldırıldı ve tekrar demir ve karayoluna hücum edildi. Ama her saldırıda saldıranlar püskürtüldü ve çok kayıp verdiler. Cemil Bey Musul'a yürümek için yığınak yapıncaya kadar bir İngiliz alayı ile karşılaşınca şaşırdı ve subayları ile Deyr-i Zor'a kaçtı. Aşiretler direniş göstermeden eridiler. Tel-Afar, güçlü birliklerle işgal edildi. Sivil yönetim tekrar kuruldu ve ayaklanmaya katılanlar sert bir şekilde cezalandırıldı. Ayaklananların bu kadar kolay dağıtılması, Musul'un ayrılma akımını da dağıttı. Cephane eksikliğinden ve garnizonun küçüklüğünden dolayı İngiliz Hükümeti' güçsüz kabul edilmişti. Eğer karşı saldırı hızlı ve başarılı olmasaydı kent anarşiye düşecek ve Hıristiyanlar ciddi olarak tehlikede kalacaktı.

Olanlarla ilgili haber Şam'a varınca, Arap Hükümeti', Yüksek Komisere çektiği telgrafla trenin yanmasından üzüntü duy-

duğunu, Mezopotamya'daki aşırıların eylemlerinden kendini tamamen ayırdığını bildirdi. Telgrafı imzalayan başbakan, Ramazan el Şallaş'ın Şam'a çağrıldığını belirterek isyan hareketlerinin tekrarlanmasını önleyecek bütün önlemleri alacağına dair güvence verdi. Temmuz başında Mevlut Paşa Deyr-i Zor'dan geri çekildi ve ılımlı görüşleri olan bir Suriyeli onun yerine atandı.

Propaganda merkezi Suriye ve Fırat'tan, Bağdat'a taşındı. Memnuniyetsiz eski Türk memurları 18 ay önceki ateşkesten beri epey güçlenmişti. Aralarında Arap ordusunda hizmet etmiş ve Suriye'de olanları görmüş subaylar da vardı. Türk taraftarı da, Arap taraftarı da olsalar yabancı kontrolünü istemiyorlardı. Osmanlı yönetimi sürseydi alacakları emekli maaşının İngiliz yönetimi altında, bazen dörtte biri kadarını, bazen de tamamını alıyorlardı. İşgal edilmiş yerlerde emekli maaşı ödemek bir zorunluluk değildi. Maaşlar azdı ve yaşam pahalılığı karşısında emekliler ancak yaşayabiliyorlardı. Şayet yerel bir ordu kurulabilseydi, orada iş bulabilirlerdi. Suriye'de bu iş değişik koşullarda olmuştu. Türklerden kurtarılmış iki Arap kentinin arasındaki ayrıcalık memnuniyetsizlerin yakınmalarına neden oluyordu. Onlar resmi açıklamaların içtenliğine inanmıyoüklardı. Onlara göre Suriye devletinin kuruluşu Arap ordusu sayesinde olmuştu ve Mezopotamya'da da benzer özgürlükler ancak silaha başvurmakla kazanılabilirdi. Mezopotamya derneğinin yanlış ve felaket getiren siyasetinin altında bu düşünce yatıyordu. Bu düşünce İngiliz garnizonunun zayıflığı meydana çıktıkça güçleniyordu.

1919-1920 Kışı'nda, İstanbul'da ve Avrupa'da iyi eğitim görmüş Bağdatlı bir grup genç yönetimin eğitim konusuna fazla ilgi göstermediğini ileri sürerek, yüksek öğrenimin hemen kurulması için bir hareket başlattılar. Konu eleştirilemezdi; bu gençler Bağdat zenginlerinden sınırlı bir yardım aldılar. Ocak 1920'de bağımsız bir ortaokul açıldı. Öğretim kadrosu genç ulusalcılardandı. Daha çok eski memurlardan 60-70 öğrencisi vardı. Bilgi standardı devlet ilköğretim okullarından biraz yüksekti. Ancak eğitimi bakımından karşı gelinecek bir tarafı yok-

tu ve sonradan istedikleri okul yardımını Eğitim Bölümü vermemek için bir neden bulamadı. Fakat okul hızla siyasetin içine girdi ve ilkbaharda okul aşırı ulusalcıların genel merkezi oldu.

3 Mayıs'ta Mezopotamya'nın İngiliz Mandasına girdiği açıklandı. Bunun peşinden Manda Gücünün açıklaması geldi. Sonuç olarak, amaç bağımsız kuruluşların gelişmesiydi. Bu açıklama ulusalcıları yeniden eyleme geçirdi. Onlar Suriye modelindeki tam bağımsızlığı derhal istediler. Önderlik yapmak isteyen üst makamdaki aile üyelerince ve aynı kaynaktan iş bulmayı umut eden işsizlerce, bu model Arap devletine yakınlık duyuluyordu. Buna rağmen halk kütlesi duyarsız davranıyordu. Bu nedenle en cahilin bile anlayacağı bir konuyu ileri sürmek gerekiyordu. Bu da dinsel bağnazlığa çağrıydı. Bir süreden beri ulusalcılarca birleşik bir İslam cephesinin gerekli olduğu anlaşılmıştı. Sünni ve Şii mezheplerini ayıran derin önyargılar geçici olarak bir tarafa bırakıldı. İlk yakınlaşma 1919 Yazı'nda oldu. Ölen Şii müçtehidi Seyit Muhammet Kerim Yazdı'nın anısı için yapılan toplantılara Sünniler iki yerde katıldı. Bu birleşmenin siyasal anlamı bir ay sonraki Ramazan'da belli oldu. Mevlitler sırasıyla Sünni ve Şii camilerinde okundu. Cami imamının davetiyle mevlitlerde her iki mezhepten de kişiler bulundu. Mevlit özellikle Sünni geleneğidir, onu Şii töreni olan Hüseyin'in şehadeti ile ilgili taziye takip etti. Ama bütün bu toplantılarda dinsel törenden sonra siyasal konuşmalar yapılıyor ve yurtseverlik duygusunu işleyen şiirler okunuyordu. Özellikle Araplar söylevlere hassastırlar. Din üzerine yapılan çağrılar, yurtseverlik ve Emir Abdullah'ın bir an önce kutsal kırallığını kurması için yapılan çağrı büyük heyecan ve tutku yarattı. Özellikle ilk mevlitlerin birinde, vakıf bölümünde çalışan genç bir memur toplum düzeni için tehlikeli görülen bir konuşma yaptı. Onun tutuklanması yeni bir toplantıya neden oldu. Bu toplantıda kendisinin serbest bırakılması istendi. Bunun üzerine kentin anacaddesinde devriye gezmesi için iki zırhlı araba gönderildi. Araçlardan biri saldırıya uğradı. Kalabalığın üzerinden birkaç el silah sıkıldı ve kalabalık hızla da-

ğıtıldı. Kör bir adama kaza ile çarpan araç onun ölümüne neden oldu.

Bu hareketin önderleri ve mevlitlerin düzenleyicileri çeşitli makamdaki ve yetenekteki kişilerdi. İçlerinden en yetenekli iki Şii, dinsel bir aileden gelen Seyit Muhammet el Sadır ile Cafer Ebu Tinman adlı bir tüccardı. Sünniler arasında ileri gelenler Yusuf Efendi Suvaydi ile, Şeyh Ahmet Davut ve Ali Efendi Bezirgan'dı.

Bu grup, barışm bozulmasına izin verilmeyeceğine dair resmen uyarıldı. Diğer taraftan aşırı baskı yapılması da uygun görülmedi. Mevlitlerin devamına müsaade edildi. Camilerde siyaset yapılmasına karşı olanlar Arap bağımsızlığına bağlı olmadıkları veya ihanet ettikleri suçlamasında kalmamak için, masraflara katılmayı reddedemediler veya katılmaktan kaçmamadılar. Yakında olabilecek karışıklıkların dedikodusu ulusalcı okuldaki öğretmenler tarafından yayılıyordu. Bu dedikodulardan etkilenen Pazar sık sık kapanıyordu ve kentin normal yaşamı duraksıyordu. Hem Fırat üzerindeki sınırımızdan sürekli geri çekilişimizden, hem de Tel-Afar ve Musul yoluna saldırılardan dolayı, eğer aşiretler ayaklanabilirse askeri durumumuzun ayaklanacak aşiretleri tutamayacak kadar zayıf olduğuna inanılıyordu. Haziran başında, Bağdat civarındaki bizi kararlı olarak destekleyen aşiret şeyhlerinden biri, bizi ciddi olarak uyardı. Aynı zamanda Fırat üzerindeki Dulaym'ın, kendisine yapılan propagandadan etkilenmeyen baş şeyhi, bize bir başarı kazanamazsak aşiret üyelerinin yaptıklarından dolayı sorumluluk kabul etmeyeceğini söyledi. Deyr-i Zor'un tekrar işgalini öğütledi. Bu planın yararları ne olursa olsun gücümüzün dışındaydı. Hakkımızda iyi düşünenler, aşiretlerin çıkardığı karışıklığı bastıramayışımıza şaşırıyorlardı.Aşırıların yaptıklarına gösterdiğimiz hoşgörü dolayısıyla Avam Kamarası'ndaki yapılan tartışmalar ve İngiliz gazetelerindeki yazılar Manda'nın Bağdat'ta olduğu gibi Londra'da da kabul edilmediğini gösteriyordu.

Bu uygunsuz koşullarda, gelecekte güdülecek siyaset açık-

landı. Nisan'da, Adalet Sekreterince yönetilen küçük bir Siyasal Memurlar komitesi, Arap kurullarını kurtarmak için bir plan yaptı. Geçici bir anayasa yapılacaktı. Bu anayasaya göre bir Devlet Komitesi kurulacaktı. Bu komitenin başkanı Arap asıllı olacak ve Yüksek Komiserce atanacaktı. Bu komitenin üyeleri İngiliz ve Arap olacaktı. Bir de seçimle kurulacak bir yasama meclisi olacaktı. Yasama Meclisi iki yıl içinde ülkenin durumunu saptayacak örgütsel bir yasa yapacaktı. Vekil Sivil Komiser aşırıların bu düzeni reddedeceklerini biliyordu ama açıklamanın ılımlıların durumunu güçlendireceği umut ediyordu. Bu açıklamanın Ramazan orucunun ortamı germesinden önce yapılmasını istiyordu. İngiliz Kraliyet Hükümeti' ise Manda'nın koşulları saptanmadan önce bunun yayınlanmasını uygun görmüyordu.

Bu düzen resmen açıklanmamış olsa bile, ramazanın ortasına varmadan genel olarak biliniyordu. Beklenen muhalefet oluştu. Kendi kendilerini seçen Bağdat ve Kazimayn'ın 15 delegesi Sivil Komisere görüşlerini bildirmek için izin istedi. Bu komite kendine Mandubin, yani atanmış delegeler adını veriyordu. Bunlar Manda'yı reddediyorlar ve programın akıllıca bir şey olduğundan kuşku duyuyorlardı. Programın yayınlanma yöntemini de beğenmiyorlardı. 2 Haziran'da Albay Wilson kendilerini görüşmeye çağırdı, ayrıca 25 kişi daha çağırarak katılımı genişletti genişletti. Bu kişiler Bağdat'ın ileri gelenleri ve delegelerin temsil etmediği Musevi ve Hıristiyanları da çağırdı.

Albay Wilson, kontrolümüz altında olmayan koşullar yüzünden Mezopotamya'daki sivil Hükümeti'n kurulmasının gecikmesinden dolayı üzüntü duyduğunu söyleyerek, toplantıyı açtı. Delegeleri, karışıklığı desteklemekle ve var olan rejime karşı halkı kışkırtmakla daha kuruluşta olan kurulların kaldıramayacağı güçlükler ortaya çıkaracakları konusunda uyardı. İngiliz Kraliyet Hükümeti''ne verilmiş olan ve toplantıdakilerin çoğunun bildiği koşulları anımsatıp delegelerin isteklerini de Londra'ya bildireceğini söyledi. Delegeler bir belge verip, bir

Mezopotamya Kurucu Meclisinin Türk Seçim Yasası'na göre seçilmesini ve Kasım 1918'deki İngiliz-Fransız açıklamasına göre ulusal Arap Hükümeti'nin kurulmasını istediler. Bu yolla Mezopotamya halkının bağımsızlığına kavuşabileceğini söylediler.

Albay Wilson yanıtında Kraliyet Hükümeti''nin olacağı kadar işleri hızlandırmasını bildireceğini ve Londra'ya toplantının sonuçlarını bildirirken, geçici hükümet düşüncesinden vazgeçilmesini ve Manda'nın koşulları belli olunca Kurucu Meclisin toplanması için gereğinin yapılıp gelecekteki devlet biçimine karar verilmesini söyledi.

Tahran'dan Londra'ya giderken iki günlüğüne Bağdat'a uğrayan Sir Percy Cox'un onaylamasıyla 20 Haziran'da, ileri gelen delegelere resmi bir açıklama gönderdi. İngiltere Kraliyet Hükümeti''ne bırakılan Mezopotamya Mandası, Mezopotamya'yı Birleşmiş Milletler garantisi altında bağımsız bir devlet yapacaktır. Bu durumda iç barıştan ve dış güvenlikten sorumlu olacaktır. Yine Mezopotamya halkına danışarak ve ülkedeki bütün toplulukların haklarını, isteklerini ve çıkarlarını gözönüne alarak bir anayasa yapılacaktır. Manda, Mezopotamya'nın kendi kendini yöneten bir devlet olarak gelişmesini sağlayacak önlemleri alacaktır. Kendi ayakları üzerinde durabildiği vakit Manda kalkacaktır.

Bu işin başlangıcını Kraliyet Hükümeti' Sir Percy Cox'a vermeyi uygun görmüştür. Buna göre kendisi sonbaharda Bağdat'a dönecek ve İngiliz Baştemsilcisi olarak varolan asker yönetimini bitirecektir.

Sir Percy Cox bir Arap başkanının altında bir Devlet Meclisini ve Mezopotamya halkının serbestçe seçeceği Yasama Meclisini oluşturmaya yetkilidir. Yasama Meclisi ile danışarak bir anayasa hazırlamak görevidir.

Delegeler 30 Haziran'da yanıt vererek Irak Meclisinin derhal seçilmesini istediler. Özellikle dikkat etmek gerekir ki, onların son ortak isteğiydi. Aralarındaki görüş ayrılıkları zaman-

la arttı. Aşiretlerdeki karışıklıkların hızlı gelişmesi, ılımlıların aralarından kopmasına neden oldu. Başlatıp sonuçlarını kontrol edemedikleri kışkırtmadan korkmaya başlamışlardı. Birleştiklerinde bile delegelerin Irak'ı temsil etmeleri, hatta Bağdat'ın bir bölümünün düşüncesini yansıtmaları bile dayanaksızdı. 22 Haziran'da Basra'daki Bölge Meclisi hep birlikte, onları yaptıklarından dolayı suçlamış ve İngiliz Hükümeti'ne güvenlerini bildirmişti. Amara'da bağımsızlık için verilecek bir dilekçeye atılacak imza bulamamışlar, bundan ötürü dilekçe yırtılmıştı. Musul temsil edilmiyordu. 12 Temmuz'da ek bir bildiri bu ihmal edilenlerin katılımını sağladı ve var olan duruma uygulanması olanaksız olan Türk Seçim Yasası'nın hemen tartışılması olanağını hazırladı. Bildiri aşağıdaki gibiydi.

İngiliz Kraliyet Hükümeti', Sivil Komisere, Sivil Yönetimle işbirliği içinde Millet Meclisinin kuruluşu için teklifler yapmak, seçim bölgelerini hazırlamak, seçmenlerin kaydı ve çeşitli hazırlıkların üzerindeki düşüncelerini bildirmek üzere, çeşitli bölgelerin temsilcilerini çağırma yetkisi vermiştir. Bugünkü Irak'ta, Türk Senatosunda veya Mebuslar Meclisinde, Irak'ı temsil etmiş kişiler vardır. Bu kimselerin seçimler ve toplumsal işlerin üzerinde deneyimleri vardır. Bu amaç için Sivil Komiser bütün bu eski senatör ve mebusları çağırmıştır. Bu komite kendi içinde bir başkan ve ölmüş veya gelemeyecek olanların yerine o bölgelerden uygun kişiler seçecektir.

Basra'da mebusların arasındaki en ünlü kişi Basra Nakibi'nin büyük oğlu Seyit Talip Paşa'ydı. Savaş yıllarını Hindistan ve Mısır'da gönüllü sürgünde geçiren Paşa, Şubat 1920'de anayurduna dönmüştü. Ünü Türk yönetimi sırasında ısrarla takip ettiği siyasal amaçlarından geliyordu. Savaştan önce ulusal isteklerin sözcüsü olmuş ve Suriye'deki ulusal parti tarafından da öyle görülmüştü. Ülkesine döndüğünden beri her fırsatta Mezopotamya'nın iyiliğinin İngiliz Mandasını kabul etmekte olduğunu söylemekten kaçınmadı. Basra'daki ve Mezopotamya'nın başka yerlerindeki mebuslarla birlikte çağrıya uymakta gecikmedi. Bağdat'taki eski mebuslar da komiteye katılmaya karşı çıkmadı. Bunlardan ikisi, 2 Haziran'da delege olarak di-

lekçeyi imzalamıştı.

Komite ilk toplantısını 6 Ağustos'ta yaptı. Sivil Komiser'in toplantıyı resmen açışından sonra Seyit Talip Paşa'yı başkan seçti. Ertesi günkü ikinci toplantıda ek üyeliklere atamalar yapıldı. Yusuf Efendi Suvaydi, Seyit Muhammet Sadır ve diğer aşırı görüşte olanlar atandı. Bu biçimde kurulan komiteye bütün düşünceleri temsil etmiyor denemezdi.

İki delege çağrıyı kabul etmedi. Aynı zamanda öğrenildi ki, ana camilerden birinde bir mevlit okutulup kentte bir gösteri yapılacaktır. Bağdat halkına bir son çağrıda bulunacaklardı. Bunun sonucu başıbozukluk ve şiddet olacaktı. Yusuf Suvaydi, Şeyh Ahmet Davut, Cafer Ebu Timman ve Ali Bezirgan'ın tutuklanmaları buyruğu verildi. İkincisi dışında hepsi kaçtı. Hükümet mevlitleri yasakladı ve düzeni sağlayarak güveni anında sağladı. 25 Temmuz'da Fransızlar'ın Şam ve Halep'i işgali Bağdat'taki kışkırtıcılığı çökertti ama ne olacağı bilinemez. Bu üç kişinin kaçması ünlerini azalttı. Yandaşları, onların bağımsızlık adına hapiste yatarak ünlerini arttıracaklarını sandılar. ulusalcıların okulu ve evleri arandığında bulunan belgeler, okul için toplanan paraların kendi siyasal görüşlerine uymayan ünlü Araplar'ın öldürülmesi için tetikçi tutmaya sarf olacağını meydana çıkarttı. Bağdat'taki Arap polisini ve sivil yönetimdeki Arap memurların bağlılığı bu güç günlerde cesaret vericiydi.

Kullanılan ihtilal taktikleri Bağdat'ta değil ama aşiretler üzerinde etki yapıyordu. Kentlerin yakın çevresi dışında Mezopotamya halkı göçer ve yarı göçer konfederasyonlardan kurulmuştur. Bunlar hükümete direnç gösteriyorlardı. Aşiret örgütü, üniter devletle bağdaşmaz. Türkler onları birbirlerine düşürüp dengeyi koruyorlar ve kendilerine karşı tehlikeli olacak birleşmeleri önlüyorlardı. Bizim takip ettiğimiz siyasetle, şeyhin gücünü destekleyerek, aşiretinin sorumluluğunu onun almasını sağlıyorduk. Merkez yetkesine bağlılıkları bizim öncüllerimizin beklediklerinden fazlaydı. Aynı zamanda kan davalarını ve yerel barışı bozan eski anlaşmazlıkları elimizden geldi-

ği kadar çözüyorduk. Türkler'in yararlandıkları kalıtımsal düşmanlıklar geçici olarak büyük çapta giderilmişti.

Şeyhi desteklemenin de sakıncaları vardı. O küçük bir zorba ve yaptıkları onu destekleyen hükümeti yansıtır. Vaktiyle zorbalık yaptığı alanlarda kontrolleri kolayca atlatmışlardı. Gerek şeyh gerekse aşireti, düzeni korumak, vergi ödemek gibi vatandaşlık koşullarına uymak istemiyordu. Örgütlerinin doğasına göre birleşerek bir girişimde bulunmuyorlardı. O vakit bireysel şikâyetlerini ve yağmacılık duygularını birleşik bir amaca çevirmek, ulusçuların işidi. İlk silahlı başarılar işi kolaylaştırıyordu. Aşiretler İngiliz yönetiminin çekildiğini görmüşlerdi ve onlar kandırılarak kendi çabalarıyla Mezopotamya'dan İngilizleri atabileceklerine inanmışlardı. Bu inanç ayaklananları şahlandırıyor ve kaybeden tarafta olmak istemeyen yarı gönüllülerin desteğini de kazanıyordu.

Sonuç, bir İslam devleti gibi gözüküyordu ama savaş dünyada neden olduğu ve ihmal edilmeyecek olan ulusçuluk dalgasının dışında, toplumun çeşitli kesimlerine çeşitli çağrışımlar yapıyordu. Şii müçtehitlerine göre, Şeriat yasaları altında teokratik bir devlet kurulmalıydı. Onlar hâlâ Cihat vaaz ediyorlardı.

Bağdat'ın Sünni ve özgür düşüncelilerine göre Emir Abdullah'ın yönetiminde bağımsız bir Arap devleti kurulacaktı. Aşiretlere göre hükümet olmamalıydı. Dicle üzerindeki şeyhlere harekete katılmaları için baskı yapıldığında, yeni düzende devlete bir şey ödemeyeceklerine dair güvence istediler. Kanıtlar bir ihanet şebekesi bulunduğunu gösteriyordu. Türk ulusçuları ile işbirliği yapan Bolşevikler, aşırı Arap dernekleriyle iletişim içindeydiler. Amaçları dinsel duyguları sömüredü Ortaarabistan'da İngilizleri küçük düşürmekti. Dinsel duygu, çeşitli guruplar arasında tek ortak duyguydu. Bağdat ve Suriye'den gelen propaganda, teokratik etkinin güçlü olduğu ilk Şamiye bölgesinde gözüktü. Emir Abdullah başkanlığında bir Arap devleti kurulacağına ve İngilizler çekilmek üzere olduklarına göre, toprak sahibi seyitler ve şeyhler hemen kaybola-

cak bir hükümete vergi vermeliler miydi? Bu belirsizlik yeni kurulan Bölge Meclisinin çekilmesine neden oldu. Bağdat'taki kışkırtma başlamadan önce kutsal kentlerdeki dinle ilgili Şiiler entrika çeviriyorlardı. Seyit Muhammet Yazdı'nın ölümü ile dinsel yönetim, yaşlı Mirza Muhammet Taki'nin eline geçmişti. Dini lideri tamamen oğlu Mirza Muhammet Rıza yönetiyordu. Yöneten evlat eylemci bir siyasetçiydi. İngiliz-İran anlaşmasına şiddetle karşıydı. Kendini Irak'taki İngiliz karşıtı çalışmaya verdi. Bolşevikler'le temasa geçti. Onlar da açık bir telgrafla İngilizlerden kurtulduklarında onu devlet başkanı yapacaklarını bildirdiler. Bir taraftan da Türklerden para alıyordu. Kendisinin dinsel bir makamı olmamakla, hatta alim önadı olmamakla birlikte, babasının başmüçtehit olmasından dolayı saygı görüyordu. 1919 Sonbaharı'nda Kerbela'da İngiliz subaylarına ve memurlarına karşı ortaya çıkarılan bir tertip tutuklanmalara neden oldu. Sanıklar Mirza Muhammet Taki'nin kefaleti ile kurtulup işlerine döndüler. Bu durum entrikayı, özendirdi. 1920 yılı Mart başında Mirza Muhammet Taki, İngiliz yönetiminde çalışmanın Şeriat'a uygun olmadığına dair bir fetva verdi. Divaniye'deki siyasal memurun dediğine göre, ölen bir Toplanmış'ı Şii imam gömmek istememiş; hükümet hizmetinden ayrılmalar da çoğalıyormuş. Mart ayında Emir Abdullah'ın Şam'da kral ilan edilmesinden sonra Fırat üzerindeki aşiretlerin şeyhleri ona bir dilekçe yazarak kırallığı teslim almasını istediler ve bu yolda bir dilekçe de Şamiye'den gönderildi. Bağdat'taki kışkırtma biçimlendikçe, Kerbela grubunun çabaları arttı. Mirza Muhammet Taki'nin mührünü taşıyan çok sayıda mektup aşiretlere ve taşra kentlerine gönderildi. Mektupta anayasal yolda bir İslam devletinin kurulması için birleşik bir eylem yapmanın zamanının geldiği yazılıydı. Onları, Bağdat'a delege göndermeye davet ediyordu. Doğrudan başkaldırı kışkırtması da mektupta vardı. Hilla bölgesinin şeyhleri blama ırtmaya direndiler. Ancak bu durum devam ederse aşiretlerini kontrol edemeyeceklerini bildirdiler. Yasasızlığın simgeleri gözükmeye başladı. 16 Haziran'da Hilla yakıdada bir treni yoldan çıkartmayı denediler. İki gün sonra Bağdat

aşiretlerinden Beni-Tamim'in bir bölümü, eskiden beri kin tuttukları dost Dulaym'm kervanına saldırdı. Beni-Tamim şeyhi barışıbozan bu durumu ciddiye almak gerektiğini söyledi ve suçluları toplamak için gönderilen süvariyi kendisi takip etti. Aynı gün İranlı hacılara Hilla yolunda, Mahmudiye yakınında saldırıldı ve soyuldular. Bu işe girişen aşiret üyeleri polise direndiler, üzerlerine Hilla'dan gönderilen Toplanmışları bozguna uğrattılar, sonunda düzenli birlikler tarafından dağıtıldılar. Diyala bölgesinde, İran yolu üzerinde sık sık soygunlar olmaya başladı. Bağdat'taki kışkırtma yönteminin Ba'kuba'da uygulanması, mevlit düzenlemeye gönderilen Seyit Salih'in Hilla'da tutuklanması ile kökünden kesildi.

Ramazan ayı sonuna doğru Hilla daki pazar yeri levhalarla donatılmıştı. Bu levhalarla halk hükümete karşı ayaklanmaya çağrılıyor ve İngilizlerle dost olanlara hakaret ediliyordu. Bir açık hava toplantısında, Bağdat grubu ile yakın temasta olan bir konuşmacı, İngilizlerin bayramda ülkeyi terk edeceklerini söylüyordu. Benzer bilgiler aşiretler arasında yayılıyor ve konuyu çabuklaştırmak için onlara başkaldırı ve yağma öğütleniyordu. Kerbela'da aynı yöntemler uygulanıyordu. Buna ek olarak, Mezopotamya aşiretlerinin haklarını birlikte almaya çalışacakları bir antlaşmaya zorlu bir çaba ile imza toplanıyordu. Durum gittikçe korkutucu oluyordu. Hilla'da kışkırtıcılığın başındaki önemsiz 6 kişiyi takiben, Haziran'ın 22'sinde Mirza Muhammet Rıza, kendisine bağlı 9 kişiyle birlikte Kerbela'da tutuklandı. Tutuklulara iyi davranıldı; bu kişiler her türlü konforun sağlandığı Hencam'a gönderildiler. Ulemadan kişilerin çoğu Mirza Muhammet Rıza'nın çalışmasına katılmamışlardı ve bu konuda birkaç protesto mektubu ele geçirilmişti. Mirza Muhammet Rıza, İran Hükümeti'nin isteği üzerine bir ay sonra serbest bırakıldı ve Tahran'a gitmesine izin verildi. Bolşevikler'in Reşt'de yayınladıkları bir telsiz mesajında, Kerbela'da Bolşevikler'in amacı için çalıştığını bildirmeleri anlamlıdır.

Hilla bölgesindeki tutuklamalar gerilimi gevşetti. Ben-i Hasan aşiretinin en önemli şeyhi olan Şeyh İmran, zorla imzala-

dığı antlaşmayı Yardımcı Siyasal Memura getirip yırttı. Ama Şamiye bölgesinde durum gittikçe nazikleşiyordu. Bununla birlikte, Divaniye bölgesinde Rumaysa'da ilk başkaldırı meydni görldi. Rumaysa'dan Samava'ya ve Fırat'ın aşağısında Derreci'ye uzanan Beni-Huçeym aşiret grubu sivil kontrole hiçbir vakit boyun eğmemişti. Aralık 1917'de Samava'yı işgal ettiğimizde, aşiret parçalanmasının tam bir örneğini verdiler. Parçalanan birlikler yalnız birbirleriyle kavga etmiyorlardı, birbirleriyle savaşan parçalara bölünmüşlerdi. Savaştan önce Osmanlı yönetimi onlarla baş edememişti. Biz kısmen bir yatıştırmayı başarmışsak bile düzeni tam kuramamıştık. Divaniye bölgesinin diğer parçalarına göre ürün tahmini daha esnek ise de, ürün ölçümüne direnilmiş ve vergileri ödeme gecikmişti. Samava'nın altındaki tedirginlik kısmen doğal koşullara bağlıydı. Beni-Huçeym'in işgal ettiği topraklar, ırmağın yatak değiştirmesiyle ekilemez olmuştu. Aşiret örgütü dağılıyordu ve bu durumda aşiret üyelerinin yaptıkları, komşularını yağma ederek geçinmeye çalışmaktı. Hırsızlıkları, Afac kanalının sonundaki ve Ğarraf çevresindeki barışçı tarımcılarla, hayvan yetiştiricilerine yönelikti. Bu kimseleri korumak da yönetimin göreviydi.

Sufranlı Şeyh Macun, Samava'ya gelmeyi ve hükümetin isteklerine uymayı reddetti. Bastırılması güç olacak bir aşiret ayaklanmasından Siyasl Memur korktu ve Eylül 1919'da Macun'un köylerine hareket başladı. Bu hareket, aşireti böldü. Macun'a muhalefet, kardeşi Nabi'den geldi. Nabi'nin şeyh yapılması düşünüldü ama aşiret üstünde hiç yetkesi yoktu. Aşiretin çoğunluğu bu düşünceye karşı çıktı. Ne vergi ödediler, ne de üzerlerine konan 500 adet silah getirme cezasına uydular. Nabi hükümetten destek istedi ve birkaç Toplanmış'ın kendi çadırlarında kalmasının iyi olacağını söyledi. Bir Arap subayı kendine güvenerek aşiretin Macun'a bağlı bölümünün silahlarını toplama işine kalktı. Çıkan uyuşmazlıkta 2 Toplanmış öldü. Bu durum cezayı kan bedeli olarak arttırmış oldu. Şubat 1920'de Macun, oğlunu göndererek hükümetin koşullarını kabul edeceğini bildirdi. Kendisinin tekrar şeyh olması kararlaştırıldı. İşler o durumda askıda kaldı. Macune geldi, ne de si-

lahları toplama niyeti gösterdi. Başka yerlerle olan işlerimiz onunla uğraşmamızı önledi. Yasasızlık, Sufrana bitişik Barkat'a, oradan da Antar'a, Ceyyeş'in bir bölümüne, oradan Ceyyeş'in her tarafına sıçradı. Yardımcı Siyasal memuru ürün tahmini yaparken tutukladılar. O sırada demiryolu şantiyeleri ve istasyonlarında sık sık hırsızlık ve şiddet olayları oluyordu. Ceyyeş'in başşeyhi, Sufran cezasız kaldıkça aşiretini düzenli tutamayacağını bildirdi. Başıbozukluk Rumaysa'ya sıçradı. Orada bulunan Acib, geçen yıl yayınlanan silahsızlandırma buyruğuna uymamıştı. Onlaltomşuları Abul-Hasan'a saldırdılar. Abul-Hasan silahlarını kolayca teslim etti.

Uçaklar ancak Mayıs sonunda hizmet verebildi. Eylem başlamadan iki gün önce, Macune kendiliğinden öldü. Birkaç gün aralıklı bombardımandan sonra 20 kişi öldü. 100 koyun öldürülmüş oldu. Sufran ve Ebu Ceyyeş teslim oldu ama sürekli bir anlaşmaya varılamadı ve durum tatminkâr değildi. Hava harekâtıyla cezalandırma eylemi sonuç vermemişti, elimizde de başka bir yöntem yoktu. Bağdat ve Kerbela'dan gelen yoğun propaganda Şamiye'den Divaniye'ye yayılıyordu. Belirli bir isyan planının yapıldığı, Haziran ortasındaki Şeker Bayramı'nda, birçok şeyh ve ileri gelen kişinin Kerbela'ya ziyarete gitmesiyle anlaşıldı. Haziran'ın sonuna doğru Şomali'de bir aşiret toplantısının yapıldığı öğrenildi. Burası Fırat üzerinde, Dağara kanalının kuzeyindeydi. Bu toplantıda Hilla ve Şinafiye'nin önde gelen şeyhleri bulunuyordu ve hep birlikte Yusuf Suvaydi ve Seyit Muhammet Sadır'ı takip etmeye karar verdiler. Divaniye bölgesinde, programı ile etrafta en çok propaganda yapan Hacı Muxhif'di. Bu kişi, Dağara kanalının üzerindeki Afac'da zengin bir toprak sahibiydi. Çok yetenekli biriydi ve iyi bir Müslüman olarak tanınmıştı. Türkler'in zamanında Afac bölgesini yönetmişti. İşgalden sonra yetkesi kalmamıştı. O bu yetkeyi kendinden zayıf komşularına karşı kullanıyordu. Varolan hükümete karşı silahlı etkin direnmeyi yaydığı kanıtlanınca tutuklanıp Basra'ya gönderildi. Orada gözetim altında bulundurulmak üzere serbest bırakıldı.

Divaniye'den Kerbela'ya gidenlerin arasında dört ileri ge-

len kişi eksikti. Bu kişiler bir yıl önce İngiliz yönetimini yeğlemişlerdi. Afac ve Budayr'in şeyhleri sözlerinde durdular. İngiliz güçleri Divaniye'den çekilinceye kadar Yardımcı Siyasal Memurun yanında durdular ve Budayr'in en büyük şeyhi Hilla'ya kadar alaya eşlik etti. Bu tutumları, Hacı Muhif'in döneceğinden korktukları içindi. Onun zorbalığından kendilerini İngiliz yönetimi korumuştu. Hacı Muhif'in tutuklanması, eylemi durdurmadı. Manda koşulları altında İngilizlerin silah kullanamayacağı ve Mezopotamya'dan İngiliz ordusunu çekilmiş olması, isyanı teşvik ediyordu. Bu haberler Beni-Huçaym'i kışkırttı. Başkaldırının nedeni önemsizdi. Geçen yıl aldığı tarım kredisini ödemeyen Zavalim şeyhi, 2 Haziranda Rumaysa'daki Yardımcı Siyasal Memur tarafından çağrıldı. Davranışı o kadar küstahçaydı ki, Divaniye'ye gönderilmek üzere hükümet konağında oda hapsine konuldu. Birkaç hafta önce Samava'da olduğu gibi Zavalim aşireti hükümet konağını bastı ve onu kurtardı. Daha kuzeydeki aşiretler Zavalim'in bölgelerine girmemesi için ellerinden geleni yaptılar. Fakat ötekiler Şamiye'den ayaklanma için kesin buyruk almışlardı. Samava'nın altında ve Rumaysa'nın üstünde demiryolu üç yerden kesilmişti. Bu durum, her iki kenti de yalnızlığa itmişti. Samava, ırmak üzerinden oldukça kolaylıkla kurtarılabilirdi. Bir piyade taburu çemberi aştıysa da, sarılı Siyasal Memur ve kadrosu demiryolculara katılmaktan başka bir şey yapamadı. Aşiretlerin gücü doğru tahmin edilememişti. Hilla'dan gönderilen küçük bir birlik, Rumaysa'yı kurtaramadan geri döndü. Ancak 20 Temmuz'da ciddi bir birlik, direnişi kırarak kente girdi. Aşiretler siperlere iyice girmişlerdi. Yöntemleri, Türk asker yöntemlerine benziyordu. Bu da, onlara Bağdat ve Deyr-i Zor'dan gelen eski Türk ve Arap subaylarınca komuta edildiklerini gösteriyordu. Her gün gecikmek, oradaki durumu daha güçleştiriyordu. Sonunda Necef'in altındaki Mişh(x)ap aşiretleri, Fatlalı Abdülvahab'ın komutasında Kufe'nin hemen güneyindeki Ebu-Suh(x)ayr'a yürüdüler. Ertesi gün güneydeki Ben-i Hasan aşireti, Şeyh Umran'ın kardeşi Alvan el Sadun yönetiminde ayaklandı. Um el Ba rur'daki Yardımcı Siyasal Memura, sağlam duracaklarını söyleyen Haza il'in etkili şeyh-

leri, ona Kufe'ye güven altında gitmesinin iyi olacağını söylemişler. Ayaklanmayı durduramayacağına kanısına varıncaya kadar bir-iki gün orada kalan Siyasal memur daha sonra Kufe'ye çekildi.

Aşiretler daha ne yapacaklarını bilmeyen bir tutum içindeydiler. Umran bütün gücünü ayaklananlara katmamıştı. 19 Temmuz'da Tuvayric'deki Yardımcı Siyasal Memurla birlikte Kufe'nin karşısındaki kampa geldi. Orada bir ateşkeş anlaşması yapıldı. Ertesi gün şeyhler isteklerini arttırdılar ve görüşmeler kesildi. 4 Temmuz'da Barrace ve Musayyib kurtarıldı. Aynı gün üzücü bir terslik oldu. Kifri ve Kufe'ye giden yolda, bir nokta kurmak için gönderilen Manchesterli üç bölük, susuz kalarak ve sıcaktan tükenmiş halde, bir saldırıdan sonra geri dönmek durumunda kaldı. Çok fazla sıkıştırılmadıkları halde bölüğün yarısı esir düştü. Dedikodu olarak abartılan bu olay, Hilla'nın batısındaki bütün topraklarda ayaklanmanın işareti oldu. Sol kıyıdaki aşiretler hâlâ tereddüt ediyorlardı. Abul Sultanlı Şeyh Adday barışı korumak için elinden geleni yaptı. Dicle üzerinde denge kurulmuştu.

Ülkedeki cezalandırmada kullanılabilecek bütün askerleri kapsayan bir birlik Hilla'ya girinceye kadar bir şey yapılamadı. Çekildikkk güzel bir gösteri oldu. Çekildikçe demiryolunu tamir ettiler. Kufe'deki garnizon çok sıkıştırılmamıştı ve kurtarılmadan önce Bağdat'la iletişim kurulmuş ve Barrace tekrar işgal edilmişti. Buna rağmen anarşi kazanıyordu. Bağdat'ı koruyan savunma alanının dışında düzen kurulamıyordu.

Aşiretler yağmacılığa başlamışlar, ayrım yapmadan, yerli tüccarlarla İngiliz subayları soyuyorlardı. Albay Leachman ziyaret ettiği, Felluce yolundaki şeyhin kinine kurban gitti. Albay çadırları bırakıp ayrıldığı zaman, şeyhin oğlu onu pusuya düşürüp öldürdü.

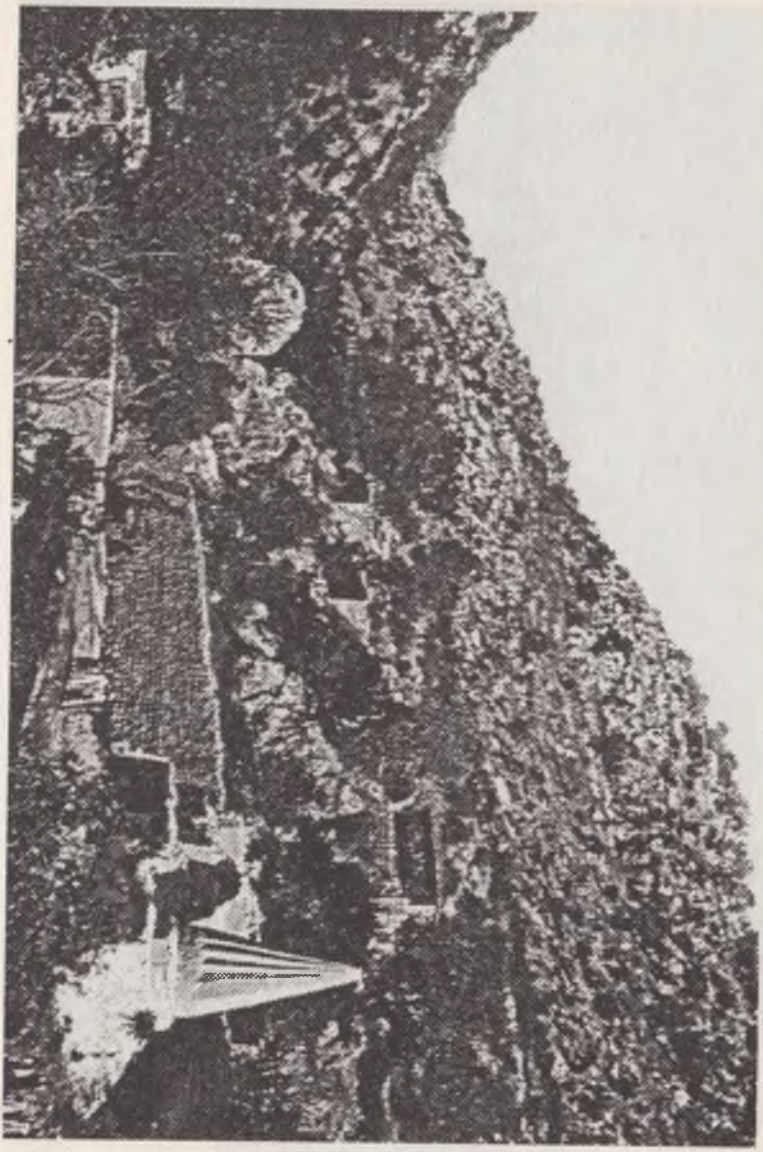
Şeyh Ali Süleyman'ın yönetiminde Dulaymler ve Fahat Bey'le oğlu Mahrut'un yönetiminde Anizalar hükümete bağlı kaldılar. Onların yardımıyla Albay Leachman, Felluce'den

Ana'ya kadar Fırat'ı tutmuştu. Önemsiz Karxiya aşiretinden bir avuç insan demiryolunu kesip Ba'kuba'ya saldırdı. Onlarla karşılaşmadaki başarısızlığımız İngilizler'in asker bakımından zayıflığının abartı olmadığı kanısını verdi. Bundan dolayı bütün bölge yağma keyfiyle ayaklandı. Ba'kuba, halkının insafına terk edildi. Toplanmış askerlerinin, subaylarını üç gün koruyup onlarla birlikte ölmeleri ile Şahraban'daki yönetim kadrosunun toplukıyımı Kifri'de de tekrarlandı. Ayaklanma büyüdükçe siyasal memurlar esir düştü. Ancak onlara eziyet edilmedi.

Diyala'daki ayaklanma Bağdat' ileri gelenlerini üzdü. Onların Diyala kanalları çevresinde büyük arazileri vardı. Aşiretler çekinmeden zahire ambarlarına, meyvelerine el koydular. Ulusal hareketin başında rol almış kişiler bu durumdan tiksinti duydu. Bağdat Nakibi, «Daha önce görmediğimizi gördük ve ondan ders aldık» derken toplumun düşüncesini yansıtıyordu.

BİTTİ

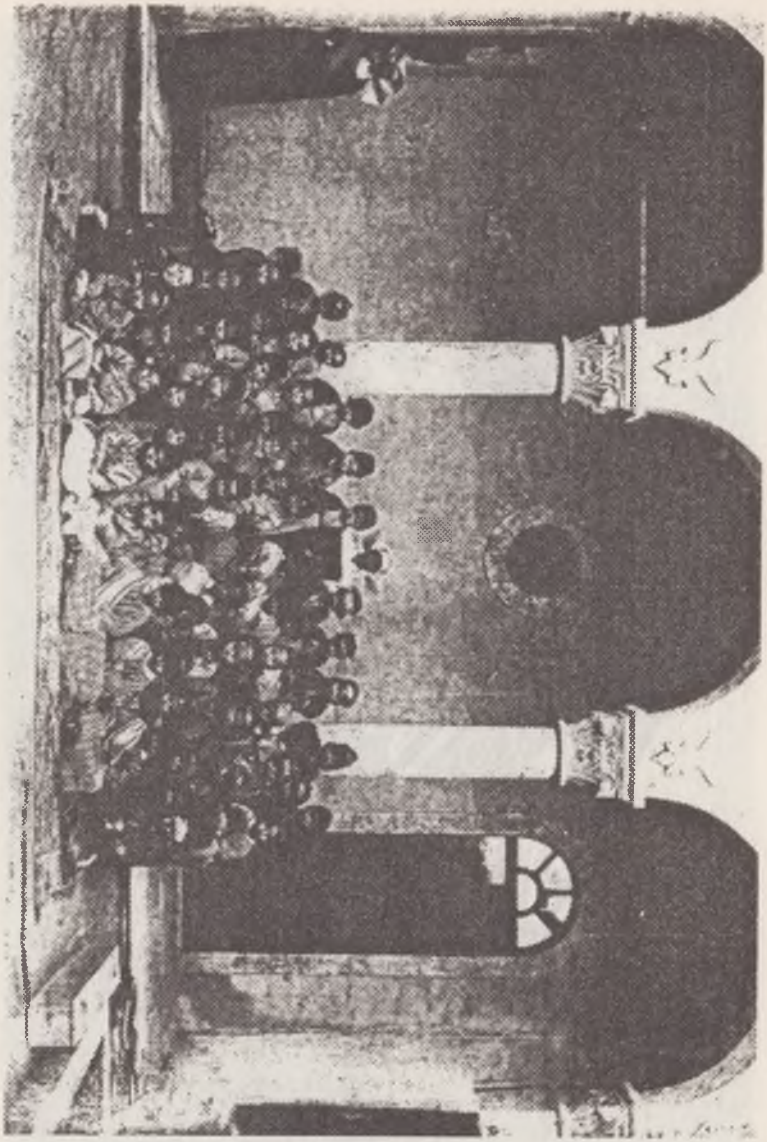
RESİMLER

Yezidilerin Kutsal Ziyaretgâhı
Şeyh Adi'nin Türbesi, 1911

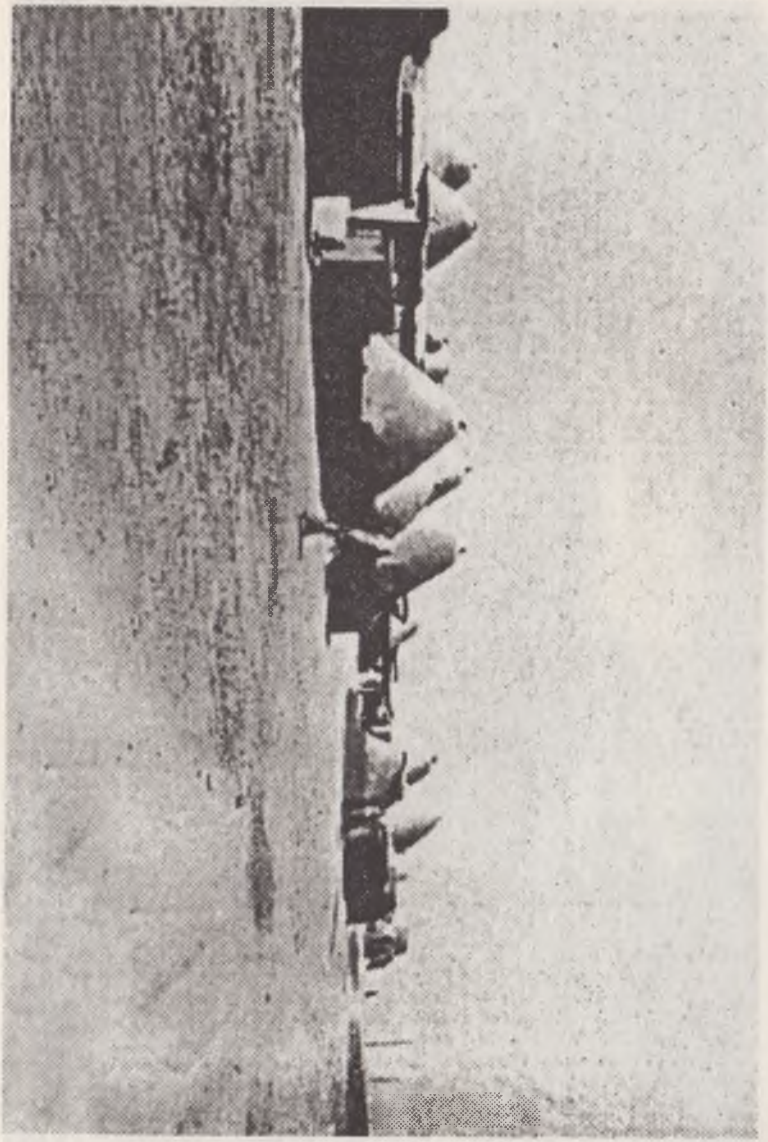
Musul, 1914

Musul'da Kildani Çocuklar Okulu, 1892

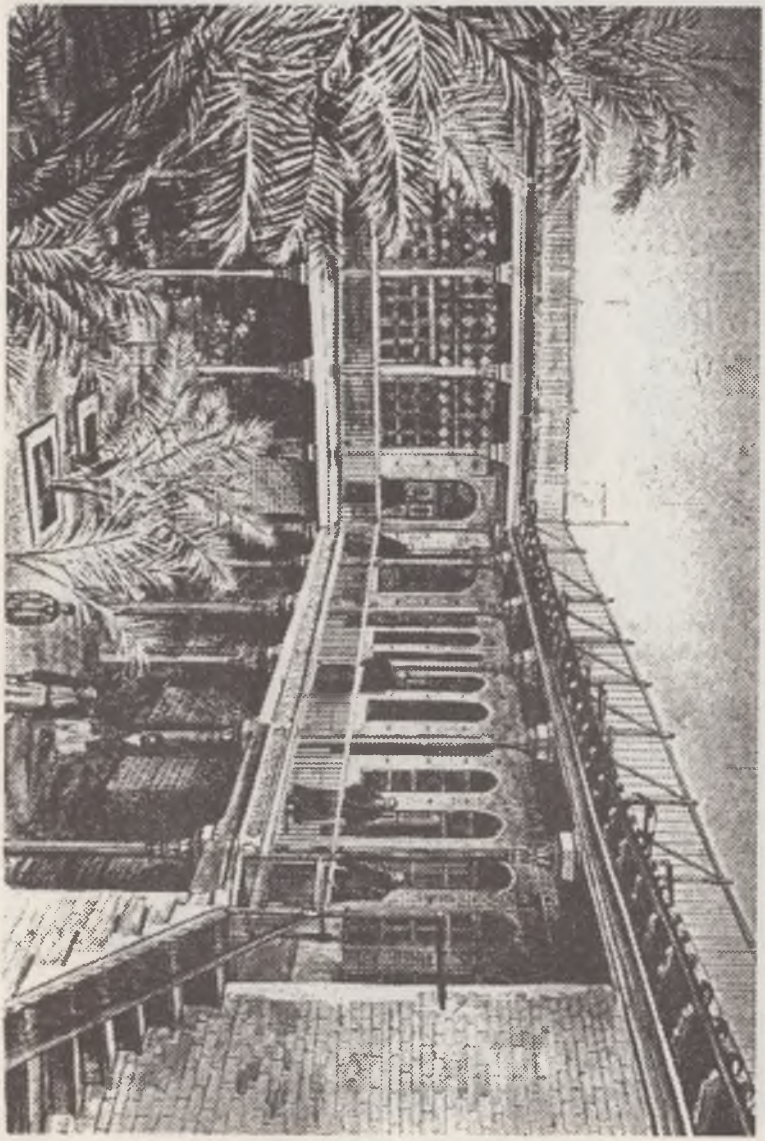
Yezidi Şeyhi Hammo Şarro

Habur, 1940

Ras ul-Ayn / Ceylanpınar, 1940

Bağdat'ta Karmelit Katolik Misyon Binası, 1892

حمو شرو

كبير اليزيدية في بلاد سنجار

Yezidi Şeyhi Hammo Şarro

بعض شيوخ ورؤساء اليزيدية في منطقة حلب

Halep'te Yezidi şeyh ve Liderleri

(Üstte) İsmail Bey ve Abdülkerim'in kızı
(Altta) İsmail Bey'in hanımı Ayşe Hanım